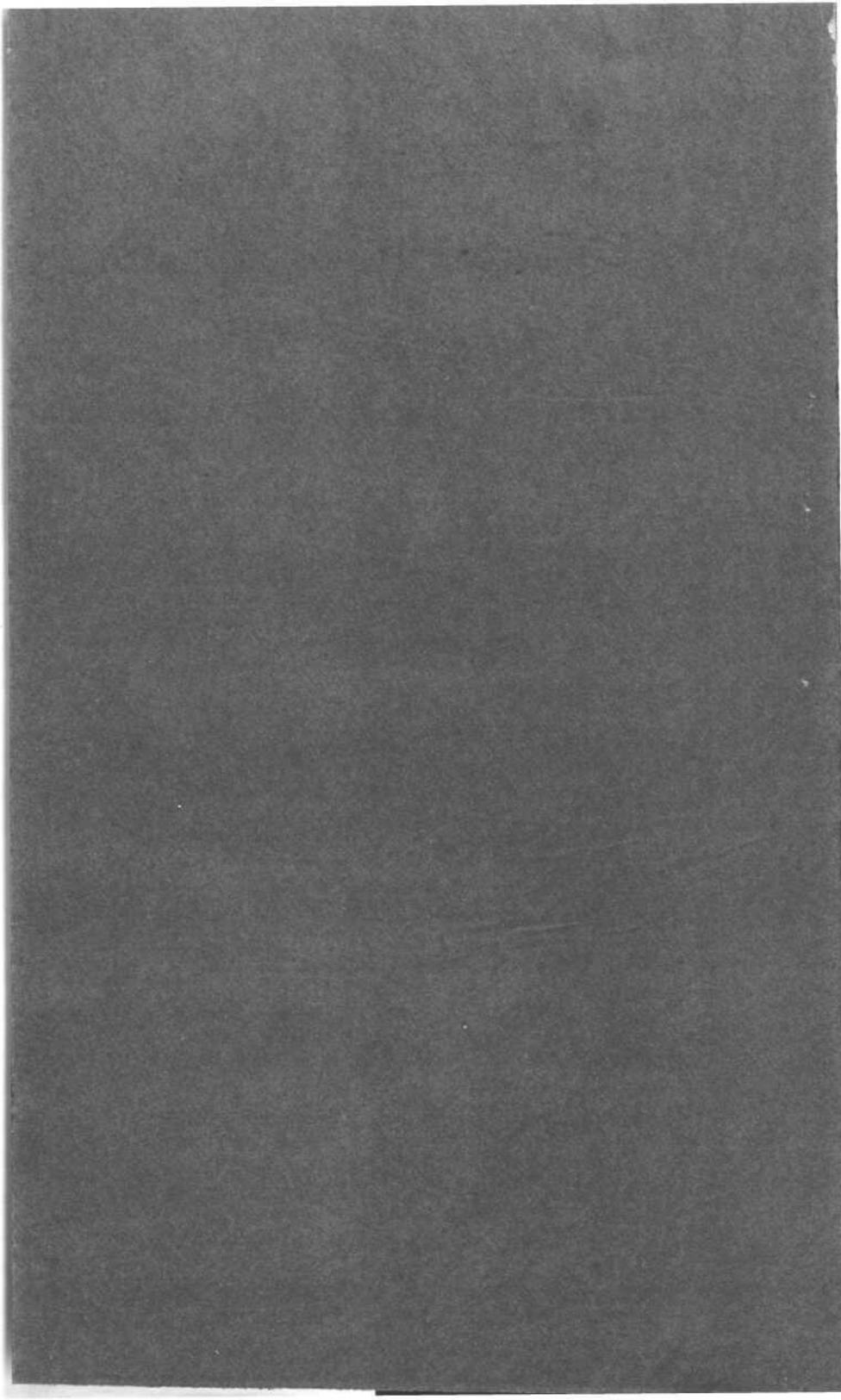

पुरुषार्थसिद्धयुपाय

| नमः सिद्धेभ्यः |

आ. अमृतचंद्रदेव विरचित

पुरुषार्थ सिद्धयुपाय

मराठी अनुवाद व विवेचन
धन्यकुमार गंगासा भोरे कारंजा

प्रकाशक

श्री महावीर ज्ञानोपासना समिती
कारंजा

शुतपंचमी ज्येष्ठ शुद्ध ५ ता. ६/६/२०००
प्रथमावृत्ती

मूल्य १० रुपये फक्त
कापडी बांधणी मूल्य ४० रुपये फक्त

ग्रंथ मिळण्याची टिकाणे :

१. महावीर बुक डेपो, महावीर ब्रह्मचारी आश्रम, वीरवाडी, कारंजा जि. - वाशिम
२. भरतेश ग्रंथ भांडार, बाहुबली ब्रह्मचारी आश्रम, बाहुबली, जि. - कोल्हापूर
३. पार्थनाथ दिगंबर जैन गुरुकुल, वेरुळ
४. युवराज ग्रंथमाला, सोलापूर
५. पार्थनाथ दिगंबर जैन गुरुकुल, सवनेरी, जि. - बेळगांव (कर्नाटक)

मुख्यपृष्ठावरील फोटो कारंजा (लाड) येथील श्री १००८ चंद्रप्रभू दि. जैन काष्टासंघ मंदिरातील भगवान महावीर स्वामी यांच्या पंचधातूच्या मूर्तीचा असून या मूर्तीचा फोटो लंडन येथील म्युझियममध्ये ठेवलेला आहे. हा फोटो छापण्यास मंदिराच्या पंचमंडळीनी परवानगी दिल्याबदल आम्ही त्यांचे आभारी आहोत.

प्रकाशक : जगदीशचंद्र विष्णुकुमार डोणगांवकर, मंत्री, श्री महावीर ज्ञानोपासना समिती, कारंजा - ४४४ ९०५

मुद्रक : भूषण मधुसूदन बनहटी, नारायण ऑफसेट वर्क्स, २२४, टिकेकर रोड, धनतोली, नागपूर - ४४० ०९२. फोन : ५२२६४२, ५५९०४९

प्रकाशकीय निवदेन

आमचे येथे चालू असलेल्या रोजच्या शास्त्रप्रवचनामध्ये पुरुषार्थद्विद्युपाय या ग्रंथाचा स्वाध्याय चालू असतांना त्यातील नयविवेचन, पुरुषार्थ-सिद्ध्युपायाच्या नावाची सार्थकता, सम्यगदर्शन व आठ अंगाचे वर्णन, तसेच हिंसा अहिंसेचे वाचन चालू असतांना हा ग्रंथ सर्व गृहस्थांना अतिशय उपयोगी आहे व त्याचे मराठीमध्ये रूपांतर होऊन विवेचनसहित मराठीभाषी मुमुक्षु स्वाध्यायप्रेमींना उपलब्ध व्हावा हा विचार समोर आला. तेव्हाच हा ग्रंथ पं. धन्यकुमार भोरे यांचेकडून लिहवून घेऊन तो 'श्री महावीर ज्ञानोपासनासमिती'द्वारा प्रकाशित व्हावा हे १९९८ च्या दिपावलीनंतर ठरले. परंतु जानेवारीच्या सुरवातीपासून त्यांची प्रकृति अगदीच अनुकूल नसल्यामुळे, हृदयरोगाच्या आजारपणामुळे ते काम मेपर्यंत होऊ शकले नाही. नंतर तात्याजी चवरे यांच्या सृतिग्रंथाची जबाबदारी त्यांचेकडे सोपविण्यात आली. ते काम त्यांना १५/८/९९ पर्यंत पुरले. नंतर या ग्रंथाच्या लिखाणास प्रारंभ करण्यात आला व २००० च्या श्रुतपंचमीचे दिवशी तो मुमुक्षु स्वाध्यायप्रेमींना उपलब्ध करून देतांना आहास अत्यंत प्रसन्नता वाटत आहे.

पंडितजींचे आ. कुंदकुंद, आ. अमृतचंद्र आदि सर्वच प्रमुख ग्रंथाचे सखोल अध्ययन व मनन झालेले आहे. यावरून हा ग्रंथ त्यांच्या कडून तयार होऊन आपणासमोर येत आहे. यांतच या ग्रंथाची मांडणी, तत्त्वविवेचन हे अधिकारी व्यक्तीकडून झालेले आहे याची आपणास प्रचीती येईल.

या ग्रंथासाठी तो सर्वांनाच परवडेल अशा मूल्यामध्ये उपलब्ध व्हावा या साठी उदारचेता धर्मप्रेमींना विनंती केली असतांना त्यांनी उत्सूर्त प्रतिसाद दिला. त्यामध्ये श्री. कुंदकुंद कहान दि. जैन तीर्थसुरक्षा ट्रस्ट मुंबई व सहयोगी ट्रस्ट आणि ट्रस्टी यांच्याकडून २२०९ रुपयांचे बृहदान प्राप्त झाले. तसेच पंकजभाई एन शाह भडोच यांचेकडून रु. १११११ चे दान प्राप्त झाले. तसेच संजय सूर्यभान पटवा, पुणे यांचेकडून ८००० रु. चे दान मिळाले याचा निर्देश करणे हे आवश्यक आहे. आणि इतरांनी सर्व प्रकारे उदारपणे सहयोग दिला. त्यामुळे हा ग्रंथ १० रुपये नाममात्र मूल्यात देऊ शकले. याबद्दल उपरोक्त तीन दातारांना विशेष व सर्वच ज्ञानदान देणाऱ्यांना अंतःकरणपूर्वक धन्यवाद आहेत. त्या दातारांची सूची सोबत जोडलेली आहे.

हा ग्रंथ प्रत्येक घरोघरी स्वाध्यायप्रेमींना पोहोचावा ही आमची मनःपूर्वक भावना आहे. तात्त्विक बैठकीवर आधारलेला आणि गृहस्थधर्माचे इतके सुंदर विवेचन करणारा व आध्यात्मिकाचे प्रयोजन संदेव कायम राखणारा हा ग्रंथ चरणानुयोगाचा एक महान ग्रंथ आहे. तो सर्व साधारण धर्मप्रेमींना सहज समजेल व त्यांना प्रेरणा देऊन धर्मसाधनेमध्ये

उत्साह वाढवील. म्हणून एवढा खटाटोप करून रोज ५० रुपये मिळविणाऱ्यासही परवडेल अशा मूल्यात मुमुक्षू स्वाध्यायप्रेमींना आम्ही देत आहोत. त्याचे सर्व जैन बांधव मनोमन स्वागत करतील असा विश्वास वाटतो.

या ग्रंथाचे छपाई वगैरे काम सुचारुरूपाने व थोड्या काळात पूर्ण करून दिल्याबद्दल श्री. बाळू बनहड्डी व भूषण तसेच मंदार मधुसूदन बनहड्डी बंधुद्वय यांचे मनःपूर्वक आभारी आहोत.

भवदीय

कारंजा

६/६/२०००

जगदीशचंद्र विष्णुकुमार डोणगांवकर
कोषाध्यक्ष श्री महावीर ज्ञानोपासना समिती

चार

अनुवादकाचे हृद्रत

पुरुषार्थसिद्ध्युपाय मराठी संस्करण घेऊन मराठी भाषिक मुमुक्षु स्वाध्याय प्रेमींशी संवाद साधतांना विशेष हर्ष होत आहे. नियमसार आणि तत्त्वार्थसूत्रानंतर पुनः स्वहितेच्छु धर्मबंधूंशी संवाद साधणे कठीण दिसत असतांनाही उच्चल भवितव्यतेमुळे पुनश्च जिनवाणीमातेची सेवा करण्याचा नियोग प्राप्त होत आहे.

‘श्री महावीर ज्ञानोपासनासमिती’ कडे कारंजा नगरीतील स्वाध्यायप्रेमी व बाहुबली ब्रह्मचर्याश्रम येथे स्नातकांच्या धर्मशिक्षणामध्ये ‘पुरुषार्थ सिद्ध्युपायाचा अंतर्भाव असल्यामुळे श्री. मा. बंधुवर माणिकचंद्रजी भिसीकर एम. ए. न्यायतीर्थ यांनीही असा हा सर्वसाधारण श्रावकमात्राला अतिउपयोगी ग्रंथाची एक अद्यावत् व सर्वांगपूर्ण व प्रामाणिक आवृत्ती (संस्करण) मराठीमध्ये उपलब्ध होणे ही एक आवश्यक गरज असल्याचा भाव प्रगट केला व हे मौलिक प्रकाशन श्री महावीर ज्ञानोपासना समितीने करावे अशी सूचनाही केली. तदनुसार समितीने या ग्रंथाची मराठी आवृत्ती छापून प्रकाशित करण्याचा निर्णय घेतला. तसेच समग्र कुंदकुंद साहित्य मराठी भाषेमध्ये मुमुक्षु स्वाध्यायप्रेमींना उपलब्ध करण्याचा निर्णय घेतलेलाच होता. त्यामध्ये प्रवचनसार, समयसार, पंचास्तिकाय संग्रह, नियमसार या सर्वांचे सुंदर मराठी संस्करण सादर केलेलेच आहे. १ बारस अणुवेक्खा आणि अष्टपाहुड हे दोन ग्रंथही मराठी भाषेमध्ये राहले होते. तसेच अनेक मुमुक्षु धर्मप्रेमी श्रावकांचा आग्रह होता की द्वादशानुप्रेक्षा स्वामी कार्तिकेय सुद्धा मराठी भाषेमध्ये अधिकारी व्यक्तिद्वारा संपादित होऊन समोर यावा म्हणून त्याच्याही प्रकाशनाचा भार समितीने घेण्याचे ठरविले. उपरोक्त चारही ग्रंथाच्या संपादनाची व अनुवादाची जबाबदारी माझेवर सोपविली तेढ्हा प्रकृतिअस्वास्थामुळे ही जबाबदारी पार पडेल की नाही यांचा संदेह होता. पण हे काम संपन्न व्हावे हा नियोग होता तो पूर्ण झाला. त्यामुळे समाधान वाटत आहे. द्वादशानुप्रेक्षा स्वामी कार्तिकेयाच्या अनुवादकार्य पूर्ण झाले आहे व तो ग्रंथ २००० च्या चार्तुमासापूर्वी स्वाध्याय प्रेमीच्या हाती देण्याचा मनोदय आहे. संकल्पाची सिद्धी नियतीच्या आधीन आहे.

या ग्रंथाच्या रूपांतराचे काम आधीच पं. टोडरमलजी व पं. दौलतरामजी यांनी हिंदीमध्ये करून ठेवल्यामुळे काम सोपे झाले. बहुधा त्यांचाच ढाचा कायम ठेवला आहे. तरीही त्यात विशेषार्थामध्ये आवश्यक तो खुलासा केलेला आहे

त्यामुळे स्वाध्यायप्रेमींना विषय सुलभ होण्यास मदत होईल.

या पुरुषार्थसिद्धयुपाय आणि बारस अणुवेक्खा या ग्रंथाच्या प्रकाशनासाठी उदारचेता मुमुक्षू दातारांनी दान देऊन सहयोग दिलेला आहे. त्यामुळेच ही पुस्तके महागाईचा कळस झाला असतांनाही नाममात्र मूल्यात समिती देऊ शकली आहे. त्यांची दानसूची पान ७-८ वर जोडलेली आहे. त्यांना अनेकशः धन्यवाद आहेत.

त्यामध्ये विशेष उल्लेखनीय म्हणजे या ग्रंथासाठी श्री. कुंदकुंद कहान दि. जैन सुरक्षा ट्रस्ट व सहयोगी ट्रस्ट व ट्रस्टी द्वारा मुंबई तर्फे १२९०९ रु. चे, तसेच श्री पंकजभाई एन शाह भडोच यांचे तर्फे १९९९९ रु. चे आणि श्री संजय सूर्यकांत पटवा पुणे यांचेतर्फे ८००० व २००० बारस अणुवेक्खासाठी असे १०००० चे अनुदान प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे जैनसमाजाच्या घरोघरी हे सर्व साहित्य पोचावे या मनोरथाची पूर्ती होत आहे. आणि प्रत्येक जिनवाणी प्रकाशनामध्ये स्वयंप्रेरणेने सदैव भरपूर सहयोग देणारे सुहद् श्री. राजकुमार यांचे स्मरण अपरिहार्यच आहे. त्यांना खास धन्यवाद आहेत.

हे सर्वच चारही ग्रंथ सर्वसाधारण श्रावकांना समजाण्यासारखे व अति उपयुक्त आहेत. तरी श्रावक समुदायाने या संधीचा पुरेपुर लाभ घ्यावा हे नम्र निवेदन.

या चारही ग्रंथाचे मुद्रण चांगल्याप्रकारे पूर्ण करण्याची जबाबदारी आमचे या व्यवसायातील स्नेही श्री. मधुसूदन व श्रीकृष्ण तसेच त्यांच्या पुढील पिढीतील श्री. भूषण आणि मंदार बनहट्टी या बालमित्रांनी सहर्ष स्वीकारलेली आहे. त्यापैकी उपरोक्त दोन ग्रंथाचे काम अंगावेगळे केलेले आहे. मुद्रण व सजावट अति सुंदर व देखणे झालेले आहे. हे वाचकांना सहजच अनुभवास येईल त्यांचेही समिती व अनुवादक आभारी आहेत.

आपला विनीत
धन्यकुमार गं. भोरे

६/६/२०००

सहा

दातारांची यादी

हा पुरुषार्थ सिद्धयुपाय नामक ग्रंथ स्वाध्याय प्रेमी मुमुक्षूना परवडेल अशा दरात मिळावा यासाठी दातारांना विनंती केली असतांना दातारांनी उत्सूर्त आर्थिक सहयोग म्हणून उदारतेने ज्ञानदान दिले. हे दान खरोखरच उद्घांकन ठरावे. दान स्वीकृत करण्याची सूची येणेप्रमाणे त्या सर्व दातारांना त्यांच्या या औदार्यपूर्ण दानाबद्दल धन्यवाद आहेत.

अ.नं.	दाताराचे नाव व गांव	रक्कम
१.	ध. मा. श्री. पंकजभाई एन् शाह, भडोच	९९,९९९/-
२.	ध. मा. श्री. संजय सूर्यभान पटवा, पुणे	८,०००/-
३.	ध. मा. श्री. सेठ आनंदभाई, मुंबई	५,०००/-
४.	ध. मा. श्री. कुंदकुंदकहान दिगंबर जैन तीर्थक्षेत्र कमिटी, मुंबई	५,०००/-
५.	पद्मनाथ जैनी, अमेरिका	२,९०९/-
६.	ध. मा. श्री. कुंदकुंद दि जैन संस्थान, वरळी, मुंबई	२,९०९/-
७.	ध. मा. श्री. वीतराग स्वाध्याय मंडळ, अकलूज	२,०००/-
८.	ध. मा. श्री. सर्वमंगल प्रतिष्ठान, कारंजा	२,०००/-
९.	ध. मा. श्री. सौ. रमाबाई शिशुपाल चवरे, कारंजासाठी श्री. प्रमोद चवरे -	९,५००/-
१०.	ध. मा. श्री. शशीकांत वालचंद शहा, घाटकोपर, मुंबई	९,५००/-
११.	ध. मा. श्री. धन्यकुमार गुलाबसाव रायबागकर, कारंजा	९,३०९/-
१२.	ध. मा. श्री. प्रमोद धरमचंद रुईवाले, कारंजा	९,००९/-
१३.	ध. मा. श्री. राजकुमार ऋषभदास चवरे, कारंजा	९,००९/-
१४.	ध. मा. श्री. शशीकांत नरेन्द्रकुमार चवरे, कारंजा	९,००९/-
१५.	ध. मा. श्री. अशोक विष्णुकुमार चवरे, कारंजा	९,००९/-
१६.	ध. मा. श्री. लक्ष्मीबाई पासुसंगई, अजंनगाव	९,००५/-
१७.	ध. मा. श्री. वीतराग विज्ञान ट्रस्ट, बाहुबली	९,००९/-
१८.	ध. मा. श्री. श्रीपाल गणेशलालजी बिलाला, आकोला	९,००९/-
१९.	ध. मा. श्री. केवलचंद ओ. माहुलकर, कांडोळी	९,००९/-
२०.	ध. मा. श्री. शांतिनाथ अण्णा सोनाज, अकलूज	९,००९/-
२१.	ध. मा. श्री. हिरालाल खुशालचंद दोशी मांडवे	९,००९/-
२२.	ध. मा. श्री. चिवटे स्मरणार्थ भुपाल भरमाप्पा चिवटे, कुंभोज	९,००९/-
२३.	ध. मा. श्री. बापुपाटील माणगांवकर, ठाणे	९,०००/-
२४.	ध. मा. श्री. शांतिनाथ अण्णा पाटील, जयसिंगपूर	९,०००/-
	श्री. मा. ध. विवेककुमार नरेन्द्रकुमार चवरे, कारंजा	५०९/-

२५.	श्री. मा. ध. कनकमालाबाई जयकुमार डोणगांवकर, कारंजा	५०९/-
२६.	श्री. मा. ध. सौ. योगिता राजकुमार डोणगांवकर, कारंजा	५०९/-
२७.	स्व. मातुश्री सखुबाईचे स्मरणार्थ श्री. देवचंदगुरुजी ल. जोहरापूरकर	५०९/-
२८.	श्री. मा. ध. प्रमोद जगदीशचंद्र भोरे - स्व. जगदीशचंद्र भोरे स्मरणार्थ, नागपूर	५०९/-
२९.	श्री. मा. ध. सुरेन्द्र सुंदरसा भोरे, नागपूर	५०९/-
३०.	श्री. मा. ध. शांतिकुमार व हुकुमचंद गहाणकरी बंधुद्वय, नागपूर	५०९/-
३१.	श्री. मा. ध. महेन्द्र पासुसा जोहरापूरकर, नागपूर	५०९/-
३२.	श्री. मा. ध. रवीन्द्र बाबुलालजी पेंढारी, अंजनगाव सुर्जी	५०९/-
३३.	श्री. मा. ध. कांताबाई जगदीश संगई, अंजनगाव सुर्जी	५०९/-
३४.	श्री. मा. ध. गजाबेन शहा, बाहुबली	५०९/-
३५.	श्री. मा. ध. जयंत बाळचंद चवरे, आकोला	५०९/-
३६.	श्री. मा. ध. राजकुमार धरमचंद चवरे, आकोला	५०९/-
३७.	श्री. मा. ध. अनिलकुमार नारायणराव बगोटे, आकोला	५०९/-
३८.	श्री. मा. ध. गुप्तदान, अमरावती	५००/-
३९.	श्री. मा. ध. शांतिलाल खुशालचंद गांधी, फलटण	५००/-
४०.	श्री. मा. ध. भाऊसाहेब गांधी, सोलापूर	५००/-
४१.	श्री. मा. ध. संतोषकुमार पाटणी, वाशिंग	५००/-
४२.	श्री. मा. ध. विजयबाई शरश्वंद्र सोनटके, नांदेड	५००/-
४३.	श्री. मा. ध. मनोहरपंत अथवे, कोल्हापूर	५००/-
४४.	मा. ध. सौ. हेमलतादेवी पत्रलालजी गंगवाल, औरंगाबाद	४००/-
४५.	श्री. नेमचंद अर्पल, औरंगाबाद	३०९/-
४६.	श्री. महिला स्वाध्याय मंडळ, निमगाव केतकी	३०९/-
४७.	श्री. चंद्रशेखर हिरासा रुईवाले, कारंजा	३०९/-
४८.	सौ. लताबाई कां. रुईवाले, कारंजा	२५९/-
४९.	श्री. देवकुमार सुंदरसा कानेड, वेस्ल	२५०/-
५०.	श्री. गणपती सण्णाप्पा मिरजे, कोल्हापूर	२५९/-
५१.	शांताताई कानेड, कारंजा	२५९/-
५२.	श्री. पं. नेमचंद डोणगावकर, देऊळगांवराजा	२५९/-
५३.	श्री. पद्मकुमार चैतनलाल डोणगावकर, देऊळगांवराजा	२५९/-
५४.	श्री. सोनाबाई देवलसी साठी लक्ष्मीचंद देवलसी, अमरावती	१५९/-
५५.	श्री. लीलाबाई संगई, अंजनगाव	१५९/-
५६.	सौ. विभावरी हिराचंद किल्डेवार, अंबीवली	१५९/-
५७.	श्री. विवेक संगई मगनसंगई, अंजनगाव	१५०/-
५८.	श्री. सुकुमार सुबोध कळमकर, भोपाल	१५०/-

आठ

५९.	सौ. विजयादेवी अ. भिसीकर, कारंजा	१५०/-
६०.	श्री. प्रवीण रुईवाले, कारंजा	१२५/-
६१.	सौ. प्रभाताई कस्तुरीवाले, कारंजा	१२५/-
६२.	श्री. नरेन्द्रकुमार कळमकर, जिंतुर	१२५/-
६३.	श्री. विनोद खंडारे, अमरावती	१२५/-
६४.	श्री. हेमंत आ. वाशीमकर, पुसद	१२५/-
६५.	सौ. वैजयंती भोरे, नाशिक	१०९/-
६६.	सौ. वर्षा सन्मती भोरे, नागपूर	१०९/-
६७.	सौ. अरुणा व आशा भोरे, कारंजा	१०९/-
६८.	श्री. प्रभाकर गंगारामजी जिंतुरकर, नागपूर	१२५/-
६९.	श्री. सरलाबाई चवरे, नागपूर	१००/-
७०.	श्री. श्रेणिक बाहुबली कोथली, कुंभोज	१००/-
७१.	सौ. राजमती दादगांडा, कुंभोज	१००/-
७२.	सौ. उज्जला अभयकुमार मगदुम, कुंभोज	१००/-
७३.	सौ. अरुणा अरविंद पाटील, कुंभोज	१००/-
७४.	सौ. प्रमिलाबाई प्र. भोंगाडे, परभणी	१२५/-
७५.	स्व. धृपदाबाई देविदास कळमकर स्मरणार्थ शशिकांत देविदास कळमकर, सेलू	१२५/-
७६.	श्री. शांताताई रुईवाले, अकोला	१००/-
७७.	श्री. बालासाहेब जिंतुरकर	१२५/-
७८.	श्री. बाबू जीवधर टोपरे, कारंजा	१२५/-
७९.	श्री. छगन मोतीलाल कळमकर, कारंजा	१००/-
८०.	सौ. सुशीला बापुसाहेब भोकर, कुंभोज	५०/-
८१.	श्री. उज्जला अभयकुमार मगदुम, कुंभोज	५०/-
८२.	सौ. अरुणा अरविंद पाटील, कुंभोज	५०/-
८३.	सौ. शोभा जिनेश्वर भोकरे, कुंभोज	५०/-
८४.	सौ. प्रभावती महावीर भोकरे, कुंभोज	५०/-
८५.	सौ. शकुंतला बाबगांडा पाटील, कुंभोज	५०/-
८६.	सौ. कस्तुरी प्रणयकुमार पाटील, कुंभोज	५०/-
८७.	सौ. ललिता शांतिनाथ मासुर्ले, कुंभोज	५०/-
८८.	सौ. कुसुम राजगांडा पाटील, कुंभोज	५०/-
८९.	सौ. सुस्मिता सुभाष पाटील, कुंभोज	५०/-
९०.	श्री. बायक्का देवगांडा पाटील, कुंभोज	५०/-
९१.	श्री. इन्दुमती आमगांडा पाटील, कुंभोज	५०/-
९२.	ब्र. कुसुमताई जैन, कुंभोज	५०/-

आचार्य श्री. अमृतचंद्रदेव

या तत्त्वाधिष्ठित आणि अहिंसाप्रधान जीवन पद्धतीचा प्रेरणात्मक उपदेश देणारा असाहा असामान्य श्रावकाचाराचा प्रतिपादक ग्रंथ आहे. ग्रंथाच्या लेखकाचा परिचय जाणून घेण्याची भावना मुमुक्षु साधकांना होणे स्वाभाविकच आहे. परंतु तो जीवनपरिचय अथवा जीवनपरिचय प्राप्त करून घेण्याची साधने फारच थोडी उपलब्ध आहेत. परंतु जेवढे त्यांचे जीवन अपरिचित तेवढेच त्यांचे साहित्य सर्व अध्यात्मरसिकांना आनंदविभोर करणारे आहे. आ. कुंदकुंदांच्या १ पंचास्तिकायसंग्रह, २ प्रवचनसार, ३ समयसार या ग्रंथत्रयीचे विशेषत्वाने रसास्वादाच्या इच्छुकांना आ. अमृतचंद्रदेवांनी लिहलेल्या अनुक्रमे १ समय, २ तत्त्वदीपिका आणि ३ आत्मख्याति या टीकांचे अध्ययन, मनन व आणि चिंतन करणे हे अनिवार्यपणे आवश्यक आहे. आ. कुंदकुंददेवांच्या निश्चयास मिथ्यात्व म्हणून म्हणणाऱ्या अनेक श्वेतांबर मान्यवर आचार्यानाही त्यांच्या अध्यात्ममार्गाचे अनुसरण आणि आ. अमृतचंद्र देवांच्या टीकांचे परिशीलनाशिवाय राहावलेले नाही. श्वेतांबर मतानुयायींना दिगंबरत्वाची प्रेरणा देऊन ओढ लावणारे आ. कुंदकुंददेव आणि त्यांचे टीकाकार आ. अमृतचंद्रदेवच आहेत. असे म्हणणे ह्यात अतिशयोक्ती मुळीच नाही. कविवर बनारसीदासांचे अतिसुंदर व सरस समयसार नाटक - ज्यास अर्धकथानक या अपूर्ण आत्मचित्रित्राची पूर्णता म्हणणे योग्य होईल - त्यांतील रसपूर्ण काव्याची, सवैव्यादिकांची प्रेरणा आ. अमृतचंद्र देवापासूनच मिळाली हे अगदीच प्रगट सत्य आहे. पं. राजमलजी पांडे यांच्या समयसार कलश टीकेचा आधारच आत्मख्याति टीका आहे. आणि पंचाध्यायीवर आ. कुंदकुंददेव आणि आ. अमृतचंद्रदेव यांची अमीट छाप स्पष्ट दिसून येते. अगदी या चालू विसाव्या शतकांतही श्रीमद राजचंद्रजी आणि कानजीस्वामी यांना प्रेरक या महान आचार्यश्रींची साहित्यरचनाच आहे.

आ. अमृतचंद्रासंबंधी एक ऐतिहासिक निर्देश

अशा या आचार्यश्रींचा परिचय अनुपलब्धच म्हणावा लागेल. फक्त श्री. पं. आशाधरजींचा 'ते 'ठाकुर वंशीय' होते या उल्लेखापलिकडे त्यांचे बाबत कोणताही

(१) एतद्य विस्तरेण ठळुरामृतचंद्रसूरिविरचिते समयसारटीकायां द्रष्टव्यम् ।

अनगारधर्मामृत, भव्यकुमुदचंद्र टीका ५८८. ठळुर म्हणजे ठाकूर. एक क्षत्रियवंश जमात. यावरून त्यांचा राजधराण्याशी संबंध असावा असा तर्क करण्यांत येतो.

उल्लेख आढळून येत नाही. आणि त्यास ग्रंथातर्गत पुरावा म्हणजे त्यांच्या साहित्यवाड्मयात समुद्राच्या विशालतेचे, अगाधतेचे जे दर्शन घडते हाच एक अंतरंग पुरावा म्हणावा लागेल. परंतु त्यांच्या साहित्यांवरून त्यांच्या विद्वत्तेचे, गंभीरतेचे, सर्वमंगलकारी कल्याणभावनेचे मनोरम दर्शनमात्र निश्चितच घडते.

त्यांचे कर्तृत्व हाच त्यांचा परिचय. आ. अमृतचंद्रदेव विव्यात आहेत ते त्यांनी आ. कुंदकुंददेवांच्या ग्रंथब्रयीवरील तीन टीकेमुळे. त्यामध्ये आ. कुंदकुंदाचा गंभीर आशय प्रगट केल्याचे दिसून येते. आजही जैन साहित्याचे अभ्यासू त्या टीकांचे गंभीरतेने अध्ययन व पारायण करतात. आचार्य कुंदकुंद समजून घेण्यासाठी त्या टीका बहु उपयोगी आहेत. त्याशिवाय रहस्य उलगडणे हे अतिशय कठीण आहे. त्या टीकेवरून असे निश्चितपणे सिद्ध होते की ते तार्किक विद्वान्, मर्मज्ञ रसग्राही टीकाकार, प्रखर अध्यात्मवेत्ते, रससिद्ध कवि आणि भाषाप्रभू होते.

जैन वाड्मयातील निरूपणानुसार साधु हे निरिच्छ, समस्त सांसारिक प्रलोभनानी सर्वस्वी अस्पर्शित एक शुद्ध स्वानंदमय जीवन जगणारे आत्मसाधकच असतात. त्यांना त्या साधनेतून बाहेर पडून शुभोपयोगात येणेही मानवत नाही. परंतु रागाच्या भूमिकेमध्ये येतात तेव्हा संसारदुःखाने भयभीत अशा मुमुक्षू जीवांना करुणाबुद्धीने तत्त्वोपदेश देण्याचा राग तेवढा येतो. ही संतांची वृत्ती आ. अमृतचंद्रांचे ठायी सजीव झालेली होती हे त्यांच्या वाड्मयाचे साधारण अध्ययन करणाऱ्याच्याही सहजच लक्षांत येते.

‘त्यजतु जगदिदानीं मोहमाजन्मलीनं, रसयतु रसिकाना रोचनं ज्ञान मुद्यत् ।’
अर्थ - या जगातील जीवांनी आतांतरी अनादिसंसारापासून तन्मयतेने परिणाम मोहाचा त्याग करावा; रसिकाना रोचक अशा भेदविज्ञानाचा आस्वाद घ्यावा.

‘मञ्चन्तु निर्भरमयी सममेव लोकाः । आलोकमुच्छलति शांतरसे समस्ता ।
अर्थ - आतांतरी या विश्वातील समस्त लोकांनी लोकांपर्यंत व्यापून उसळणाऱ्या या शांतरसामध्ये-वैराग्यरसामध्ये मनसोक्त खूप निमग्न व्हावे.

‘अयि, कथमपि मृत्वा तत्त्वकौतुहली सन्ननुभव भवमूर्तेः पार्श्वर्तो मुहूर्तम् ।’
अर्थ - हे भव्य जीवा ! एकदा तरी तत्त्वजिज्ञासू होऊन वाटेल त्या उपायाने

(२) समयसार आत्मख्याती टीका कलश २२

(३) समयसार आत्मख्याती टीका कलश ३२

(४) समयसार आत्मख्याती टीका कलश २३

मरण्याइतपत कष्ट सहन करावे लागलेत तरीही या शरीराचा शेजारी होऊन अलिप्ततेने आपल्या ज्ञायकस्वभावाचा अनुभव तर घे.

“आसंसारात्प्रतिपदममी रागिणो नित्यमत्ता ।

सुप्ता यस्मिन्पदमपदं तदिबुध्यध्यमन्था : ।”

या श्लोकामध्ये तर करुणेचा जणू महापूरच आलेला दिसतो.

परंतु एवढे प्रबोधनाचे, जागरणाचे महान कार्य करूनही, एवढ्या सर्वांगपरिपूर्ण अलौकिक टीका लिहूनही त्यांना कर्तृत्वाचा अहंकार यत्किंचितही शिवलेला नाही. त्यांनी प्रत्येक ग्रंथांच्या अंती ‘मी याचा कर्ता नाही हे नम्रतेने सूचित केलेले आहे. प्रस्तुत ग्रंथाचे अंतिम ग्रंथामध्ये या अकर्तृत्व बुद्धीचे विलोभनीय दर्शन घडते. त्यामध्ये जे तत्त्वप्रज्ञापन आहे ते मौलिक आणि अपूर्वच आहे. त्या तत्त्वज्ञानाच्या भूमिकेवर अकर्तृत्वाचे उद्घाटन होते तेव्हा विनम्रतेचे दर्शन घडते यांत शंकाच नाही. परंतु या विनम्रतेपेक्षाही प्रखर तत्त्वनिष्ठा ज्ञानांना अधिकच भावते हे निःसंशय. आचार्यश्रींचे साहित्य फारच थोडे उपलब्ध आहे. परंतु जे आहे ते एवढे सरस, तात्त्विक, प्रगल्भ आहे की त्यांच्या साहित्यास समग्र जैन साहित्यामध्ये अढळ स्थान आहे.

आ. अमृतचंद्रांच्या उपलब्ध साहित्याचा संक्षेपाने परिचय -

(१) तत्त्वार्थसार - हा ग्रंथ तत्त्वार्थसूत्राच्या दहा अध्यायातील विषयवस्तूचा संक्षिप्त परिचय आहे.

(२) पुरुषार्थ सिद्ध्युपाय - या ग्रंथामध्ये गृहस्थधर्माचे प्रधानतेने व. मुनीधर्माचे गौणतेने निरूपण आहे. असा हा हजार वर्षांपूर्वीचा चरणानुयोगाचा अप्रतिम ग्रंथराज आहे. या आचाराग्रंथाचे खास वैशिष्ट्य म्हणजे प्रथम सोळा गांथामध्ये व्यवहार व निश्चयनयाचे स्वरूप सांगितले आहे; व त्याचे स्वरूप समजून घेऊन त्यांतील सामंजस्य प्रगट केले आहे. श्लोक ९ ते १६ मध्ये पुरुषार्थसिद्ध्युपाय नावाची सार्थकता स्पष्ट केलेली आहे. मुनीधर्म आणि गृहस्थधर्म दोन्हीही अहिंसेची साधना व पूर्णताच आहे. या ग्रंथामध्ये अहिंसादेवीची पूजा बांधलेली आहे. तेथे जैन धर्माच्या अहिंसातत्त्वाचे यथार्थ दिग्दर्शन आहे.

(३) समयटीका - पंचास्तिकायसंग्रह हा आ. कुंदकुंदाच्या ग्रंथत्रयीमधील एक चमकदार रत्न आहे. या ग्रंथाच्या प्रथम अध्यायांत पांच आस्तिकायाचे मुख्यतेने व त्याबरोबरच गौणरूपाने कालद्रव्याचे प्रत्यक्यारी विवेचन आहे. दुसऱ्या अध्यायात

~~~~~  
(४) समयसार आत्मख्याती टीका कलश

बारा

साततत्त्वे व मोक्षमार्गाचे सुंदर वर्णन केलेले आहे. या ग्रंथावरील ही समय नामक टीका आहे. त्याद्वारा द्रव्य-गुण-पर्याय, सहा द्रव्ये व साततत्त्वे यांचे रहस्य समजण्यास मदत होते.

(४) **तत्त्वदीपिका टीका** - आ. कुंदकुंदाच्या ग्रंथब्रयीपैकी प्रवचनसार हे दुसरे तेजस्वी प्रकाशमान रल आहे. पहिल्या अध्यायांत आत्म्याच्या ज्ञानानंदस्वभावाचे निरूपण आहे व मोहाचा तसेच संसाराचा नाश करण्याचा अनुभूत उपाय सुचविलेला आहे. दुसऱ्या अध्यायात सामान्यपणे झेयतत्त्वाचे, उत्पादव्ययद्वौव्य व द्रव्य गुणपर्याय, शुभ-अशुभ-शुद्ध उपयोग याचे वर्णन असून शुद्धोपयोग हा साक्षात् मोक्षमार्ग कसा आहे याचे दिग्दर्शन केलेले आहे. तिसऱ्या अध्यायांत ज्ञानानंदाच्या प्राप्तीसाठी झेयतत्त्वाचे ज्ञानपूर्वक साधनभूत मुर्नीच्या चारित्रियाचे 'घागरमे सागर' या न्यायाने यथार्थ विवेचन आहे. यावर आ. अमृतचंद्र देवांची तत्त्वदीपिका नामक टीका आहे.

(५) **आत्मख्याती** - आ. कुंदकुंदाचे ग्रंथब्रयीमधील हे एक तेजस्वी रल आहे. यामध्ये नवतत्त्वामध्ये व्यापून असणाऱ्या, चैतन्यमय व आनंदस्वरूपी आत्मतत्त्वाचे अनुभवरसाने ओतप्रोत असे सर्वांग सुंदर विवेचन आहे. त्यावर आ. कुंदकुंद देवांनी निरूपित प्रमेयाचे हार्द जणूं तळहातावरील आवळ्याप्रमाणे स्पष्ट करणारी ही आत्मख्याती टीका आहे. या टीकेने सर्व अध्यात्मरसिकांना आनंदविभोर केलेले आहे. जणूं गणधरच या प्रमाणे आ. कुंदकुंदाचा भाव अगदी स्पष्ट करून सांगितला आहे. या तीनही टीका म्हणजे संस्कृतभाषेतील तत्त्वज्ञानाचे प्रौढ व गंभीर भाषेचे अलंकारच आहेत. कमीतकमीत शब्दामध्ये जास्तीत जास्त आशय व्यक्त करण्यात त्याची भाषा सफल झालेली आहे.

(६) **लघुतत्त्वस्फोट** - हा आ. अमृतचंद्राचा महान् काव्यग्रंथ शेतांबर ग्रंथागारांत २० वर्षांपूर्वी उपलब्ध झाला आहे. त्यामध्ये २५ अध्याय व प्रत्येक अध्यायात २५ श्लोक आहेत. त्यांत चौविस तीर्थकराचे अध्यात्मरसाने सरस स्तवन आहे. त्या स्तवनाने काव्यात्म भाषेने तत्त्वज्ञानाचे मौलिक विवेचन केलेले आहे.

आ. कुंदकुंदाच्या या ग्रंथब्रयीवर आ. जयसेनांच्या तात्पर्यवृत्ति नामक टीका आहेत. त्या टीका आ. अमृतचंद्राचे अनुसरण करणाऱ्या असून त्यांचेच भाव प्रगट करतात. त्यांनी आ. अमृतचंद्राविषयी परम आदर भाव व्यक्त केला आहे.

बस. एवढ्या अल्प साहित्याने आ. अमृतचंद्रदेवांनी जैन साहित्य समृद्ध केलेले आहे व ते भविष्यांत सर्व मुकुट साधकांना साधनापथ प्रशस्त करीत राहील असे त्यांचे सामर्थ्य आहे.

## साधनापथावरील दीपस्तंभ

पुरुषार्थिसिद्ध्युपाय हा श्री आचार्यवर्य अमृतचंद्राचा प्रामुख्याने गृहस्थाच्या धर्मसाधनेचे विवेचन करणारा असा चरणानुयोगामधील अपूर्व ग्रंथराज आहे. सर्वप्रथम आ. अमृतचंद्र यांचे नाव आ. कुंदकुंदाच्या १ पंचास्तिकायसंग्रह २ प्रवचनसार आणि ३ समयसार या ग्रंथत्रयीवर १ समय २ तत्त्वदीपिका व ३ आत्मख्याति या तीन टीकाद्वारा आ. कुंदकुंद यांच्या ग्रंथाचे समर्थ भाष्यकार म्हणून निगडित आहे. यासुपाने त्यांचे नाव जैनपरंपरेतील गृहस्थांना सुद्धा विख्यात आहे. त्यामुळे अध्यात्माचे रहस्य स्पष्ट करून सांगणारे आ. अमृतचंद्र आणि त्यांचा हा चरणानुयोगाचा एक अलौकिक ग्रंथ याचेच सामान्य जनांना आश्रय वाटणे स्वाभाविकच आहे. परंतु त्यात आश्रय वाटण्यासारखे काहीच नाही. त्यांची अध्यात्माचा आधारभूत तत्त्वज्ञानाची भूमिका गौण होत नाही व सुटही नाही. चरणानुयोगाच्या आचारग्रंथामध्ये सुद्धा निश्चयनय हा समीचीन व्यवहाराचा आश्रय कसा असतो ही गोष्ट या ग्रंथामध्ये प्रगटपणे दिसून येते. ग्रंथाचे नाव पुरुषार्थिसिद्ध्युपाय ! नावच आचाराचा पाया तत्त्वज्ञान असतो हे सूचविते ! म्हणजे अध्यात्माची भूमिका न सुटलेला आचार हाच मोक्षमार्ग संझेस पात्र आहे याचे मनोरम प्रत्यंतर स्पष्टपणे दिसून येते.

त्यांच्या अध्यात्माचा आणि तत्त्वज्ञानाचा अधिकार हा तर प्रथम २० गाथांपर्यंत स्पष्टच जाणवतो. मंगलाचरणापासूनच त्यांचे दृष्टिवैभव प्रगट होत आहे. नमस्कारही मंगलाचरणामध्ये केला तो नामस्लुपधारी व्यक्तीला - अरिहंत, सिद्धादि परमेष्ठीना न करतां आत्माचा स्वभावपरिणामस्लुप केवलज्ञानास केलेला आहे. आणि त्यामध्ये आत्माच्या केवलज्ञानस्वभावाचे अपूर्व दिग्दर्शन केलेले आहे. १ केवलज्ञान हे आत्माच्या ज्ञानस्वभावाचे निरुपाधि भूमिकेतील परिणमन आहे. २ ज्ञानाच्या स्वच्छतेमध्ये ज्ञेयपदार्थाचे आकार सामावणे हाही वस्तुस्वरूपाचाच विशेष आहे. स्वच्छता हा ज्ञानाचा स्वभाव असून त्यांत सहजच ज्ञेयाकारसुपाने पदार्थ झळकतात. ही ज्ञान आणि ज्ञेयाची मर्यादा आहे. ३ आत्मा स्वरूपाने स्वच्छ ज्ञानस्वरूप असून जगांतील पदार्थ स्वरूपाने ज्ञेय आहेत. एकाच्या कारणाने दुसऱ्याची सत्ता नसून ज्ञानाने पदार्थाच्या प्रमेयत्वाची व ज्ञेयपदार्थामुळे ज्ञानस्वभावाची प्रसिद्धी मात्र होते.

४. ज्ञेयाला जाणण्याकरतां ईच्छा ही लागत नाही. इंद्रियांदिकांच्या साहायाने

जाणणे वा ईच्छेपूर्वक जाणणे हे ज्ञानाचे दूषण आहे. त्याद्वारा ज्ञानस्वभावास न्यूनता प्राप्त होते. ज्ञानस्वभावास मंगलाचरणामध्ये दर्पणाचा हप्टान्त दिला आहे. त्याद्वारा ज्ञायक आत्मा आणि जाणण्यांत येणारे पदार्थ यामधील स्वभावाच्या मर्यादा आणि झेयज्ञायक व्यवहाराचे दिग्दर्शन मंगलाचरणाने सुंदरच झालेले आहे. त्यानंतर त्यांनी अनेकांतास नमस्कार केलेला आहे. कारण त्यामुळे एकान्तवाद्याचे निराकरण होते.

मंगलाचरणानंतर तीन लोकस्वरूप विश्वाचे यथार्थ निरूपण करणाऱ्या परमोपकारी जैनशासनाचे बुद्धिपूर्वक कथन करून पुरुषार्थसिद्ध्युपाय नामक ग्रंथाची रचना करण्याची प्रतिज्ञा केलेली आहे.

जिनागमाचे रहस्य प्रगट करण्यासाठी मुख्यनिरूपण आणि उपचारनिरूपण या दोहोद्वारा व्यवहार आणि निश्चयाचे ज्ञाते आचार्यवर या जगामध्ये तीर्थाचे प्रणयन करतात. या ग्रंथामध्ये अध्यात्मसाधनेचे मुख्य प्रयोजन असून त्यासाठी निश्चय गौण करणे हे योग्य नव्हतेच. आणि आत्मस्वरूपाच्या निर्णय करण्यासाठी प्राथमिक भूमिकेमध्ये शिष्याला व्यवहाराच्या द्वारा अपरिचित अशा निश्चयाचा - तत्त्वाचा - बोध करून घावा लागतो. कारण सर्व संसारी मानवप्राणी यथार्थ वस्तुस्वरूपाच्या श्रद्धानापासून विमुख असतात व व्यवहारात गढलेले असतात. त्या व्यवहारमात्र जाणणाऱ्यांना समजावून सांगतांना व्यवहाराच्या माध्यमातून त्यांना निश्चयाप्रत पोहोचवाचे लागते. त्यासाठी नाईलाजाने व्यवहार हा निश्चय जाणण्यासाठी आवश्यक आहे. आणि निश्चयाच्या भूमिकेमध्ये त्या प्रमाणात राग असतो. परंतु निश्चयाचे हे माहात्म्य आहे की, त्यामुळे सहचर अशा व्यवहारावरही धर्माचा उपचार लागू होतो. परंतु व्यवहार मात्र निश्चयाने नियमरूप कारण नाही. तर सहचारीपणामुळे व्यवहारावर निश्चयाचे कारणपणाचा व्यवहार मात्र लागू होतो.

वस्तुतः पुरुषार्थसिद्ध्युपाय हा ग्रंथ मुनीधर्माचे लक्ष्य असणाऱ्या गृहस्थ धर्माचे प्रामुख्याने निरूपण करणारा चरणानुयोगाचा ग्रंथ आहे. परंतु त्यामध्ये आ. अमृतचंद्रांनी निश्चयाची बैठक यत्रतत्र स्पष्ट प्रगट केलेली आहे. त्यामुळे त्या व्यवहारास निश्चयाचे पाठबळ लाभल्यामुळे यथार्थ धर्मसाधनेचे रूप प्राप्त झालेले आहे.

‘पुरुषार्थसिद्ध्युपाय’ हे ग्रंथाचे नावच ही गोष्ट स्पष्ट करणारी आहे. त्यामुळे पुरुषार्थ, सिद्धी व सिद्धीचा उपाय यांच्या विवेचनामध्ये निश्चयाचा गाभा व दृष्टीकोण प्रगटपणे जाणवतो. पुरुषार्थाची सिद्धी हे तर निश्चयाचेच फळ आहे.

अथवा तीच निश्चयाची, वस्तुतत्त्वाची पूर्णता आहे. परंतु त्याच्या उपाय सूपाने सम्यगदर्शन - ज्ञान - चारित्राचे निरूपण करीत असतांना निश्चयाला गौणत्व आणि व्यवहाराला प्राधान्य असेही कधीच घडलेले नाही. तर सर्वत्र निश्चयाचे स्पष्ट निर्देशन आहे. सम्यगदर्शनाचे स्वरूप येणेप्रमाणे सांगितले आहे.

**जीवाजीवार्दीनां तत्त्वार्थानां सदैव कर्तव्यम् ।**

**श्रद्धानं विपरीताभिनिवेशविविक्तमात्मरूपं तत् ॥२२॥**

अर्थ - जीवाजीवादि तत्त्वार्थाचे विपरीत अभिप्रायाने - अभिनिवेशाने रहित असे श्रद्धान सदैव करावे आणि तेही आत्मरूपच आहे.

सम्यग्ज्ञानाचे लक्षण सांगताना हीच हृषी राहलेली आहे.

**कर्तव्योऽध्यवसायः सदनेकान्तात्मकेषु तत्त्वेषु ।**

**संशयविपर्यायानध्यवसायविविक्तमात्मरूपं तत् ॥३५॥**

अर्थ - विद्यमान आणि अनेकधर्मात्मक तत्त्वांचा निर्णय संशय, विपर्यय (श्लोक २१० ते २१५) आणि अनध्यवसाय या दोषांचा परिहार करून करावा. आणि तेही आत्मरूपच आहे. आत्म्यापासून भिन्न नाही.

सम्यक्चारित्राचे स्वरूपही याच हृषीने द्रष्टव्य आहे -

**चारित्रं भवति यतः समस्तसावद्ययोगपरिहारात् ।**

**सकलकाशायविमुक्तं विशदमुदासीनमात्मरूपं तत् ॥३९॥**

अर्थ - ते चारित्रही संपूर्ण पापमय मनवचनकायेच्या प्रवृत्तीचा त्याग झाला असतांना संपूर्ण काशायभावांनी, रहित, स्पष्ट, आत्मानुसारी व बाह्य क्रियाकांडापासून रहित व आत्मरूप आहे.

यातही ती हृषी प्रकर्षने समोर येते.

तद्भृत् हिंसा - अहिंसेच्या विवेचनातही हीच हृषी प्रकर्षने व्यक्त झालेली आहे-

**अप्रादुर्भावः खलु रागादिनां भवत्यहिंसेति ।**

**तेषामेवोत्पत्तिर्हिंसेति जिनागमस्य संक्षेपः ॥४४॥**

अर्थ - खरोखर रागादिकांची उत्पत्ती न होऊ देणे हीच अहिंसा आहे आणि रागादिक विकारांची उत्पत्ती हीच हिंसा आहे हा जिनशासनाचा सारसंक्षेप आहे.

ज्याप्रमाणे हिंसा व अहिंसेच्या स्वरूपदिग्दर्शनामध्ये निश्चयनयाची स्पष्ट झलक दिसून येते तद्भृत् पुढे सर्व बारा व्रते व सल्लेखना याच्याही विवेचनामध्ये रागादि चेतनाविकाराचा जसा आणि ज्याप्रमाणांत अभाव दिसून येतो तसा आणि त्याप्रमाणांत अहिंसेचा उदय दिसून येतो. हे त्यांनी स्पष्ट केलेच आहे. त्यांतही

सोळा

जीव आपल्या चैतन्यस्वभावाने भिन्न आहे. तरीही तो अनादिकाळापासून कर्मपुद्रलासह परस्पर अवगाहरूपाने बद्ध आहे, व प्रतिसमाय कर्मचा उदयही आहे व उदय असतांना हा अविरतपणे रागद्वेषमोहाशी तन्मयपणे परिणमतो आहे. या तिन्ही गोष्टी अनादि काळापासून अखंड चालू आहेत. तेच त्याच चैतन्यस्वभावाचे विकारी परिणाम असून त्यालाच “ज्ञानविवर्त” अशी संज्ञा आहे. मिथ्यादृष्टी अनादिकाळापासून परंपरा रूपाने या ज्ञानविवर्ताचा कर्ता व भोक्ता होतो आहे. जेव्हा हा जीव रागादिरूप परिणमतो तेव्हा कर्मण वर्गणारूप पुद्रल स्वयमेव मोहनीयादि कर्मरूपाने परिणमते ॥ १० ॥

अशी ही अनादितः प्रवर्तमान ज्ञानविवर्ताच्या अतीत होऊन ज्ञानी होऊन चैतन्यमात्ररूपाने, ज्ञायकमात्ररूपाने श्रद्धा-ज्ञान-चारित्राच्या एकाग्रतेद्वारा शुद्ध आत्म्यास अनुभवतो व फलरूपाने अंती चैतन्यमात्ररूपाने स्थित होतो, तेव्हा तो पुरुषार्थाच्या सिद्धीला पोचला असे म्हटलेले आहे. अर्थात् पुरुष म्हणजे चैतन्य ! जो चैतन्यामध्ये लीनतारूपाने स्थित होतो तोच पुरुष असून चैतन्य हे त्याचे लक्षण आहे. व चैतन्य हाच आत्म्याचा-पुरुषाचा - अर्थ म्हणजे स्वभाव आहे. व तशा प्रकारची शुद्ध स्वरूपाची प्राप्ती करून चैतन्यरूपाने स्थित होणे हीच पुरुषार्थाची सिद्धी आहे. (११)

आता पुरुषार्थसिद्धीचा उपाय सांगणे क्रमप्राप्तच आहे. परंतु प्रश्न हा उपस्थित होतो की, आत्म्याला परद्रव्याचा संपर्क परस्परावगाह का असतो व ज्ञानविवर्तरूपाने परिणाम करून संसारी कां बनतो ? याचे उत्तर शोधले म्हणजे त्यांतच पुरुषार्थसिद्धीचा उपाय सामावलेला आहे. अनादिकाळापासून हा जीव “ज्ञानविवर्त” म्हणजे रागद्वेषमोहरूपाने परिणमतो आहे आणि अशाप्रकारे जीव आपल्या रागद्वेषादी परिणाम करत असतांना कर्माणवर्गणारूप पुद्रल स्वयमेव मोहनीयादि कर्मरूपाने परिणमत आहे. जीव स्वयं आपल्या अपराधाने रागरूपपरिणयत्व. परिणमतो, कारण तो अनादिकाळापासून स्वभावाचे भानाने रहित आहे व पूर्वबद्ध कर्मच्या उदयानुसार परिणमतो. म्हणून पूर्वबद्ध कर्मोदयाचे निमित्तमात्र असतांना रागादिविकार होतात. पूर्वबद्ध कर्म निमित्त असतांना रागद्वेषरूप ज्ञानविवर्ताची परिणती व ज्ञानविवर्तमुळे पुनरपि नवीन कर्मचा आश्रव आणि बंध अशी ही परंपरा अनादिकाळापासून अविछिन्न रूपाने चालू आहे. कर्मच्या अनादिपणामध्येच उपरोक्त प्रश्नाचे उत्तर याप्रमाणे सामावलेले आहे. (१२-१३)

परंतु याही अवस्थेत ज्ञानविवर्त असतांनाही ज्ञान नित्य आपल्या आत्म्याच्या आश्रयाने आहे आणि विवर्त हे कर्मसंयोगाचे कारणाने आहेत. विवर्त होत

असतांनाही ज्ञान स्वभावाने अनादिकाळापासून एकरूप भाव आहे. याप्रमाणे कर्मजनित विवर्तन आणि आत्म्याचा ज्ञायकस्वभाव तन्मय नसल्यामुळे तो आत्म्यापासून भिन्न आहे. तरीही अज्ञानीला हे रागद्वेषादि विकार माझे स्वरूप आहे असे भासते व हाच अज्ञानीचा विपरीत अभिप्राय अनादि संसाराचे मूळ कारण आहे. ॥ १४ ॥

यावरून पुरुषार्थसिद्धीचा उपाय कोणता याचेही उत्तर सापडते. रागादि विकारांना आत्मरूप स्वीकारण्याचा हठाग्रह म्हणजेच मिथ्यादर्शन, त्यामध्ये उपयोगारचनादाची समरसता हे मिथ्याज्ञान, आणि त्यामध्ये स्थिरता हेच मिथ्याचारित्र असून ते संसाराचे मूळ आहे, अतएव पुरुषार्थसिद्धीचा उपाय म्हणजेच मोक्षाचा उपाय किंवा संसाराच्या नाशाचा उपाय आहे. म्हणून त्या विकारांना आत्मरूप न मानतां आत्म्यास एक ज्ञायकमात्र स्वीकारणे हेच सम्यग्दर्शन आहे व त्यामध्ये उपयोग एकरूप होणे हेच सम्यग्ज्ञान असून तेथे स्थिरता हेच सम्यक्चारित्र आहे; सम्यग्दर्शन, ज्ञानचारित्र हाच संसारनाशाचा म्हणजेच मोक्षाचा - पुरुषार्थसिद्धीचा - उपाय आहे ही गोष्ट तर्कसंगत असून कार्यकारणभावानुकूल व निराबाध आहे. (१५)

या मार्गाने मुनीश्वर सदैव साधना करतात. त्यांची वृत्ती पापापासून निवृत्तिरूप अलौकिक असते. सर्वथा विरती हे साधूंचे व्यवच्छेदक लक्षण असून प्रथमतः याच मार्गाचा उपदेश द्यावा ही समीचीन जैन परंपरा आहे. जर श्रोता हा मुनीर्धर्म स्वीकारण्यास असमर्थ असेल तर त्यास या कारणाने नंतरच गृहस्थर्धर्माचा उपदेश द्यावा. (१६ ते १९)

### सम्यग्दर्शनाचे स्वरूप

यानंतर आचार्यदेव अमृतचंद्रजीनी गृहस्थ धर्माचे निरूपण केलेले आहे. त्यामध्ये सर्वप्रथम गाथा २० ते ३० पर्यंत सम्यग्दर्शनाचे व सम्यग्दर्शनाच्या आठ अंगाचे वर्णन केलेले आहे. सम्यग्दर्शनाच्या आठ अंगाचे वर्णन करतांना त्यामध्ये निश्चय आणि व्यवहाराचा सुमेळ सुंदर साधलेला दिसून येतो.

**सम्यग्ज्ञानाचे स्वरूप** - यानंतर गाथा ३१ ते ३६ पर्यंत सम्यग्ज्ञानाचे विवेचन केलेले आहे. त्यामध्ये सम्यग्दर्शन व सम्यग्ज्ञान हे युगपत् असतांनाही सम्यग्दर्शन व सम्यग्ज्ञान हे कार्य कसे याचा विशेष विचार करून सम्यग्ज्ञानाच्या आठ अंगाचा स्वरूपनिर्देश केलेला आहे.

**सम्यक्चारित्राचे स्वरूप** - नंतर ३७ व्या श्लोकापासून सम्यक्चारित्राचे वर्णनास प्रारंभ होतो तो श्रावकाची बारा ब्रते व सल्लेखना येथर्पर्यंत १९६ गाथापर्यंत अठरा

गृहस्थधर्माचे वर्णन आहे.

### गृहस्थधर्माचे लक्ष्य मुनीधर्मच

गृहस्थधर्म हा अपवाद मार्ग असून मुनीधर्म हाच खन्या अर्थाने मोक्षमार्ग आहे. म्हणून गृहस्थदशेतही साधकांनी मुनीधर्मानुसार यत्ताचार वगैरे पाळणे श्रेयस्कर आहे. अतएव अतिसंक्षेपाने श्लोक १९७ ते २१० पर्यंत मुनीधर्माचे विवेचन केलेले आहे.

### सम्यक्क्यारित्राचे वर्णनातील विशेषतेचे दिग्दर्शन

१) सर्वप्रथम पाच अणुब्राताचे वर्णन केलेले आहे. त्यामध्ये अहिंसाणुब्रताचे विस्तारपूर्वक व हिंसा-अहिंसेच्या स्वरूपाचा यथार्थ बोध करून देणारे प्रत्ययकारी व अपूर्व असे स्वरूपदिग्दर्शन केलेले आहे.

२) हिंसा आणि अहिंसेच्या स्वरूपाचा विचार मूलग्राही आहे फक्त प्राण्यांचा प्राणघात होणे वा न होणे यावर हिंसा - अहिंसा अवलंबून नाही तर आत्माच्या चैतन्य निश्चयप्राणांचा घात करणाऱ्या रागादिविकारांची उत्पत्ती हीच मूलमध्ये हिंसा असून रागद्वेषाचा अभाव हाच म्हणजेच संकल्पाचा अभाव (प्रमत्तयोगाचा अभाव) हीच तत्त्वतः अहिंसा आहे.

यामुळे हिंसा व अहिंसेबाबत अमृतचंद्राचार्यांनी खालीलप्रमाणे (५९ ते ५८) विकल्प ठेवलेले आहेत.

(अ) कोणी एक हिंसा (द्रव्य हिंसा) न करताही हिंसेच्या फलाचा भागीदार होतो. व दुसऱ्या कोणाकरवी द्रव्यहिंसा घडलेली दिसत असतानाही तो हिंसेच्या फलाचा भागीदार होत नाही.

(ब) एकाची बाह्यतः अल्प दिसणारी हिंसा सुद्धा अभिप्रायामुळे बहुत फळ देणारी असते; आणि एखाद्याची महाहिंसा ही फलकाळीं अत्यल्प फळ देणारी असते.

(क) तीच हिंसा एकास कमी फळ देते तर तीच दुसऱ्यास तीव्र फळ देते. याप्रमाणे वेगवेगळ्या सहकाऱ्यामध्ये हिंसेच्या फलाची विचित्रता दिसून येते.

(इ) १. कधी कधी हिंसा प्रत्यक्षांत घडण्यापूर्वीच कोणास त्याचे फळ मिळते.

२. कोणी हिंसा करता करताच फळ भोगतो.

३. कधी हिंसा प्रत्यक्षात घडण्यानंतर कोणास फळ मिळते.

४. कोणी हिंसेस प्रारंभ करूनही हिंसा न घडतांही कोणास हिंसेचे फळ मिळते.

याप्रमाणे हिंसा ही कषाय भावानुसारच फल देते.

(इ) एक हिंसा करतो तर त्याचे फलामध्ये अनेक भागीदार होतात. नाना जीव हिंसा करतात परंतु हिंसेचे फल एकच भोगतो.

(इ) कोण्या एकास तर एकाच हिंसेचे फल मिळते व तीच हिंसा दुसऱ्यास अहिंसेचे महान् फल देते.

(उ) आणि कोण्या एकास अहिंसा (हिंसा न घडणे) हिंसेचे फल देते;

(ऊ) अन्य कुणास हिंसा बाह्यतः दिसून येते तरी त्यास फल मात्र अहिंसेचे मिळते.

याप्रमाणे हिंसा-अहिंसेचे अनेक भंग संभवतात. त्यात साधारण जनांना मार्ग सापडत नाही, परंतु नयचक्रामध्ये संचार करण्यात निष्णात गुरुदेवच त्यावेळी शरण आहेत.

याप्रमाणे भंगाचे निरूपण केल्यानंतर अहिंसेची निर्दोष पालना व्हावी म्हणून मद्य, मांस, मधु व पाच उदुंबर फळांचा त्याग करावा.<sup>9</sup> हिंस्य, हिंसक, हिंसा, हिंसाफल समजून घ्यावे. हेही लक्षात घेणे जस्तर आहे की हिंसेचा त्याग न करणे, ब्रत न घेणे हीच अविरती असून तीही हिंसाच आहे. म्हणून त्रस हिंसेचा त्याग तर नियमरूपाने करावा व स्थावरजीवांची हिंसा शक्य तेवढी टाळावी. अन्य कुबुद्धी अनेक प्रकारे हिंसेचे समर्थन करतात. हे पाहून व्याकूल होणे इष्ट नाही.

अज्ञानी मिथ्याहष्टी हिंसेमध्ये धर्म आहे असे अनेक प्रकारे समर्थन करतात. त्याचे ७९ ते ९० श्लोकापर्यंत दिग्दर्शन केलेले आहे. त्यातील कांही खालीलप्रमाणे-

१) भगवंतांनी निरूपण केलेला धर्म सूक्ष्म आहे. म्हणून धर्मासाठी हिंसा करणे दोषास्पद नाही असे म्हणून धर्म न जाणणाऱ्यांनी प्राण्यांची हिंसा न करावी.

२) देवतापासून धर्माची प्राप्ती होते; आणि देवतांना तर सर्व कांही घावयास

~~~~~  
(१) हिंस्य, हिंसक, हिंसा आणि हिंसाफळाचे स्वरूप -

प्रमत्तो हिंसको, हिंस्या द्रव्यभावस्वभावकाः ।

प्राणास्तद्विच्छुदा हिंसा तत्कलं पापसंचयः ॥

(प. आशाधरणी सागरधर्मामृत; अध्याय ४)

अर्थ - जो प्रमत्त रागद्वेषमोहपरिणत आहे तो हिंसक आहे;

(२) द्रव्यप्राण आणि भावप्राण हिंस्य आहेत;

(३) द्रव्यप्राण व भावप्राणांचा घात ही हिंसा आहे;

(४) पापसंचय हे हिंसेचे फल आहे;

पाहिजे. अशा अविवेकाचे आहारी जाऊन जीवांची हिंसा न करावी.

३) पूज्य व वंदनीय व्यक्तीसाठी बकरा वगैरे बळी देण्यात कांहीही दोष नाही म्हणूनही सन्मान्य अतिथिसाठी प्राणी हिंसा न करावी.

४) अनेक जीवांचा घात होण्यापेक्षा त्यांचा घात करणाऱ्या एकाची हिंसा करणे ठीक आहे म्हणून साप, वाघ, सिंहादिकांची हिंसा करू नये.

५) जर एका प्राण्याचा घात करून अनेक जीवांची रक्षा होत असेल तरीही हिंस्य प्राण्यांची हिंसा न करावी.

६) अनेक जीवांची हिंसा करणारे हे पातकी जर जीवन्त सोडलेत तर ते मोठे पाप प्राप्त करतील म्हणूनही प्राण्यांचा प्राणघात न करावा.

७) अतिदुःखाने संत्रस्त जीवांचा घात केला तर त्यांची दुःखातून सुटका होईल, असे म्हणून दुःखार्त जीवांचा घात न करावा.

८) सुखाची प्राप्ती कष्टाने होते, आणि जर सुखी जीवांच्या प्राणांचा घात केला तर ते सुखीच राहतील, अशा तर्काची तलवार हिंसेस्तव उपसू नये.

९) साधनाविशेषामुळे ज्ञान आणि सुगतीस कारणभूत समाधीची साधना करणाऱ्या आपल्या गुरुचे शिर कापले तर समाधीचे फळ निराबाध मिळेल म्हणून शिष्याने उडवू नये.

१०) थोड्याफार धनाचा लोभी आणि शिष्याला विश्वास यावा म्हणून घट फोडल्याने घटांत अडकलेली चिमणी मुक्त होते त्याप्रमाणे देह नष्ट केल्याने प्राणी मुक्त होतो असे मानणाऱ्यां खारपटिकांच्या मोक्षाची कुणीही श्रद्धा करू नये.

११) समोर भोजनार्थ आलेल्या भुकेल्यास पाहून आपल्या शरीराचा तुकडा देण्याचा व आपला घात करण्याचा विकल्प करू नये.

याप्रमाणे असे अनेक दुष्ट तर्क हिंसेच्या समर्थनार्थ पुढे आले तरीही भ्रमांत न पडतां अहिंसा रसायनाची जोपासना करावी व त्याप्रसंगी गुरुंचा उपदेश ग्राह्य मानून नयज्ञानांत निष्णात गुरुला शरण जावे.

नंतर असत्याणुव्रताचे निरूपणात असत्याचे चार व चौथ्या असत्याचे तीन भेद करून त्यामध्ये एक अप्रिय वचन हा भेद अंतर्लीन आहे. साधू व यथार्थ उपदेशक हे हेय-उपादेयाचे कथन करतात व ते कषायी जीवांना अप्रिय वाटते. परंतु त्यांत उपदेशकाला असत्याचा दोष लागत नाही.

द्रव्यकर्म व नोकर्माचे ग्रहण वीतरागी जीवांना दिसून येते. त्यामध्ये मूर्च्छेचा अभाव असल्याने त्यास चोरी म्हणता येत नाही.

१. जर मूर्च्छापरिणाम हे परिग्रहाचे लक्षण असेल तर बहिरंग परिग्रह

कोणताच असणार नाही अशी शंका शिष्य व्यक्त करतो. तो बहिरंग परिग्रह मुर्छेला निमित्त असल्यामुळे त्या निमित्तभूत बहिरंग परिग्रहामध्ये परिग्रहाचे लक्षण घटित होते.

२. या कथनामुळे शिष्य विकल्प करतो की, जर बाह्य परिग्रह निश्चयाने मुर्छेचे कारण असेल तर अरिहंत दशेमध्ये कार्मण-वर्गणाग्रहण व नोकर्मग्रहण असा उभयस्वरूपाचा बहिरंग परिग्रह असल्यामुळे त्यांनाही मूर्छा मानावी लागल्यामुळे त्या कथनांत अतिव्याप्ति दोष येईल. परंतु त्यांना कर्म-नोकर्माची मूर्छा नसल्यामुळे त्यास बहिरंग परिग्रह म्हणता येत नाही. (१९४)

३. उभय परिग्रहाचा त्याग ही अहिंसा असून त्यांचे ग्रहण ही हिंसाच आहे. (१९८)

४. बहिरंग परिग्रह हा मूर्छासहित असेल तरच त्यास परिग्रह म्हणतात. परंतु मूर्छा-ममत्वबुद्धि-सर्व जीवांना समान असत नाही. हरिण आणि मांजर या दोहांची ममत्वबुद्धी समान नाही. हरणापेक्षा मांजरीला मूर्छा निश्चित अधिक असते.

५. सर्वच मूर्छापरिणामांना मार्दव आदि धर्माच्या संस्कारांनी क्षीण करत करत तिचा पूर्ण अभाव करावा.

या पांच अणुव्रताचे प्रकरणी रात्रिभोजन त्यागाचे निरूपण केले आहे. अर्थात् सम्यग्दृष्टी कथंचित् अतिचारसहित व ब्रती अतीचार टाळून रात्रिभोजन त्याग करतो. कारण (१) रात्रिभोजनामध्ये हिंसेचा संभव आहेच दीपप्रकाशांत जंतूची उत्पत्ती अधिक होते. (२) रात्रिभोजनामध्ये भोजनाची अति आसक्ती असते. म्हणून अहिंसाणुव्रताच्या रक्षेकरिता रात्रिभोजनत्याग अवश्य करावयास पाहिजे.

यानंतर क्रमाने तीन गुणव्रते व ४ शिक्षाव्रताचे विवेचन केलेले आहे. याची स्पष्ट कल्पना अनुक्रमणिकेवरून सहज येते. भोगोपभोगपरिमाणामध्ये अभक्ष्य वस्तुचा त्याग तर सर्वथा सदैव असतोच हा नियम सांगून अनिषिद्ध भोगाचाही कालमर्यादा ठरवून त्याग करावा. त्यानी ब्रत दृढ होऊन अहिंसा अधिकच पालणे सहजच साधते. या बारा व्रताचे निष्ठेने पालन करणाऱ्या श्रावकाने अंती समाधिमरणाची साधना अवश्य करावी हा आचार्यदेवांचा प्रशस्त संकेत आहे. त्या सल्लेखनेचे वर्णन करून नंतर सम्यग्दर्शनापासून सल्लेखनेपर्यंत चौदाव्रताचे अतीचार सांगितलेले आहेत. सल्लेखनाप्रकरणांत समाधिमरण साधणाऱ्या साधकाला बाबीस

कसे प्रोत्साहित करावे याचे विशेष वर्णन केलेले आहे.

श्रावकाच्या भूमिकेची यथार्थता -

श्रावक हा साधुच्या धर्मावर श्रद्धा ठेवणारा असतोच. दुर्बलतेमुळे त्यांनी हा अपवाद मार्ग स्वीकारलेला आहे. परंतु नग्न दिगंबर भावलिंग मुनीपणा स्वीकारल्याशिवाय मोक्ष नाहीच हा त्याचा ठाम निश्चय असतो. म्हणून शक्य तेवढे प्रतिक्रमणादि अथवा यत्नाचार प्रवृत्ती, बारा भावना, दहा धर्म यांचा अभ्यास श्रावक हा अंतरंग उत्साहाने करतच असतो. म्हणूनच गृहस्थधर्माचे विशेष वर्णन १९६ गाथापर्यंत केल्यानंतर १९७ ते २१० गाथापर्यंत अति संक्षेपात् मुनीचर्येचे, मुनीधर्माचे वर्णन केलेले आहे.

याप्रमाणे गृहस्थधर्मनिस्तृपणाचे अंती आचार्यदेवांनी प्रेरणा केली आहे की मोक्षाभिलाषी गृहस्थाने प्रतिसमय, विकल्पापाने का होईना (म्हणजे मुनीप्रमाणे वा पूर्ण रलत्रय प्राप्त करू शकत नाही तरीही, रलत्रयरूप धर्माची साधना अवश्य करावी. त्या साधनेद्वारा आत्मबल वाढवून रलत्रयाची प्राप्ती करून घेऊन मुनीधर्माचा स्वीकार करावा. कारण त्याच मुळे, मुनीपदाची साधना केल्यानेच पुरुषार्थाच्या सिद्धीची पूर्णता होणे शक्य आहे.

गृहस्थ श्रावकाला रलत्रयाची पूर्णता असत नाही. मिथ्यादर्शन-ज्ञान-चारित्राचा अभाव ज्ञाल्याने सम्यगदर्शन-ज्ञान व आंशिक चारित्र त्याच क्षणी प्रगट होते. परंतु चारित्राची अपूर्णता आहे त्यामुळे सम्यगदर्शन-ज्ञान यातही तरतमता दिसून येते. परंतु (१) सम्यगदर्शन-मिथ्यादर्शन २ ज्ञान-अज्ञान (३) चारित्र-अचारित्र असे उभयरूप मिश्र भाव सम्यगदृष्टी ज्ञानी अंतरात्म्याला असत नाहीत. अशा अपूर्ण रलत्रयाचे कारण आंशिक विपरीत अभिप्राय व ज्ञान नसून अनंतानुबंधी व मिथ्यात्वाविना जो कांही मंदकषायरूप शुभभाव हाच अपूर्णतेचे कारण आहे. ही अपूर्णता शेष बारा कषाय व नोकषायाचे कारणाने आहे. आणि तो कषाय नोकषाय मोहजनित आहे व मोहोदयजनित भाव हेच बंधासच कारण आहेत. म्हणून अपूर्ण रलत्रयाच्या साधकाला यथाख्यात चारित्र प्राप्त होण्यापूर्वी अवशंभावी शुभराग असतो व तोही अल्प स्थिती व अनुभागसहित आस्त्रव बंधास कारण आहे. म्हणून अंतरात्मा सम्यगदृष्टीपासून दहाव्या गुणस्थानपर्यंत शुभरागाचा ~~~~~

(१) प्रवचनसार गाथा १८० (आ. कुंदकुंददेव)

(२) प्रवचनसार गाथा १५८ कुंदकुंद. आचार्य अमृतचंद्रकृत ज्ञानदीपिका टीका

(३) प्रवचनसार - ज्ञानदीपिका टीका आ. अमृतचंद्रदेव गाथा १५७

सद्ग्राव आहे, म्हणूनच तो पावेतो आस्ववबंध असतो.

परंतु या वस्तुस्थितीच्या अनभिज्ञ व्यक्तींना कधी असा विकल्प आढळून येतो की रलत्रयामुळे ही बंध होतो. आणि आगमाचे पूर्ण रहस्य न समजल्यामुळे ते आगमवचनाचा त्यास आधार देतात की आगमामध्येही तत्त्वार्थ सूत्र नं (सम्यक्त्वं च) सम्यक्त्वाला देवायुच्या बंधाचे कारण म्हटलेले आहे, व ६-७ व्या गुणस्थानवर्ती मुर्नीनाच आहारकद्विकाचा बंध सांगितलेला आहे. व दर्शनविशुद्धी आदि सोला भावनाना तीर्थकर प्रकृतीचे बंधास कारण सांगितलेले आहे. हे व्यवहाराने सहचर भावाने केलेले उपचार कथन आहे हे ध्यानांत न आल्यामुळे ते असमग्र रलत्रयास बंधाचे कारण मानतात. पंचास्तिकाय संग्रहामध्ये तर व्यवहार रलत्रय बंधास कारण आहे हे सांगितले आहे.

परंतु तत्त्व तर हेच आहे की, (१) रलत्रयमात्र बंधाचे कारण असूच शकत नाही. कारण शुद्ध आत्मस्वरूपाची प्रतीती, म्हणजेच सम्यगदर्शन, व त्यासह अविनाभावी ज्ञान हेच सम्यग्ज्ञान व त्यामध्ये स्थिरता हेच सम्यक्चारित्र असे रलत्रयाचे स्वरूप आहे. तशा रलत्रयाच्या भावनेमुळे बंध कसा शक्य आहे ? (२) आगमग्रंथामध्ये योगास प्रकृति-प्रदेशबंधाचे कारण व कषायांस स्थिति-अनुभाग बंधास कारण सांगितले आहे. हा उपरोक्त निश्चय रलत्रयाच्या परिणाम न योगरूप आहे, न कषायरूप आहे. तो तर या दोन्ही चेतनाविकारापासून अत्यंत भिन्न मात्र आत्माश्रित शुद्ध परिणाम आहे. त्यामुळे रलत्रयास बंधाचे कारण म्हणता येत नाही. निश्चय रलत्रयास तर नाहीच नाही. व्यवहार रलत्रयास पंचास्तिकायमध्ये ते बंधास कारण सांगितले आहे तेथे निश्चय रलत्रयासोबत जो कांही शुभराग आहे त्याला व्यवहार रलत्रय संज्ञा आहे. तो शुभराग मात्र आस्वव बंधाचे कारण आहे.

कारण यामुळे निश्चय रलत्रय व शुभराग हे एकाच समयी असू शकतात. निश्चय-रलत्रयाच्या सद्ग्रावात शुभभावाचा व रलत्रयाचा उपचार करण्यात येऊन त्यास व्यवहार रलत्रय नाव प्राप्त होते; तरीहि निश्चय रलत्रय आस्वव बंधास कारण नाही आणि शुभराग तेवढा बंधास कारण आहे असे हे यथार्थ वस्तुतत्त्व आहे.

दुसरे असेही म्हणता येत नाही सम्यग्दृष्टीला ज्या अंशाने सम्यगदर्शन ते तर बंधास कारण नाही, परंतु त्यासोबत अश्रद्धानरूप भाव असतो, सम्यग्ज्ञानासोबत कांहीसे अज्ञान असते व त्यामुळे गृहस्थाला आस्ववबंध आहे. कारण की सुदृष्टि व अश्रद्धान, सम्यग्ज्ञान व अज्ञान तसेच चारित्र-१ अचारित्र हे परस्पर विरोधी चौवीस

भाव असून एका वेळी असूच शकत नाहीत. म्हणून आ. अमृतचंद्र देवांनी ज्या अंशाने सुहष्टि आहे त्याअंशाने बंधन नाही, ज्या अंशाने ज्ञान आहे तेवढ्या अंशाने बंधन नाही, तसेच ज्या अंशाने चारित्र आहे त्या अंशाने बंध नाही हे तर २११ ते २१४ या प्रत्येकाच्या प्रथम श्लोकार्धात सांगितले आहे. परंतु प्रत्येक उत्तर श्लोकार्धात ज्या अंशाने मिथ्याहष्टी, अज्ञान वा अचारित्र आहे त्यामुळे बंध आहे हे न सांगता तेथे तीन्ही श्लोकार्धात ज्या अंशाने राग आहे त्या अंशाने बंधन आहे हे सांगितलेले आहे. यावरून खालीलप्रमाणे तथ्ये निष्कर्षरूपाने समोर येतात की,

१) सुहष्टि-मिथ्याहष्टी, ज्ञान-अज्ञान, चारित्र-अचारित्र हे दोन्ही भाव परस्परविरुद्ध असल्यामुळे एकत्र असू शकत नाहीत. त्यामुळे मिथ्याहष्टी-अज्ञान-अचारित्र यामुळे रलत्रयसाधकाला बंध आहे असे आचार्य सांगत नाहीत. (२) तर रलत्रय साधकाला जो राग आहे त्याच कारणाने त्यास बंध आहे.

(२) या तिन्ही श्लोकाच्या उत्तरार्धात फक्त रागाचा तेवढा निर्देश कां केला ? रलत्रय साधकाला मोह नसतोच. त्यामुळे त्याचा निर्देश केलेला नाही ही गोष्ट तर समजू शकते. परंतु त्यास द्वेषपरिणाम दिसून येतो. त्यामुळे द्वेषालाहि रलत्रयसाधकाला असणाऱ्या बंधास कारण सांगणे जरूर होते. परंतु येथे प्रवचनासारच्या काही गाथा व ज्ञानदीपिका टीका याचा संदर्भ शोधला तर याचे समाधान प्राप्त होते. आ. कुंदकुंदांनी तर स्पष्टच सांगितले आहे, की^१ -

असुहो मोहपदोसो सुहो व असुहो हवदि रागो ।

अर्थ - मोह आणि द्वेष हे अशुभच आहेत आणि राग मात्र शुभ आणि अशुभ दोन्ही प्रकारचा आहे.

याप्रमाणे रलत्रयसाधकाला शुभोपयोग तर सहचर भावाने असतो परंतु त्यास अशुभोपयोग नसतो. कारण त्यास मोहाचा अभाव असतो.

२ अशुभोपयोग आणि शुभोपयोगाचे लक्षण सांगतांना आ. अमृतचंद्रदेव प्रवचनसारच्या ज्ञानदीपिका टीकेमध्ये सांगतात की^२, मोहनीय कर्म उदय दर्शमध्ये असतांना पंचपरमेष्ठी सोडून अन्य देवदेवतांची भक्ती, विषयलोलुपता व तीव्र कषाय होतात तो अशुभयोग आहे. तसेच शुभोपयोगाचे^३ लक्षण सांगतांना ‘क्षयोपशम दर्शमध्ये मोहनीय कर्म असतांना” असे सांगतात. त्याचा अर्थ शुभोपयोगामध्ये मिथ्यात्व व तीव्र कषायांचा अभाव असतो.

यावरून साकल्याने असे स्पष्ट होते की रलत्रय साधकाला अशुभोपयोग नसतो कारण त्यास दर्शनमोहनीयाचा - अनंतानुबंधीचा उदय नसतो. त्यामुळे

त्यास मोहभाव तर नसतोच पण द्वेषभावही नसल्यागतच असतो. त्यामुळे रलत्रयसाधकाला जो बंध जो रागांश आहे त्या कारणाने आहे असे त्या तीन गार्थमध्ये आचार्य देव सांगतात.

येथे आणखी एक विशेष बाब लक्षात घेणे जरुर आहे की तीर्थकरप्रकृति, आहारक आणि देवायुच्या बंधाची चर्चा प्रामुख्याने असल्यामुळे तेथे मोह व द्वेष यांचा तर दुरान्वयानेही संबंध पोचत नाही. म्हणून त्यासाठी शुभराग एवढे एकच बंधाचे कारण सांगितले ते पूर्णतः तर्कसंगत आहे.

या संपूर्ण प्रकरणामध्ये सम्यगृष्टीला रलत्रयसाधकाला जो बंध असतो त्यातील आगमाचा मेल घालून जो निष्कर्ष निघतो तो येणेप्रमाणे

(१) सम्यक्त्वास देवायुच्या बंधास कारण सांगितले आहे. त्याचा खुलासा तत्त्वार्थसूत्राच्या सर्वार्थसिद्धी टीकेमध्ये केलेला आहे की, सम्यक्त्व हे बंधास कारण नाही. त्याचे सद्भावामध्ये जो शुभराग होतो तेव्हा देवायुच्या बंधास अनुकूलता असते म्हणून शुभराग हा देवायुच्या बंधास कारण आहे. परंतु सम्यक्त्वी जीवास नियमाने शुभराग असतोच. म्हणून जर सम्यक्त्वाच्या काळी जर आयुबंध होईल तर मनुष्य तिर्यचा नियमाने देवायूच्या होईल हा नियम दर्शविण्याकरिता हे सूत्र सांगितले आहे.

(२) आहारक शरीर नामकर्माच्या बंध हा ६ व्या - ७ व्या गुणस्थानवर्ती मुर्नीनाच होतो. कारण त्याला कारणभूत योग आणि कषाय त्यांनाच असू शकतात. इतरांना नाही. हा नियम स्पष्ट करण्यास हे वर्णन आहे.

(३) सम्यक्त्व-दर्शनविशुद्धी आदि १६ भावनांना तीर्थकर प्रकृतीच्या बंधास कारण सांगितले आहे. त्यामध्ये विशुद्धि शब्द हा शुभोपयोगाचा वाचक आहे. या १६ भावना निश्चय स्वरूपांत असतांना जो शुभराग असतो तोच तीर्थकर प्रकृतीच्या बंधास कारण आहे; निश्चय रलत्रय हे कोणत्याही प्रकारे बंधास कारण नाही. केवळ सहचरभावामुळे हे उपचार कथन आहे. त्यामुळे ज्या रलत्रयाच्या सद्भावांत हे बंध होतात त्याचे श्रेष्ठत्व दर्शविण्यासाठी हे उपचार कथन केलेले आहे; परंतु अपूर्ण रलत्रयाची आराधना हे त्यांना बंधास कारण आहे. हे आचार्यांना कोठेही व कधीही कोणत्याही प्रकारे संमत नाही ही एक कथनशैली आहे व उपचार व तत्त्व या दोहोंच्या यथार्थ ज्ञात्यास त्याचा योग्य आशय असतोच. याप्रमाणे एकाच समयामध्ये असणाऱ्या विरुद्ध कार्यामध्ये हा उपचार संभवतो.

याप्रमाणे हा रलत्रयाचा साधकाचा हा ठाम निर्णय असतो की रलत्रय आणि सवीस

फक्त निश्चय रत्नत्रय हाच यथार्थ मोक्षमार्ग आहे व त्यासमयी रागभूषिकेमध्ये शुभोपयोग असतोच म्हणून निश्चय आणि व्यवहार रत्नत्रय मोक्षास कारण सांगितलेले आहे. साधक जेव्हा या क्रमाने रत्नत्रयाची पूर्णता प्राप्त करतो तेव्हा त्यास अरहंतपद व सिद्धपदाची प्राप्ती नियमाने होते व तेथे तो अविनाशी आत्मोत्थ सुखाचा अनंतकाळ भोग घेत अनंतसुखरूपाने राहतो.

याप्रमाणे या ग्रंथाचे हे प्रारूप असून त्यामधील विषय विवेचनाचा हा संक्षिप्त गोषवारा आहे.

आचार्यदेव कुंदकुंदापासून तो सर्वच आचार्याच्या विवेचनाचा आत्मा म्हणजे शुद्ध आत्मा व मोक्षमार्ग असून त्याची शैली ही नयाश्रित स्थाद्वादशैली आहे. म्हणून स्याद्वादास आधारभूत अनेकांताला आ. अमृतचंद्रदेव यानी प्रथमतः मंगलाचरणरूपाने अनेकान्त शैलीचा जयजयकार करून मंगलाचरण केलेले आहे. याच अनेकान्तशैलीचा सर्वत्र मंगलाचरणरूपाने सत्कार सर्वत्र आगमामध्ये दिसून येतो त्याचा निर्वाह आ. अमृतचंद्राच्या सर्वच ग्रंथामध्ये जसा दिसून येतो. याही ग्रंथामध्ये त्याचा निर्वाह सुंदर साधलेला आहे -

(१) सर्वप्रथम व्यवहार आणि निश्चयाचा सुमेळ व्यक्त करतांना (२) अनादि संसार व अज्ञानामध्येही पुरुषार्थाच्या सिद्धीचा संभव (३) आठ अंगांचे व्यवहार व निश्चय यांच्या सुमेळपूर्वक विवेचन (४) अहिंसेच्या विवेचनात व भंगाच्या निखण्यामध्ये (५) अंतरंग परिग्रह आणि बहिरंग परिग्रह यामधील निमित्तनैमित्तिक भावाच्या विवेचनामध्ये (६) रत्नत्रय बंधास कारण नसतांनाही साधकदशेमध्ये शुभरागाच्या साहर्यामुळे त्यास उपचाराने बंध म्हणण्यातील सामंजस्य इत्यादि सर्वच प्रकरणामध्ये त्यांनी अनेकांत व स्याद्वादाचे रहस्य आत्मसात केलेले आहे ही बाब सूर्यप्रकाशाएवढी स्पष्ट आहे. म्हणून या ग्रंथाच्या समारोप प्रसंगीही त्यांनी अनेकान्तरूप जैनी नीतीचा बहुमान केलेला आहे. (२५)

आणि शेवटी समारोप करतांनाही त्यांनी तात्त्विक दृष्टी गौण होऊ दिलेली नाही. त्यांनी सांगितले आहे की “विविध वर्णक्षरांनी पदे बनतात, पदांनीच वाक्याची रचना केलेली नाही. हे पवित्र शास्त्रस वाक्य पुढलांनी केलेला आहे. आमचे तर त्यात काहीही कर्तव्य नाही” हेही तत्त्वदृष्टीचे दिग्दर्शन आहे. तेथे व्यवहाराच्या दृष्टीने व्यवहारी जनास विनय, नम्रता, निरहंकार वृत्तीचे दर्शन घडते हेही निःसंशय ! परंतु समारोप करतांनाही ते तत्त्वच सांगून जातात हा आ. अमृतचंद्रदेवाच्या साहित्याचा विलोभनीय विशेष आहे. याप्रमाणे ग्रंथाची अखेर ही मंगलाचरणप्रमाणे अति सुंदर व सरस आहे.

याप्रमाणे पुरुषार्थसिद्ध्युपाय ग्रंथाचे हे प्रारूप आहे. आणि जरी यामधील बहुभाग श्रावकाच्या देशचारित्राच्या विवेचनाने व्यापलेला आहे तरी त्यास श्रावकाचार असे नाव देण्यापेक्षा पुरुषार्थसिद्ध्युपाय हे नावच ग्रंथाचे हार्द अतिसंक्षेपाने सूचविणारे आहे. ग्रंथाच्या नावाची सार्थकता दर्शविल्यानंतर सम्यगदर्शनाचे स्वरूप, सम्यगज्ञानाचे स्वरूप, सम्यग चारित्र्याचे स्वरूप यांच्या साधनेचे फल म्हणून शुद्धात्मस्वरूपाची प्राप्ती व पूर्णता म्हणून मोक्षपदाची प्राप्ती याच पद्धतीने ग्रंथांच्या विस्ताराचा क्रम दिसून येतो. त्यातही सम्यक्चारित्राचे अंतर्गत प्रथमतः चारित्राचे स्वरूप दिग्दर्शन करून, मुनींचे चारित्र हाच साधनेचा उत्सर्गमात्र आहे हे तथ्य प्रगट करून, त्याच्या स्वीकारासाठी असमर्थ असलेल्या गृहस्थासाठी पंचाणुव्रतापासून तो तहत् ३ गुणव्रते चार शिक्षाव्रते व संलेखना शील याच क्रमाने गृहस्थर्घर्माचे बाहुल्याने वर्णन केल्यानंतर संक्षेपात का होईना पण मुनींच्या धर्माचे वर्णन करून, या साधनेद्वारा साध्य अशा शुद्धात्मस्वरूपाची पूर्णता व मोक्षपदाच्या मनोरथपूर्तीचे वर्णन करूनच ग्रंथाची समाप्ती करण्यात आलेली आहे. या सर्व विवेचनक्रमावरून हे अगदी स्पष्ट होते की जरी ग्रंथाचा बहुभाग हा श्रावकर्धर्माच्या वर्णनाने व्यापलेला आहे तरीही ‘पुरुषार्थसिद्ध्युपाय’ हेच सार्थ नाव आहे. त्याची वैठक म्हणून संक्षेपतः नयटप्टी व संसार-मोक्षाच्या मध्ये जी पुरुषार्थाची साधना त्याची तात्त्विक भूमिका हीही त्या नावास पोषक व सूचक आहे. आणि पदोपदी त्यांनी जी आत्मविशुद्धीसूलाने या व्यवहारचारित्रास म्हणजे शुभोपयोगाला शुभपणा हा निश्चयरत्नत्रयामुळे येतो हे वारंवार स्पष्ट केल्यामुळे नावाची सार्थकता अगदी स्पष्ट दृगोचर होते.

सामान्य जनासाठी जैनधर्म हा अंतर्बाह्य अहिंसा धर्मच आहे हे तथ्य प्रत्येक ब्रतविवेचनाने विशद केलेले आहे. अहिंसाणुव्रताच्या विवेचनापासून हिंसा - अहिंसेच्या स्वरूप दिग्दर्शनास प्रारंभ होतो. तो पुढे बाराही ब्रतांच्या साधनेद्वारा अहिंसाव्रताची पूर्णता रागादि हिंसापरिणामांचा अभाव झाल्यामुळे कशी होते हे प्रत्येक ब्रतस्वरूपाचे समारोप प्रसंगी स्पष्टपणे दिग्दर्शन केले आहे. समाधीकरण हेही अहिंसेच्या साधनापथावरील एक शेवटचा दीपसंभ आहे हेही अगदी स्पष्ट केलेले आहे. म्हणून हा ग्रंथ म्हणजे भगवती अहिंसादेवीची पूजा बांधून तिला दिलेली जणू मानवंदनाच आहे. हिंसा अहिंसेचे सर्वांना सहजच आकलन होई असे सुंदर विवेचन हे या ग्रंथाचे डोळ्यात भरणारे वैशिष्ट्य आहे. त्यामुळे हा ग्रंथ अहिंसेच्या व विश्वांतीच्या पूजाच्यांना सदैव मार्गदर्शन करीत राहील.

ही चारित्रसाधना म्हणजेच अहिंसेची साधना आहे आणि अहिंसेची साधना अडूवीस

म्हणजे शुद्धात्मस्वरूपाची व निर्भल समाधानाची, अतीन्द्रिय आनंदाच्या पूर्तीसाठी हमखास साधना आहे. आणि याप्रमाणे धर्मासाठी समर्पित व्यक्तीवरच विश्वामध्ये शांती, सुख याचे रामराज्य स्थापित होणे अवलंबून आहे. हे अगदी निर्विवाद आहे.

अतएव हा ग्रंथ म्हणजे साधकाच्या साधनापथावरील एक निर्मळ लखव विकाश देणारा दीपस्तंभच आहे. आणि ज्या साधनापथावरील हा दीपस्तंभ आहे तो साधनापथही सर्वसाधारण धर्माची बूज राखणाऱ्या गृहस्थांनाही सहज आकलन होण्यासारखा आहे. ज्या निर्णयात्मक तत्त्वाबाबत संशयाची वावटळ वाहते आहे त्यातून बाहेर पडून तत्त्वांच्या यथार्थ निर्णयास पोचणे हे या दीपस्तंभाच्या प्रकाशात सहज शक्य आहे ! साधारण स्वाध्याप्रेमी मूमुक्षांना हा ग्रंथ म्हणजे मनोरथपूर्तीचे निधान आहे ! सर्व मुमुक्षूंना जीवन समुन्नत बनविण्याचा मार्ग हा या निर्मळ प्रकाशात प्रशस्त होवो !

हा प्रकाश घरोघरी पोचावा हीच मंगल भावना -

अनुक्रमणिका

क्र.		श्लोक नंबर
१.	प्रकाशकीय निवेदन	
२.	अनुवादकाचे हृद्रत	
३.	दातारसूची	
४.	अनुक्रमणिका	
५.	साधनापथावरील दीपस्तंभ - पुरुषार्थसिद्धयुपायाची प्रस्तावना	
६.	मंगलाचरण व ग्रंथलेखनाची प्रतिज्ञा	१ ते ४
७.	निश्चयनय व व्यवहारनयाचे स्वरूप दिग्दर्शन व त्याबाबत अनेकांत	५ ते ८
८.	पुरुषार्थसिद्धयुपाय या ग्रंथाच्या नावाची सार्थकता	९ ते १६
९०.	गृहस्थधर्म व मुनीधर्मातील उपदेशाचा क्रम व व्युत्क्रम	१७ ते १९
९१.	सम्यग्दर्शन व आठ अंगाचे स्वरूप	२० ते ३०
९२.	सम्यज्ञान व ज्ञानाच्या आठ अंगाचे स्वरूप	३१ ते ३६
९३.	सम्यक् चारित्राचे स्वरूप स्वामी अपेक्षेने दोन भेद (देशचारित्र व सकलचारित्र) याचे वर्णन	३७ ते ४२
९४.	हिंसा व अहिंसेचे स्वरूप	४३ ते ५०
९५.	हिंसा - अहिंसेचे भंग	५१ ते ६०
९६.	अष्टमुलगुणाचे विधान	६१ ते ७४
९७.	हिंसेचे समर्थन करणाऱ्याचे तर्कदुष्ट विधाने व त्यावर श्रद्धा न करण्याची प्रेरणा	७५ ते ९०
९८.	सत्यानुव्रताचे वर्णन	९९ ते १०९
९९.	अचौर्यव्रताचे वर्णन	१०२ ते १०६
२०.	ब्रह्मचर्याणुव्रताचे वर्णन	१०६ ते ११०
२१.	परिग्रहपरिमाणव्रताचे वर्णन	१११ ते १२८
२२.	रात्रिभोजनन्याग वर्णन	१२९ ते १३५
२३.	सप्तशीलापैकी तीन गुणव्रताचे स्वरूप	१३६
२४.	दिग्व्रताचे स्वरूप वर्णन (प्रथम शील)	१३७ ते १३८
२५.	देशव्रताचे स्वरूप वर्णन (द्वितीय शील)	१३९ ते १४०
२६.	अनर्थदंडव्रताचे स्वरूप वर्णन (तृतीय शील)	१४१ ते १४७
२७.	सप्तशीलापैकी चार शिक्षाव्रतापैकी प्रथम सामायिक चवथ्या शीलाचे स्वरूप वर्णन	१४८ ते १५०
२८.	पाचवे शील प्रोष्ठघोपवासाचे स्वरूप वर्णन	१५१ ते १६०

३९.	सहावे शील भोगोपभोग परिमाणब्रताचे स्वरूप वर्णन	१६९ ते १६६
३०.	सप्तम शील अतिथिसंविभाग ब्रताचे स्वरूप वर्णन	१६७ ते १७४
३१.	सल्लेखनेचे स्वरूप वर्णन	१७४ ते १८०
३२.	सम्यगदर्शन बारा ब्रते व सल्लेखनेचे अतीचार वर्णन	१८१ ते १९६
३३.	सकलचारित्र, मुनीधर्माचे व्याख्यान	१९७ ते २१०
३४.	सम्यगदर्शन दिसून येणाऱ्या बंधाचा उहापोह शुभोपयोगाचा अपराध हे तेथे बंधाचे कारण	२११ ते २२९
३५.	रत्नब्रताचे फल मोक्षाचे स्वरूप वर्णन	२२२ ते २२४
३६.	जैन नयाहष्टी व समारोप	२२५ ते २२६

आमची प्रकाशने

१.	समयसार (१ टीकेसह, २ टीकेसह)	किं. ३९ रु., किं. ५९ रु.
२.	प्रवचनसार (१ टीकेसह, २ टीकेसह)	किं. ३९ रु., किं. ५९ रु.
*३.	पंचास्तिकाय संग्रह	किं. ४० रु.
*४.	नियमसार	किं. ४० रु.
५.	पुरुषार्थ सिद्धचुपाय (साधी बांधणी)	किं. ९० रु.
	" (पुड्डा बांधणी)	किं. ४० रु.
६.	मोक्षमार्ग प्रकाशक (साधी बांधणी)	किं. ३० रु.
	" (पुड्डा बांधणी)	किं. ४० रु.
७.	बारस अणुवेक्खा	किं. ०७ रु.
८.	तत्त्वार्थसूत्र (साधी बांधणी)	किं. ४० रु.
	" (पुड्डा बांधणी)	किं. ५० रु.
९.	रत्नकरण्डशावकाचार	किं. १२ रु.
१०.	छहढाळा	किं. १२ रु.
११.	जैनसिद्धांत प्रवेशिका	किं. १२ रु.
१२.	द्रव्यसंग्रह	किं. १२ रु.
१३.	नित्य नैमित्तिक पाठावली (साधी)	किं. ४० रु.
१४.	" (पुड्डाबांधणी)	किं. ५० रु.
१५.	जैन बालबोध भा. ३-४ था	किं. १२ रु.

याशिवाय जीवराज ग्रंथमाला, सन्मति प्रकाशन, वर्णा ग्रंथमाला, ज्ञानपीठ प्रकाशन, दिल्ली; वीतराग विज्ञान प्रकाशन जयपूर आदि प्रकाशनाची धार्मिक पुस्तके मिळतील.

टीप - * चिन्ह असलेल्या पुस्तकांवर १० रु. सुट आहे.

तज्जयति परंज्योतिः समं समस्तेरनन्तपर्यायैः ।

दर्पणतल इव सकला प्रतिफलति पदार्थमालिका यत्र ॥१॥

अन्वयार्थ - (दर्पणतले इव) आरशाच्या पृष्ठभागामध्ये ज्याप्रमाणे मर्यादास्थित संपूर्ण पदार्थ प्रतिबिंबित होतात (यत्र) त्याप्रमाणे ज्या श्रेष्ठ ज्ञानज्योतिमध्ये (समस्तैः अनंतपर्यायैः समं) त्या त्या पदार्थच्या संपूर्ण अनंतपर्यायासह (सकला पदार्थमालिका) विश्वातील समस्त [मूर्त आणि अमूर्त] पदार्थाची मालिका (समं प्रतिफलति) युगपत् झळकते (तत् परंज्योतिः जयति) ती श्रेष्ठ परमपावन प्रकाशस्वरूप केवलज्ञानरूपी ज्ञानज्योत सदैव प्रकाश जयवंत असो !

भावार्थ - शुद्ध केवलज्ञानरूपी परम ज्योतीची ही विशेष महिमा आहे की, ज्याप्रमाणे आरशाच्या आंतर पृष्ठभागामध्ये विश्वातील घटपटादिक संपूर्ण पदार्थ प्रतिबिंबित होतात तद्वत् त्या केवलज्ञानामध्ये सर्वच पुद्रल, जीव, धर्म-अधर्मादिक द्रव्ये आपआपल्या संपूर्ण पर्यायासह प्रतिभासित होतात; त्या पदार्थाचे भूत, वर्तमान, भविष्यत् सर्वच पर्याय प्रतिभासित होतात, ज्ञात होतात.

हिंदी भाषा टीकेचे मंगलाचरण

*परमपुरुष निज अर्थको साध भये गुणवृन्द ।

आनंदामृतचंद्र को वन्दत हूं सुखकन्द ॥१॥

अर्थ - परमश्रेष्ठ पुरुष आपल्या स्वभावाची साधना करून गुणसंपन्न झाले आहेत. अशा आनंद स्ववणाच्या सुखरूप अमृतचंद्रास नमस्कार करतो.

वाणी विन वैन न बने, वैन विना नै न ।

नै न विना वानिन बने, नवों वानी विन बैन ॥२॥

अर्थ - वाक्याशिवाय वाणी बनत नाही; नयाशिवाय वचनाची प्रवृत्ती होत नाही; नय जिनवाणीशिवाय संभवत नाहीत. परंतु येथे मी अनक्षरात्मक अशा दिव्यध्वनीला नमस्कार करतो.

गुरु उर भावे आपपर तारक वारक पाप।

सुरगुरु गावे आपपर हारक वाच कलाप ॥३॥

अर्थ - संसारातून तारणारे, पाप दूर करणारे असे गुरु सुधा आपपराची भावना करतात. देवांचे गुरु बृहस्पति आपपरांचे गान करतात. त्यांचे वचन -

* (१) हा ग्रंथ हिंदीमध्ये प्रथमतः अनुवादित करणारे पं. टोडरमलजीनी लिहिलेल्या टीकेचे मंगलाचरण -

उद्धार - पाप हरण करणारे आहेत.

मै नमो नगन जैन जिन, ज्ञान ध्यान धन लीन ।

मैनमानविन दान धन, एनहीन तन छीन ॥४॥

अर्थ - ज्ञान आणि ध्यान या धनामध्ये मग्र अशा दिगंबर जैन जिनांना मी नमस्कार करतो. ते जिन काम व मानाने रहित आहेत. ज्ञानदान व अभयदान देणारे आहेत, पापाने रहित व शरीरमोहाने रहित आहेत.

कोऊ नयनिश्चयसे आतमाकी, शुद्ध मान भये है स्वच्छंद न पिषाने शुद्धता ।

कोऊ व्यवहार दान शील तप भावकोही आतमको हित जान छांडत न मुग्धता ॥

कोऊ व्यवहारनय निश्चय के मारग को भिन्न भिन्न पहिचान करै निज उद्धता ।
जब जाने निश्चय के भेद व्यवहार सब कारण है उपचार माने तब बुद्धता ॥

अर्थ - कोणीएक निश्चयनयाच्या एकांताने आत्म्यास सर्वथा शुद्ध मानून स्वच्छंद-स्वैराचारी झालेले आहेत. तर किंत्येक व्यवहार दान, शील, तप भावालाच आत्म्यासाठी हितकर मानून मुग्धता - अज्ञानपणा - सोडत नाहीत. परंतु कोणी जीव व्यवहार नय आणि निश्चयमार्गास भिन्न भिन्न जाणून आपला विकास करून घेतात. परंतु जेव्हा निश्चयाचे व्यवहाराचे सर्व भेद जाणून व्यवहार हा निश्चयास उपचाराने कारण जाणतो तेव्हा तो ज्ञानीपणा आहे.

श्रीगुरु परमदयाल वै, दियो सत्य उपदेश ।

ज्ञानी माने जानके, ठाने मूढ कलेस ॥६॥

अर्थ - परम दयाळू होऊन श्रीगुरुंनी सत्य-यथार्थ-उपदेश दिलेला आहे. ज्ञानी त्यास समजून घेवून त्यास मानतो, श्रद्धान करतो. परंतु अज्ञानी मात्र न जाणल्यामुळे संसारातील क्लेश प्राप्त करतो.

मूळ श्लोकांत जो आरशाचा हृष्टांत दिला आहे तो विशेष भाव प्रगट करतो. आरशाला असा भाव नसतो की 'मी या पदार्थाचे प्रतिबिंब घेतो; परंतु लेखांडी सुई ज्याप्रमाणे लोहचुंबकाजवळ स्वयमेव जाते त्याप्रमाणे ही ज्ञानज्योती आपल्या स्वभावाचा त्याग करून सुईप्रमाणे त्यांना प्रतिबिंबित करण्यास स्वयं जात नाही. तसेच ते पदार्थ देखील आपले स्थान सोडून आरशामध्ये प्रवेश करत नाहीत. एवढेच नव्हे तर ते पदार्थ गरजवंत पुरुषाप्रमाणे आपणास प्रतिबिंबित करण्यास विनवणीही करत नाहीत. त्यांचा सहजच असा संबंध आहे की, त्या पदार्थाचा जसा आकार आहे त्याच आकाररूपाने आरशात प्रतिबिंबित होतात. प्रतिबिंबित ज्ञाल्यानंतर आरशाला असे काही वाटत नाही की, 'हा पदार्थ मला इष्ट व

मुखकर आहे आणि हा पदार्थ अनिष्ट व अपकारी, दुःख देणारा आहे. परंतु प्रतिबिंब सामावणे हा स्वभाव असल्यामुळे तो स्वभावानंच बिंबाच्या प्रतिबिंबरूप आकाररूपाने परिणमतो आणि बिंब म्हणजेच पदार्थ - समोर मर्यादेत असणारे - स्वयंमेव आपला आकार समर्पित करतात. म्हणजे पदार्थ स्वरूपाने विंवरूपाने परिणमतात तर आरसा स्वयं पदार्थाच्या आकाररूपाने प्रतिबिंबरूपाने परिणमतो. तसेच ज्ञानाचा स्वभाव जाणणे असल्यामुळे ज्ञान पदार्थाना स्वयंमेव प्रतिभासित करते व आत्मा ज्ञायकमात्र असल्यामुळे ज्ञानाच्या द्वारा त्या पदार्थाना स्वयंमेव जाणतो व पदार्थ स्वभावतःच ज्ञेय-प्रमेय असल्याने ज्ञानाच्या स्वच्छतेत स्वयंमेव ज्ञेयरूपाने झळकतात. ही ज्ञान व पदार्थ दोहऱेच्या स्वभावाची विशेषता आहे.

असे कोणतेही द्रव्य वा पर्याय नाही की जो ज्ञानाचा विषय होत नाही. असा हा चैतन्य स्वभावाचा सर्वोत्कृष्ट महिमा आहे व तो सुतिपात्र आहे.

येथे कोणी प्रश्न करील की, मंगलाचरणामध्ये केवलज्ञानी अरिहंताना नमस्कार न करता गुणाचे, केवलज्ञानाचे मंगलरूप स्तवन कां केले आहे ?

उत्तर - या मंगलाचरणामध्ये आचार्यदिवांनी आपली परीक्षाप्रधानता प्रगट केलेली आहे. कारण भक्त पुरुष दोन प्रकारचे असतात. १ आज्ञाप्रधानी व २ परीक्षाप्रधानी. यापैकी जे परंपरानुसार देवगुरुंच्या उपदेशाचा स्वीकार करून, त्यांना प्रमाण मानून विनयादि करतात ते तर आज्ञाप्रधानी होत. तसेच जे प्रथमतः आपल्या सम्यग्ज्ञानाने सुत्यु गुणांचा निर्णय करून नंतर गुणवंतांना जाणून श्रद्धा-विनयादि करतात ते परीक्षा-प्रधानी म्हटले जातात. कारण व्यक्तीमध्ये कोणतेही पद, स्थान वा वेष पूजनीय नाहीत. गुणामुळेच व्यक्तीला पूज्यता येते. या मंगलाचरणामध्ये “शुद्ध चैतन्यप्रकाशरूप आत्मस्वभाव - गुण - हाच पूज्य आहे” हे स्पष्ट केले आहे. ही गोष्ट सर्वच मान्य करतील की, जेथे जेथे उपरोक्त विशेष असाधारण गुण प्रगट आहे तो सहजच सुत्यु असतो. कारण गुण हे गुणी व्यक्तीच्याच आश्रयानेच राहतात; वेगळे आढळून येत नाही. आणि थोडाही विचार केल्यानंतर उपरोक्त शुद्ध चैतन्य प्रकाश हा गुण अरिहंत आणि सिद्धामध्ये नियमाने असतोच. हा निर्णय होतो. याप्रकारे ग्रंथकर्ता आ. अमृतचंद्रसूरि आपल्या इष्ट गुणांचे व देवांचे स्मरण करतात.

विशेषार्थ - ज्ञानाकरवी जाणल्या गेल्यामुळे पदार्थाच्या ज्ञेयपणाची फक्त प्रसिद्धी होते. परंतु ज्ञानामुळे पदार्थ प्रमेय आहेत असे मुळीच नाही. प्रत्येक वस्तु स्वभावाने प्रमेय आहे. प्रमेयत्व हा पदार्थमात्राचा सामान्य गुण आहे व तो स्वयंसिद्ध आहे. तसेच पदार्थाना जाणले म्हणून ज्ञान ज्ञान-ज्ञायक - नाही. ज्ञेय

पदार्थामुळे जीवाच्या ज्ञान स्वभावाची प्रसिद्धी होते. ज्ञान स्वभावाने जाणणारे - प्रतिभास करणारे - आहे, तर पदार्थ स्वभावाने ज्ञेय आहेत. म्हणून ज्ञान प्रतिसमय ज्ञेयाकाररूपाने परिणमते व पदार्थ स्वयं प्रमेयरूपाने परिणमतात आणि अशाप्रकारे ज्ञान व पदार्थ यामध्ये ज्ञायक-ज्ञेय व्यवहार होतो. आत्मा व ज्ञेय पदार्थामध्ये ज्ञेय ज्ञायकसंबंध हा व्यवहार आहे. तत्त्वतः तर ज्ञान ज्ञायक असून त्याचीच ज्ञेयाकार पर्याय ज्ञेय आहे.

२ जे ज्ञान इन्द्रियांच्या निमित्ताने व इच्छेपूर्वक मोहाच्या उदयाने प्रवृत्त होते ते ज्ञान जीवाचा स्वभाव तर नाहीच. उलटपक्षी ते ज्ञान अज्ञानाच्या तोडीचे आहे. तसेच जे ज्ञान जिज्ञासेपूर्वक प्रवृत्त होते आणि क्षयोपशमाने उत्पन्न असल्याने क्रमवर्ती आहे, ते ज्ञान ही जीवाचा स्वभाव नाही. तर ज्या ज्ञानामध्ये समस्त ज्ञेयपदार्थ ईच्छेविना स्वयं अवतरित होतात. व ज्ञानद्वारा आत्मा प्रतिभास करतो तेच परिपूर्ण केवलज्ञान असून तोच जीवाचा स्वभाव परिणाम आहे. तो सर्वथा परनिरपेक्ष आहे. त्यास ज्ञानावरणाचे क्षयाने उत्पन्न म्हणणे हाही व्यवहारच आहे.

३ येथे वंद्य-वंदक भाव एका जीवामध्येच आहे. जेथे केवलज्ञानादि अनंत चतुष्टय स्वभावाची व्यक्तता झालेली आहे. तोच आपला आत्मा तत्त्वतः वंद्य आहे; व जो गृहस्थदशेतील वस्त्रादिक परिग्रह सोडून स्वरूपसाधना करतो तोही साधक गृहस्थाला वंदनीय आहे. म्हणजे आत्मा स्वयं परमेष्ठी असून वंदनीयच आहे. अन्य अरिहंत सिद्धादिक पंच परमेष्ठी हे आपणास आपल्या शुद्ध स्वरूपाचे ज्ञान करून देण्यास निमित्त आहेत, म्हणून तेही रागभूमिकेमध्ये व्यवहाराने वंदनीय आहेत. रागद्वेष ज्यास आहेत असा सम्यगदृष्टी वा भव्य जीवात्मा वंदक आहे. याप्रमाणे आपला शुद्ध स्वभाव हाच वंदनीय असून सराग सम्यगदृष्टी भव्यात्मा हा वंदक आहे.

हितकारी अरिहंत सिद्धांना नमस्कार केल्यानंतर कल्याणप्रद आगमास मंगलाचाररूपाने नमस्कार करतात -

परमागमस्य जीवं निषिद्धजात्यन्धसिन्धुरविधानम् ।

सकलनयविलसितानां विरोधमर्थनं नमाम्यनेकान्तम् ॥२ ॥

अन्यर्थ - (निषिद्धजात्यन्धसिन्धुरविधानम्) जन्मान्ध पुरुषांनी पकडलेल्या हत्तीच्या स्वरूपाच्या निवेदनामध्ये जे अंतर असते त्यास दूर करणारा [अशा अनेकांतास] तसेच (सकलनयविलसितानां विरोधमर्थनं) संपूर्ण नयांच्या विषयामध्ये

परस्पर भिन्नता असल्याकारणाने प्रगट होणाऱ्या विरोधाचा परिहार करणारा (परमागमस्य जीवं) जणूं परम जैनशासनाचा आत्माच (अनेकान्तम् नमामि) अशा अनेकांतास मी अमृतचंद्र नमस्कार करतो.

भावार्थ - जन्माने आंधळे सहा पुरुष एकाच हत्तीचे सहा अवयव पकडून आहेत. ज्याने कान पकडले तो म्हणतो हत्ती सुपासारखा आहे. ज्याने पाय पकडले तो म्हणतो हत्ती खांबासारखा आहे. ज्याने सोंड पकडली तो म्हणतो अजगरासारखा आहे. सर्वच आंधळे आहेत त्यामुळे आपण फक्त एक एक अवयव पकडलेला असून ते सर्व तेवढाच हत्ती मानून बसले आहेत, त्यामुळे ते परस्पर हत्तीच्या स्वरूपाबदल विवाद घालतात. परंतु एक डोळस व्यक्ती येवून त्या सहाही आंधळ्यांना समजून सांगतो की, “प्रत्येकाने एक एक अवयव पकडून तेवढाच हत्ती आहे असे आपण मानून बसलेला आहांत, व विवाद घालत आहांत. परंतु दुसऱ्यानेही एक अवयव पकडल्यामुळे तो असे बोलतो हे जर आपण समजून घेतले व हत्ती दुसऱ्याने पकडलेल्या एका अवयवानुसार तसाही आहे असे समजून घेतले तर विवादास अवसरच राहत नाही,” तो डोळस पुरुष त्यांचा विवाद क्षणमात्रात मिटवितो.

त्याचप्रमाणे अज्ञानी लोक वस्तूच्या एका एका धर्माला तेवढे ग्रहण करून आपल्या अभिप्रायानुसार वस्तूच्या स्वरूपाबाबत विवाद घालतात व वस्तूच्या सर्व धर्मांचे व त्रिकाली गुणांचे यथार्थ ज्ञान नसल्याकारणाने वस्तूच्या सर्वांग स्वरूपाबाबत अनभिज्ञ असतात, त्यामुळे परस्पर विवाद घालत राहतात. परंतु सम्यग्ज्ञानी स्याद्वादविद्येच्या प्रभावाने वस्तूच्या यथार्थ द्रव्य-गुण-पर्याय अथवा उत्पाद-व्यथ-ध्रौव्याचा निर्णय करून अयार्थ कल्पना दूर करतो.

जसे सांख्यमतानुयायी वस्तूला मग ती पुरुष असो की प्रकृती (जड) असो सर्वथा नित्य मानतात; आणि बौद्धमती वस्तुमात्र सर्वथा क्षणिक मानतात. परंतु स्याद्वादी मात्र असे मानतो व सांगतो की, जर वस्तू सर्वथा नित्य आहे तर त्या वस्तूमध्ये अनेक अवस्था - प्रतिक्षण बदल - होत असल्याचे दिसून येते. त्याची उपपत्ती कशी लागणार? आणि या उलट वस्तू जर सर्वथा क्षणिक मानली तर ‘ही तीच वस्तू आहे की जी पूर्वी पाहली होती’ असे ज्ञान म्हणजे प्रत्यभिज्ञान

-
- (२) कांही प्रतीत या श्लोकामध्ये “जीवं” या पदाएवजी बीजं असा पाठभेद आढळतो. त्याचा अर्थ ‘श्रेष्ठ जैनशासनाचे मूळ स्वरूपभूत असा अनेकांत’ असा करावा. बीज हा पाठ पं. टोडरमलजीसमोर नसावा.

कसे होणार ? म्हणून पदार्थ त्रिकाली स्वभावहर्षीने अथवा द्रव्यहर्षीने पाहले असता कथंचित (त्या हर्षीमध्ये मात्र) नित्य अनुभवास येतो व पर्याय अपेक्षेने कयंचित् अनित्य अनुभवास येतो. याप्रमाणे स्याद्वादाने सर्वांग वस्तुस्वरूपाचा निर्णय झाल्याने एकान्त मान्यतेचा निषेध होतो.

नयविवक्षेने वस्तुमध्ये १ अस्ति - नास्ति २ एक- अनेक ३ भेद - अभेद ४ नित्य - अनित्य आदि अनेक विरोधी भासणारे परंतु वस्तुमध्ये अविरोधीपणे राहणारे प्रतिपक्षी धर्म युगपत् असतात आणि त्यामध्ये नयाने परस्पर विरोध आहे असे भासते. जसे अस्ति - नास्ति हे दोन प्रतिपक्षी धर्म आहेत. परंतु त्या धर्माना सर्वांग वस्तुस्वरूपात सकलादेशरूपाने पाहले तर विरोध दिसत नाही, ते दोन्ही धर्म मैत्रीभावाने वस्तुमध्ये आहेत अशी शब्दा होते. कारण की वस्तु आपल्या द्रव्य - क्षेत्र - काल - भावाने सत् आहे आणि त्याच वेळी अन्य वस्तुच्या द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावाचा त्या वस्तुमध्ये अभाव असल्याने ती असत् रूपाने अनुभवास येते.

उदाहरणार्थ - एक घड्याळ स्वचतुष्टयाच्या अपेक्षेने सत्रूप प्रतीत होते तर त्याच वेळी चष्मा आदि अन्यवस्तुच्या स्वचतुष्टयाचा अभाव असल्याने “ती घड्याळ चष्मा नाही” अशा प्रकारे नास्तिरूपाने ज्ञात होते.

तद्वत् कोणतीही वस्तु अनेक प्रदेश व अवयवामध्ये व्यापक एक द्रव्य या हर्षीने एकरूप प्रतीत होते. जसे तीच घड्याळ तिच्या वेगवेगळ्या भागामध्ये व्यापून असणाऱ्या एक वस्तुपणाच्या अपेक्षेने एक आहे; तीच वस्तु व्यापक सामान्य गौण करून व्याप्त अशा गुण व पर्याय विशेष अवयवांच्या हर्षीने पाहिले तर अनेक प्रतीत होते. तद्वत् जेव्हा तिचे काटे, आदि अवयवांच्या हर्षीने पाहले तर तीच घड्याळ अनेकरूप दिसून येते,

फक्त एका वस्तुत्वाच्या हर्षीने पाहले असतां वस्तु अभेदरूप अखंड अनुभवास येते आणि अंतर्गत नाना गुणभेदरूपाने पाहावी तर ती भेदरूप प्रतीत होते.

तद्वत् द्रव्यहर्षीने द्रव्य अविनश्वर ध्रुव असल्याने, नित्य रूपाने ज्ञात होते. आणि नाना उत्पाद-व्ययरूप पर्याय द्वारा भेदहर्षीमध्ये अनित्यरूपाने प्रतीत होते.

याप्रमाणे स्याद्वादामध्ये वस्तु समग्रपणे जाणण्यात येत असल्यामुळे तेव्हा सर्व प्रतिपक्षी धर्म वस्तुमध्ये युगपत् आहेत ही गोष्ट प्रतीत होते. त्यामुळे विरोधाचे निराकरण होऊन अविरोध प्रतीत होतो. “सकलनयविलसितानां विरोधमर्थनं” या विशेषणाचा हा अभिप्राय आहे.

लोकत्रयैकनेत्रं निरूप्य परमागमं प्रयत्नेन ।

अस्माभिरुपोद्धियते विदुषां पुरुषार्थसिद्धयुपायोयम् ॥३॥

अन्वयार्थ - (लोकत्रयैकनेत्रं) तीन लोकातील समस्त पदार्थाच्या स्वरूपाला प्रकाशित करण्यासाठी जणू अद्वितीय चक्षुच अशा [परमागमं] उल्कृष्ट जैन आगमाचे (प्रयत्नेन निरूप्य) नानाविध प्रयत्न आणि उपायांनी परंपरेने जैन सिद्धान्ताचे निरूपण करून (अस्माभिः) आम्ही (विदुषां) विद्वानांना (अयं पुरुषार्थसिद्धयुपायः) हा पुरुषार्थसिद्धयुपाय नामक ग्रंथ (उपोद्धियते) सांगण्यास प्रारंभ करतो.

मुख्योपचारविवरणनिरस्तदुस्तरविनेयदुर्बोधाः ।

व्यवहारनिश्चयज्ञाः प्रवर्तयन्ते जगति तीर्थम् ॥४॥

अन्वयार्थ - (मुख्योपचारविवरणनिरस्तदुस्तरविनेयदुर्बोधाः) मुख्य निरूपण म्हणजे निश्चयकथन आणि उपचार निरूपण म्हणजे व्यवहार कथन यांचे यथासांग विवेचन केल्यामुळे शिष्यामध्ये अंतर्यामी असणारा विपरीत आशय ज्यांनी नाहीसा केलेला आहे आणि (व्यवहारनिश्चयज्ञाः) जे व्यवहारनय आणि निश्चयनय दोहोनाही यथार्थ जाणतात असे आचार्य (जगति तीर्थ प्रवर्तयन्ते) या जगतामध्ये धर्मतीर्थाचे प्रवर्तन करतात.

भावार्थ - या श्लोकामध्ये आचार्यांना आवश्यक अशा दोन गुणांचा निर्देश केलेला आहे. त्या दोहोमध्येही व्यवहारनय आणि निश्चयनय यांचे सांगोपांग यथार्थ ज्ञान हा प्रमुख आहे. कारण की, अनादि काळापासून संसारी जीवांचे ठायी जो अज्ञानभाव आहे तो दूर करण्यास मुख्य कथन म्हणजेच निश्चयकथन आणि उपचारकथन म्हणजेच व्यवहारकथन हेच एकमेव प्रधान कारण आहे. त्यापैकी मुख्य कथन हे तर निश्चयनयाच्या अवलंबनानेच होऊ शकते आणि व्यवहारकथनाच्या अवलंबनाने उपचारकथन केल्या जाते.

निश्चयनय - “स्वाश्रितो निश्चयः” आगमामध्ये याप्रमाणे निश्चयनयाचे स्वरूप सांगितलेले आहे. याचा आशय असा की, जो स्वाश्रित आहे म्हणजे ज्या द्रव्याचे जे गुण आणि पर्याय आहेत त्यांना त्याच द्रव्याचे सांगून अन्य कल्पना किंचिन्मात्र न करता जो नय जाणतो वा निरूपण करतो तो निश्चयनय होय. आणि निश्चय नयाने जी प्रस्तुपणा तिला मुख्य प्रस्तुपणा म्हणतात. या नयद्वारा आत्म्याचे भाव शरीरादि पुद्रलाच्या भावापासून सर्वथा भिन्नरूपाने सांगण्यात येतात; म्हणून संसारी जीवांना शरीर वगैरे परद्रव्य आणि आत्मा याबाबत जो एकत्वाचा व्यामोह आहे त्या अज्ञानभावाचा नाश निश्चयनयाच्या आश्रयानेच शक्य आहे,

त्यामुळे भेदविज्ञानाची प्राप्ति होते. तसेच सर्व परद्रव्यापासून भिन्न अशा आपल्या शुद्ध चैतन्यस्वभावाचा - ज्ञायकमात्र, चैतन्यमात्र भावाचा - अनुभव होतो. त्यावेली हा ज्ञानी जीव परमानंदाच्या अनुभवामध्ये तल्लीन होऊन त्यास केवलज्ञानादि अविनाशी स्वभावाची प्राप्ती होते.

जे अज्ञानी जीव निश्चयनयास जाणत नाहीत आणि व्यावहारिक क्रियाकांडामध्ये मात्र अडकून पडतात, त्यासच धर्म मानतात, ते शरीराश्चित क्रियाकाण्ड व रुढी मात्र धर्म समजून त्यास उपादेय मानतात ते शुभोपयोगामध्ये प्रवृत्तीला - वास्तविक शुभोपयोगप्रवृत्ती हा अशुद्ध उपयोग असून तो संसाराला कारण आहे— मोक्षास कारण मानतात. आपल्या वीतराग-विज्ञानमय स्वभावापासून भ्रष्ट होऊन संसारात भ्रमण करतात. म्हणून मोक्षाच्या प्रयोजनाने मुख्य कथन याचा अर्थ निश्चयनयाने निरुपण असा आहे; तो मोक्षमार्गामध्ये नितांत आवश्यक आहे. निश्चयनयास जाणल्याशिवाय जैनधर्माचा यथार्थ उपदेशही होऊ शकत नाही; कारण जो तत्त्वाबाबत अनभिज्ञ आहे तो शिष्यजनास अथवा धर्माच्या जिज्ञासु श्रावकांना यथार्थ धर्म कोणत्याही प्रकारे समजावून देऊ शकत नाही.

व्यवहारनय - आगमामध्ये व्यवहार नयाचे लक्षण “पराश्रितो व्यवहारः” असे सांगितलेले आहे. परद्रव्याच्या आश्रयाने जो आत्मस्वरूपावर परद्रव्यांच्या गुणधर्माचा आरोप करून कथन करतो त्यास व्यवहारनय म्हणतात; आणि त्या पराश्रित कथनास उपचार कथन म्हणतात. उपचार कथन यथार्थपणे समजून घेणारा ज्ञानी, शरीर आणि कर्मासह जो अनादि काळापासून परस्परावगाह संबंध आहे- दोहोंचे प्रदेश निमित्तनैमित्तिक भाव आहे तोपावेतो. एकरूप दिसून येतात - हीच संसारदशा असून त्यासही तो जाणतो; संसाराचे कारण आस्त्र आणि बंध आहे याचाही तो निर्णय करतो; मोक्षास कारणभूत संवर व निर्जरातत्यास उपादेय मानून आपल्या शुद्ध सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रस्वभावामध्ये एकाग्रता म्हणजेच संवर आणि निजरिचे स्वरूप आहे असे जाणतो. परंतु अज्ञानी प्राणी व्यवहारनयासही यथार्थ जाणत नाही, तो स्वतःला शुद्धोपयोगी मानून बसतो, तर प्रथमतःच समीचीन व्यवहारसाधना सोडून पापाचरणामध्ये प्रवृत्त होऊन नारकतिर्यच आदि गतीचे दुःख भोगतो. म्हणून व्यवहारधर्म वा व्यवहार साधन जाणणेही आवश्यक आहे. कारण सर्व उपचार कथन मात्र व्यवहारनयाच्याच आश्रित आहे.

सारांश उपरोक्त दोन्ही नयास जाणणारे उपदेशकच समीचीन धर्मतीर्थाचे प्रणयन करतात.

विशेषार्थ - या गाथेमध्ये जैन परंपरेमध्ये उपदेशक वा व्याख्याता कसा होता

व असावा हे स्पष्ट केले आहे. जैन शास्त्राचा उपदेशक हा मुख्यनय म्हणजे निश्चयनय, व्यवहारनय म्हणजेच उपचार या दोहोंचाही ज्ञाता असतो व असावा. उपदेश देताना मोक्ष आणि मोक्षमार्गाचे प्रयोजन कधीही बाजूला पडू नये, त्याची श्रोत्यासही सदैव जाणीव असावी; म्हणून निश्चयनय सोडून अथवा गौण करून प्रवचन करणे श्रेयस्कर नाही. म्हणूनच आचार्यांनी निश्चयनयास मुख्य असे म्हटलेले आहे.

परंतु त्याचबरोबर हीही बाब खास लक्षात घेणे जरूर आहे की व्यवहार हा अनुलेखित अथवा सर्वथा हेय समजू नये. जर व्यवहाराचा निर्देश केला नाही तर श्रेते निश्चयाचे एकांती बनून स्वच्छंदी होऊ शकतील. आणि निश्चय गृहस्थास सांगण्यायोग्य नाही म्हणून टाळला तर मूळ ध्येय व प्रयोजनाचीच हानी होईल. अतएव ज्याप्रमाणे जैन परंपरेमध्ये आजपावेतो यथार्थ उपदेशक आचार्य दोन्ही नयाचे मर्म जाणणारे होते तद्वत नेहमी ही दक्षता उपदेशकांनी घेणे जरूर आहे की तो दोन्ही नयाचा ज्ञाता असावा आणि त्याने यथायोग्य दोन्ही नयाचे कथन समोरील श्रोतृसमुदायासमोर करावे. मूळ प्रयोजन मोक्षमार्ग व मोक्ष यास गौणत्व येवू देऊ नये म्हणून व्यवहारप्रधान प्रवचनामध्ये सुद्धा आदि-मध्ये-अंतीं कोठेतरी निश्चयाची प्रस्तुपणा करणे आवश्यक आहे. नाहीतर प्रवचन फलदायी होणार नाही व श्रोता क्रियाकांडात मात्र अडकून पडेल निश्चयप्रधान तत्त्वप्रस्तुपणेमध्येही त्याकाळी आपण ज्या अशुद्ध व सराग भूमिकेत आहोत याची श्रोत्यास जाणीव असावी हेच श्रेयस्कर आहे कारण त्याद्वारा तो त्याकाळी धर्माची बाह्य निमित्ते यांचा आश्रय घेऊन यथार्थ व्यवहारापासून भ्रष्ट होणार नाही. श्रद्धेच्या निर्मलतेसाठी निश्चयनयाची प्रस्तुपणा आवश्यक आहे तर व्यावहारिक सदाचरणापासून भ्रष्ट होऊ नये यासाठी व्यवहाराचे दिग्दर्शनही आवश्यक आहे. म्हणून उक्त दोन्ही नयाचे जाणकारच यथार्थ धर्मतीर्थाचे प्रणयन करणारे असतात.

आता पुढील श्लोकांत व्यवहार आणि निश्चयाचे स्वरूप सांगतात -

निश्चयमिह भूतार्थं व्यवहारं वर्णयन्त्यभूतार्थं ।

भूतार्थबोधविमुखः प्रायः सर्वोऽपि संसारः ॥५॥

अन्वयार्थ - (इह) आतां या दोन नयापैकी (भूतार्थ निश्चय) वस्तु जशी आपल्या स्वरूपाने आहे तसेच कथन करणारा जो नय त्यास भूतार्थ म्हणतात व जो भूतार्थाचे निरूपण करतो तोही निश्चयनय जाणावा. तसेच (अभूतार्थम् व्यवहारं वर्णयन्ति) वस्तु जशी आहे तसे न सांगणारा परंतु संयोग - निमित्ताचे

आरोप करून कथन करणारा जो नय तो अभूतार्थ आहे असे आचार्यांनी सांगितलेले आहे. (प्रायः सर्वोऽपि संसारः) बहुधा या संसारातील सर्वच प्राणी (भूतार्थबोधविमुखः) भूतार्थ म्हणजेच सत्यार्थ अशा निश्चयापासून पराडमुख असल्याकारणाने तोच तर खन्या अर्थाने संसार आहे.

भावार्थ - भूतार्थ शब्दाचा अर्थ सत्यार्थ असा आहे. श्रेष्ठ ज्ञानी आपल्या कल्पनेनुसार कथन न करता सत्यार्थच सांगतात. जसे - यद्यपि जीव, आणि पुद्रलाचा अनादि काळापासून एकक्षेत्रावगाहरूप³ संबंध आहे, त्यामुळे दोन्ही एकरूप दिसतात. तथापि निश्चयनय शुद्ध आत्म्यास शरीरादिक परद्रव्यापासून भिन्नरूपाने निरूपण करतो आणि ही भिन्नता प्रत्यक्ष मुक्तदशेमध्ये प्रगट होते. म्हणून निश्चयनयास भूतार्थ असे म्हटलेले आहे. जरी जीव आणि पुद्रलाचे अस्तित्व वेगळे वेगळे आहे, पर्याय बदलल्यानंतर स्वभावभेद भिन्न अनुभवास येतो, प्रदेशभिन्नता तर साक्षात् आहेच, तथापि एकक्षेत्रावगाहसंबंधाच्या (छलाने) मिषाने आत्मवस्तूला शरीरादि परद्रव्यासह एकरूप मानतो; मुक्त दशेमध्ये प्रत्यक्ष भिन्नता दिसून येत असतानाही व्यवहारनय हा स्वयं वेगळेच उपचाररूप कथन करतो. म्हणून व्यवहारनयास अभूतार्थ म्हटलेले आहे.

‘प्रायः भूतार्थबोधविमुखः सर्वोपि संसार’ याचा विशेष खुलासा

अनादिकाळापासून संसारी जीवाचा परिणाम निश्चयनयाच्या शुद्धानापासून भ्रष्ट होऊन वेगळ्याप्रकारे विपरीत आशयाने ग्रस्त होऊन परद्रव्यासह एकरूपाने प्रवृत्त होतो आहे. बस याचेच तर नाव संसार आहे; याशिवाय वेगळा असा दुसरा कोणता संसार तर नाही. म्हणून जो जीव संसारापासून मुक्त होऊ इच्छितो त्याने शुद्ध (निश्चय) नयाचा अवलंब घेणे इष्ट आहे.

जसे - कोणी एक अज्ञानी प्राणी चिखलाच्या संयोगाने ज्याचा निर्मल स्वभाव गढूळ बनलेला आहे असे गढूळ पाणीच पितो. परंतु दुसरा कोणी विवेकी पुरुष थोडे परिश्रम घेऊन निर्मलीचे बी (कतकफल) टाकून पाणी व चिखल यांना पृथक करून शुद्ध निर्मल पाण्याचा स्वाद घेतो. ठीक याप्रमाणे अज्ञानी जीवाचा ज्ञानस्वभाव कर्ममलाने आच्छादित झाल्याकारणाने तो तशाच अशुद्ध रागादिस्वभावास आत्मरूपाने अनुभवतो. परंतु कोणी एक भेदविज्ञानी विवेकी आपल्या बुद्धीने शुद्ध निश्चयनयास जाणतो, कर्म आणि आत्मा यांना स्वभावभेदाने

(3) येथे एकक्षेत्रावगाहसंबंध याचा अभिप्राय परस्परावगाह संबंध असा आहे.

भिन्न करून निर्मल ज्ञायकमात्र शुद्ध आत्म्याचा अनुभव घेतो. यावरून हे स्पष्ट होते की, शुद्धनय कतकफलाप्रमाणे असून त्याच्या श्रद्धानाने सर्व अर्थाची - प्रयोजनाची (म्हणजेच मोक्ष व मोक्षमार्गाची) सिद्धी होते.

विशेषार्थ - या श्लोकामध्ये निश्चयनयाची प्रक्रिया अनुभूतिमध्ये कशी साधक आहे हे स्पष्ट केले आहे. प्रतिसमय जीवद्रव्य परिणमन करत असतानाही आपल्या त्रिकाळी ध्रुव स्वभावास, ज्ञायकभावास, चैतन्य तत्त्वास कदापि सोडत नाही. त्रिकाळी परनिरपेक्ष स्वरूप व कर्मादयजनित रागादीविकार अशी दोहोंचीही संमिश्र भूमिका प्रत्येक पर्यायात युगपत् असते. ज्याप्रमाणे पाणी वाहत असताना जमीनीवरील मातीच्या संसर्गामध्ये त्याचा स्वच्छतास्वभाव अंतर्यामी राहतो, तो सुटत नाही. तथापि पाण्यामध्ये जो गढूळपणा दिसून येतो तो चिखलाच्या संसर्गामध्येच आहे. स्वभावदृष्टीने पाण्याने स्वच्छत्व स्वभावाचा त्याग केलेला नाही. ही बाब अज्ञानी स्वीकारीत नाही म्हणून तो निर्मलीचे बी न टाकल्यामुळे पिण्यासाठी स्वच्छ पाणी प्राप्त करू शकत नाही. परंतु विज्ञानवादी त्रिकाल स्वभावाचा विनाश कदापि होत नाही हे तत्त्व स्वीकारतो. त्यामुळे शुद्धिकरणाची प्रक्रिया करून स्वच्छ पाणी उपलब्ध करून देतो. संसारदशेपासून मुक्ती हवी असेल तर हाच दृष्टान्त समजूत घेऊन मनोमन मोक्षमार्गाचे रहस्य आत्मसात केले पाहिजे. संसारात अनादिकाळापासून कर्मादय असताना रागादि विकारांची परंपरा अविछिन्न चालूच आहे. परंतु त्याही काळी जीवाचा त्रिकाळी चैतन्यभाव हा स्वरूपाने रागाशी तन्मय नसतो. तो चैतन्यभाव प्रतिपर्याय संसारदशेतही विद्यमान असतोच. रागाने चैतन्याचा विनाश केलेला नाही हे रहस्य आत्मसात केल्याशिवाय मोक्षमार्ग सापडणार नाही. त्याहीवेळी राग रागच आहे, चैतन्यरूप नाही व चैतन्य चैतन्यरूपच आहे, रागरूप झालेले नाही - हे भेदविज्ञान शुद्ध आत्मानुभूतीसाठी साधकतम आहे.

राग असणे वेगळे; परंतु तो आहे म्हणून त्यास स्वभाव मानून त्यास ध्यानामध्ये ध्येयरूपाने स्वीकारावे की नाही याचे तर आपणास स्वातंत्र्य आहे. रागास जाणून त्यास हेय स्वीकारावे व चैतन्यास मात्र आत्मा जाणून श्रद्धेने ध्यानामध्ये ध्येयरूपाने चैतन्यतत्त्वाचाच स्वीकार करावा. ज्याप्रमाणे निर्मलीच्या बीने पाण्याची स्वच्छता आणि चिखल यास वेगळे केले. तद्वत् निश्चयनय हा मोक्षमार्गामध्ये निर्मलीच्या बीप्रमाणे आहे. प्रथमतः व्यवहाराच्या अवलंबनाने राग आणि ज्ञायकभाव या दोहोंच्याही अस्तित्वाचा स्वीकार करावा. परंतु राग ध्येय बनवू नये. धूळय तर सदैव शुद्ध आत्माच असावा. अनादिकाळापासून “मी

रागमय” असे ध्येयरूपाने रागास आत्मा स्वीकारल्यामुळे हा जीव अनंत संसारी आहे. त्याही दशेत प्रथमतः तर ही श्रद्धा निश्चयनयाच्या अवलंबनाने घट करावी की “मी त्रिकाल चैतन्यमात्र आहे - माझ्या पर्यायाश्रित रागापेक्षा माझा चैतन्यस्वभाव वेगळाच आहे -” अशी श्रद्धा व ज्ञानपूर्वकच शुद्ध स्वभावपरिणाम प्रगट होतो व त्यारूपाने आत्म्याचा अनुभव होतो.

म्हणून येथे निश्चयनयास भूतार्थ म्हटले असून रागरूप समस्त व्यवहारास अभूतार्थ म्हटलेले आहे. निश्चय हाच मोक्षमार्गामध्ये साधकतम आहे आणि व्यवहाराचा अवलंब तर अज्ञानी सदैव घेतोच आहे; म्हणूनच तो संसारामध्ये परिभ्रमण करतो आहे.

व्यवहाराचे कथन कां करावे ?

“तर मग व्यवहाराचे कथन कां करावे ?” निश्चयाचे तेवढे निरूपण करावे, शिष्य असा विकल्प करतो. त्याचे उत्तर आचार्य पुढील गाथेत देतात-

अबुधस्य बोधनार्थं मुनीश्वरा देशयन्त्यभूतार्थम् ।

व्यवहारमेव केवलमवैति यस्तस्य देशना नास्ति ॥६॥

अन्यवार्थ - (मुनीश्वरा:) गुरु महाराज (अबुधस्य बोधनार्थं) अज्ञानीला समजावून सांगण्यासाठी प्राथमिक भूमिकेमध्ये नाईलाजाने (अभूतार्थम् देशयन्ति) असत्यार्थ अशा व्यवहाराचे दिग्दर्शन करून त्याचा उपदेश देतात. (यः केवलं व्यवहारम् अवैति) जो अज्ञानी शिष्य फक्त व्यवहारास तेवढा जाणतो, निश्चयनय समजून न घेता त्यास हेय मानतो अशा आग्रही शिष्यासाठी (तस्य देशना नास्ति) उपदेश हा कार्यकारी नाही. तो उपदेश ग्रहणास अपात्र आहे.

भावार्थ - अनादि काळापासून अज्ञानी जीव प्राथमिक दशेमध्ये व्यवहाराच्या उपदेशाशिवाय समजू शकत नाहीत; या कारणाने आचार्य त्यांना प्रथमतः व्यवहार धर्माचे - नयाचे निरूपण करूनच समजावून सांगतात. उदाहरणार्थ - कोण्या एका म्लेंछ पुरुषास ब्राह्मणाने आशीर्वाद दिला की ‘स्वस्तिरस्तु । तुझे कल्याण होवो !’ परंतु त्याचा आशय काहीच समजत नाही; तो त्याच्या तोंडाकडे टक्टक पाहत तेवढा राहतो. तेव्हा ह्या दोहोंचीही भाषा जाणणारा कोणी एक दुभाषी आला आणि त्याने त्यास समजावून संगितले की, “यांनी आपणास ‘आपले अविनाशी कल्याण होवो’ असा आशीर्वाद दिला आहे”. हे ऐकून तो म्लेंछही आनंदविभोर होतो व तो आशीर्वादाचा स्वीकार करतो. ठीक याप्रमाणे “आत्मा” एवढे म्हटल्याने तर त्याला ‘आत्मा म्हणजे काय हे समजूं शकत नाही व तो मात्र गुरुमहाराजाकडे पाहत तेवढा राहतो. तेव्हा व्यवहार व

निश्चय दोहोसही जाणणारे गुरुमहाराज व्यवहारनयाने गुणगुणी भेद करून समजावून सांगितले की “ जो ज्ञानद्वारा जाणणारा आणि दर्शनद्वारा पाहणारा आहे तो आत्मा आहे.” जो दर्शज्ञानचरित्रामध्ये व्यापून राहतो तो आत्मा आहे. तेव्हा त्यास आत्म्याचा अर्थ समजतो. हा दृष्टान्त गुणगुणी भेद करणाऱ्या सद्भूत व्यवहाराच्या समर्थनार्थ आहे.

ज्या डब्बात तूप ठेवले आहे, त्यास व्यवहारांत ‘तुपाचा डबा’ असे म्हणतात. कोणी एक बालक जन्मापासून फक्त तूपाचाच डबा जाणतो. तुपाचा डबा म्हटल्याशिवाय त्यास डबा समजतव नाही. पितळीचा डबा म्हटले तरी तो समजूं शकत नाही. दुसरा कोणी एक त्यास ‘तुपाचा डबा आण’ एवढेच सांगतो. परंतु वास्तविक तो डबा पितळेचाच आहे. त्यास समजावून सांगण्यासाठी ‘तुपाचा डबा’ म्हणतात. अगदी याचप्रमाणे चैतन्यस्वरूपी आत्मा अनादि काळापासून कर्मनिमितक नरनारकादि वा रागद्वेषादिक पर्यायांनी सहित आहे. त्यामुळे त्यास गती नाम कर्माच्या अनुसार देव, मनुष्य, तिर्यच असे म्हटले जाते. कारण स्पष्ट आहे की, अज्ञानी आत्म्यास अनादि काळापासून नरनारकादी रूपानेच जाणतो आहे. तो तर नरनारकादि द्रव्यपर्यायाशिवाय आत्मा ओळखूंही शकत नाही. जर त्यास ‘आत्मा चैतन्यस्वरूप आहे’ असे समजून सांगावे तर तो दुसरेच कोणी परब्रह्म, परमेश्वर आदी समजून बसेल. परंतु तत्वतः “आत्मा तर अनादिकाळापासून चैतन्यस्वरूपच होता, आहे व सदैव चैतन्यस्वरूपच राहणार आहे.” परंतु अज्ञानीला समजून सांगण्यासाठी गति, इन्द्रिये आदि संयोग व भेदद्वारा जीवाचे निरुपण करण्यात येते. हा व्यवहार आहे. असद्भूत व्यवहार नयाचा अवलंब घेतला असता संयोग, निमित्तादिकांचे ज्ञान होते व त्याद्वारा चैतन्याची ओळख करून देण्यात येते.

विशेषार्थ - त्रिकाली ध्रुव स्वभाव हा व्यापक असल्याने तो इन्द्रियज्ञानाचा विषय नाही. इन्द्रियज्ञानाचा विषय मूर्त द्रव्याचा वर्तमान पर्याय मात्र असतो. आणि वर्तमान पर्याय तर कर्मसंयोगजनित आहे. अज्ञानीला मनुष्य तिर्यच आदिस्पन्दने जीवाची ओळख असते. परंतु त्यास जीवाच्या चैतन्यस्वभावाचा परिचय असत नाही. म्हणून प्रथमतः त्यास व्यवहारनयाचा अवलंब घेवून निमित्ताचे व संयोगजनित पर्यायाचे ज्ञान करून घावे लागते. ‘जो चार गतीमध्ये आहे इन्द्रियांनी सहित आहे तो जीव असून त्यास स्पर्शनादि पाच इन्द्रिये असतात’. याप्रमाणे संसारातील इन्द्रियादिकांच्या संयोगद्वारा अज्ञानीला जीवाची

ओळख असते. तेव्हा प्रथमत: असे संयोग व निमित्ताचे ज्ञान करून देऊन नंतर त्यास “ज्यास गति, इंद्रियादिकांचा संयोग आहे तो जीव तीन काळामध्ये चैतन्य स्वभावी असतो. म्हणून जो चैतन्यरूप आहे तोच जीवपदार्थ आहे” असे निश्चयद्वारा त्रिकाल स्वभावाचे ज्ञान करून घावे लागते. याप्रमाणे सद्भूत व्यवहार व निमित्ताच्या अवलंबनाने उपचाराने अज्ञानीला निश्चयाची ओळख करून घावी लागते. म्हणून प्राथमिक भूमिकेमध्ये उपचारनयही जाणण्यायोग्य असून जाणण्याच्या मर्यादिपर्यंत आश्रय घेण्यायोग्य आहे. त्याद्वारा निश्चयाचे ज्ञान झाल्यानंतर पुढे व्यवहाराचे प्रयोजन समाप्त होते व निश्चयाच्या आश्रयाने शुद्ध आत्म्याचा अनुभव होतो.

“जीव चैतन्य स्वरूपी आहे” असे ज्ञान झाल्यानंतरही चैतन्य आणि जीव यामध्ये कित्येक भेद करून आत्म्यास यथार्थ ओळखत नाहीत. त्यांना ज्ञान आणि आत्मा अखंड व अभेदरूप आहे याचे ज्ञान नसल्यामुळे भेददृष्टीमध्येही आत्म्याची अनुभूती होत नाही. म्हणून त्यास जे चैतन्यतत्त्व जीवस्वरूप आहे ते व आत्मा याच्यामध्ये अभेद असून अव्यतिरेक म्हणजेच सर्वथा अपृथकपणा आहे हे जाणल्यानंतरच शुद्ध आत्म्याचा अनुभव होतो. म्हणून भेदग्रधान सद्भूत व्यवहार हा प्राथमिक भूमिकेमध्ये जाणण्यायोग्य आहे व जाणण्यापर्यंत कार्यकारी आहे. परंतु अनुभवामध्ये तो कार्यकारी नसून अनुभवामध्ये तर एकमात्र अखंड चैतन्यस्वरूप आत्माच ध्येय असतो. याप्रमाणे अनुभूती ही उभय नयाच्या अतीत आहे.

त्याचप्रमाणे अज्ञानी निमित्त व संयोगाचे ज्ञान करून दिल्यानंतर तत्त्व समजू शकतो. म्हणून हा उपचारही जाणण्यासाठी मात्र प्रयोजनभूत आहे. आणि तत्त्व समजून घेतल्यानंतर भेददृष्टीही अनुभवामध्ये कार्यसाधक नाही; म्हणून तोही व्यवहार अप्रयोजनभूत आहे. यासाठी ब्राह्मणाने दिलेल्या आशीर्वादाचा प्रथम दृष्टान्त दिलेला आहे. याप्रमाणे व्यवहारनयाच्या मर्यादिचे दिग्दर्शन या श्लोकात केलेले असून अनुभूतीमध्ये दोन्ही व्यवहाराचा अवलंब नसतो हे आचार्य देवांनी स्पष्ट केले आहे.

यानंतर जो निश्चय न जाणता फक्त व्यवहारात गढलेला आहे तो मोक्षमार्गापासून दूर कसा असतो हे पुढील सातव्या श्लोकात सांगतात.

माणवक एक सिंहो यथा भवत्यनवगीतसिंहस्य ।

व्यवहार एव हि तथा निश्चयतां यात्यनिश्चयज्ञस्य ॥७॥

अन्वयार्थ - (यथा अनवगीतसिंहस्य) ज्याप्रमाणे ज्याने सिंह कधीच पाहिला नाही. त्यास सिंह हा मांजरी सारखा असतो असे व्यवहाराने कोणीतरी सांगितल्यामुळे (माणवक एव सिंहो भवति) मांजरच सिंह आहे असा त्याला भ्रम होतो. (तथा) त्याप्रमाणे (अनिश्चयज्ञस्य) ज्यास निश्चयाचे, वस्तूच्या मूळ परनिरपेक्ष तत्त्वाचे ज्ञान नाही त्यास (व्यवहार एव हि) व्यवहार हाच (निश्चयतां याति) निश्चय भासतो. म्हणजे तो संयोगास यथार्थ मानतो; दोन द्रव्यांचे एकत्र श्रद्धेने स्वीकारतो.

भावार्थ - जसे कोणी एक बालक सिंह आणि मांजर दोहोनाही ओळखत नाही (त्यास सिंह मांजरासारखा असतो असे सांगितलेले असल्याने) तो मांजरीलाच सिंह मानून बसतो. याचप्रमाणे अज्ञानीला जर निश्चयाचे ज्ञान नसेल तर तो व्यवहारास, उपचारास, संयोगासच निश्चय ‘वास्तविक तत्त्व’ मानून बसतो. आपल्या शुद्ध आत्म्याचे श्रद्धान (जे चैतन्यमय तत्त्व आहे तेच मी आहे), ज्ञान (जाणणरूप परिणाम) व आचरण (शुद्ध आत्म्यास अनुभवणे) हाच एकमेव वास्तविक मोक्षमार्ग आहे. परंतु अज्ञानीला या तात्त्विक भूमिकेचा परिचयच नसल्यामुळे तो व्यवहाररूप दर्शन ज्ञान (सात तत्त्वांचे श्रद्धान व ज्ञान) आणि आचरण (मनवचन कायेच्या क्रियाकांडात मग्न राहणे) याचीच साधना करीत राहतो व आपणास मोक्षमार्गी मानतो. अर्थात् अरहंत देव, निर्गंथ गुरु व दयामयी धर्माचे साधन करून आपणास तो सम्यक्त्वी मानतो आणि कांहीसे जिनवाणीच्या वाचनाने आपणास सम्यग्ज्ञानी मानतो; महाब्रतादि मात्र क्रियाकांडाने आपणास चारित्रसंपन्न मानतो. या प्रमाणे अज्ञानी शुभोपयोगाने मात्र संतुष्ट होऊन एकमात्र शुद्धोपयोगरूप मोक्षमार्गापासून विमुख राहतो, त्यात प्रमाद करतो आणि निश्चयाविना केवळ व्यवहाराचाच तेवढा अवलंब घेवून संतुष्ट असतो. त्यास उपदेश देणे निष्फळ आहे.

विशेषार्थ - जो निश्चयाचा अनभिज्ञ आहे तो शुद्ध आत्मानुभूतीपासून दूर असल्यामुळे मात्र व्यावहारिक क्रियाकांडामध्ये मग्न राहतो, यथार्थ मोक्षमार्गापासून दूर असतो. याप्रमाणे तत्त्वस्वरूप - निश्चय - न जाणणारा आपल्या प्रयोजनाची हानी करतो व अनेतंसारीच राहतो. हे त्याचे फारच मोठे नुकसान आहे. मोक्षमार्ग हा तर साक्षात निश्चयरूप आहे. म्हणून प्रवृत्ती तर अशी असावी की निश्चयाचे श्रद्धान अविचल राखून योग्य व्यवहारधर्म ही न सोडता त्यातही आळस वा प्रमाद असणार नाही. हीच यथार्थ साधना आहे. म्हणून निश्चयपूर्वक व्यवहाराचा उपदेश हा जीवमात्रास श्रेयस्कर आहे. जसा व्यवहाराचा निषेध करून मात्र निश्चयाच्या निरूपणाचा उपदेश हा अकल्याणकारी आहे तदृत् निश्चयाविना

व्यवहाराचा मात्र उपदेश ही अकार्यकारी, अप्रयोजनभूत व मोक्षमार्गापासून दूर ठेवणारा आहे.

कोणता शिष्य देशनेचे परिपूर्ण फल प्राप्त करतो हे पुढील ८ व्या श्लोकांत सांगतात -

व्यवहारनिश्चयौ यः प्रबुध्य तत्त्वेन भवति मध्यस्थः ।

प्राप्नोति देशनायाः स एव फलमविकलं शिष्यः ॥८॥

अन्यर्थ - (यः व्यवहारनिश्चयौ तत्त्वेन प्रबुध्य) जो व्यवहार आणि निश्चय या दोन्ही नयांना जाणतो व तत्त्वाचा यथार्थ निर्णय (मध्यस्थः भवति) करतो मध्यस्थ म्हणजे पक्षपातरहित होतो (स एव शिष्यः) तोच शिष्य (देशनायाः अविकलं फलं प्राप्नोति), उपदेशाचे परिपूर्ण फल प्राप्त करतो.

भावार्थ - श्रोत्यांचे अनेक गुण आगमामध्ये सांगितलेले आहेत; परंतु त्या सर्व गुणामध्ये व्यवहार व निश्चयास यथार्थ जाणून पक्षपात - हठाग्रह न करणे हा मुख्य आहे. आगमात सांगितलेलेच आहे की,

जई जिणमयं पवज्ञह तो मा व्यवहारणिश्चयं मुंच ।

एकेण विणा छिज्वई, तित्यं अण्णेण तच्चं च ॥

अन्यर्थ - (जई जिणमयं पवज्ञह तो) जर तू जैनमतामध्ये प्रवर्तन करतोस तर (व्यवहारणिश्चयं मा मुंच) तर व्यवहार आणि निश्चय दोहोसही सोडू नकोस. (एकेण विणा तित्यं छिज्वई) जर निश्चयाचा पक्षपात करून व्यवहार सोडशील तर रत्नवर्यसुप धर्मतीर्थाचा नाश होईल. आणि (च अण्णेण विणा तच्चं छिज्वई) जर व्यवहाराचा पक्षपाती होऊन निश्चयास सोडशील तर शुद्ध तत्त्वस्वरूपाचा अनुभव होणे दुरापास्त आहे. याकरिता प्रथमतः व्यवहार आणि निश्चय दोन्ही नयांना यथार्थ जाणून घ्यावे, तदनंतर त्यांना आपल्या भूमिकानुसार यथायोग्य ग्रहण करावे. नयाचा पक्षपात - हठाग्रह एकान्त - न करणे हे उत्तम श्रोत्याचे लक्षण आहे.

येथे कोणी प्रश्न करतो की, कोणी कोणता उपदेश द्यावा व उपदेशक व्यवहार व निश्चय दोहोंचाही जाणकार असावा असे यापूर्वी आपण चौथ्या गाथेत सांगितले आहे - तेच येथे श्रोत्याबाबत कां सांगितले ?

उत्तर - वक्त्यामध्ये गुणांची अधिकता असते आणि श्रोत्यामध्ये ते कमी प्रमाणात असतात. म्हणून येथे शिष्यास उपदेश दिलेला आहे.

विशेषार्थ - ९ प्रथमतः तर दोन्ही नयांना जाणणे हे आवश्यक आहे. दोन्ही

नयांचे ज्ञान करून घ्यावे. २ जाणल्यानंतर कोणत्याही नयाचा पक्षपात अथवा एकांत करू नये. परंतु आश्रय घेताना मात्र आपल्या भूमिकेनुसार आश्रय घ्यावा. जर व्यवहाराचा पक्ष असेल तर निश्चयाचा अवलंब घ्यावा व निश्चयाचा पक्ष असेल तर व्यवहाराचा अवलंब घ्यावा. शेवटी तर मोक्षमार्गामध्ये शुद्ध ज्ञायक आत्मतत्त्वाची अनुभूती हीच अंतिम व सर्वथा उपादेय आहे. अनुभूतीमध्ये, दोन्ही नयांचा पक्षपात असू नये. कारण पक्षपात जेथे आहे तेथे रागद्वेष व मनाची चंचलता आहेच. म्हणून नयपक्षाच्या अतीत होऊन शुद्धनयाच्या - निश्चयनयाच्या - विषयभूत आत्म्याचे तेवढे ध्यान करावे, अनुभूती करावी. याच कारणाने अनुभूतीस शुद्धनयात्मक अथवा निश्चयनयात्मक म्हटलेले आहे.

याप्रमाणे आठ गाथेमध्ये नयदृष्टिकोण स्पष्ट करून उत्यानिका समाप्त झाली.

●●●

ग्रंथप्रारंभ

पुरुषार्थसिद्ध्युपाय हे ग्रंथाचे नाव आहे. यानंतर प्रथमतः १६ गाथापर्यंत या नावाची सार्थकता सिद्ध करतील. नावामध्ये चार पदे आहेत. १ पुरुष २ अर्थ ३ सिद्धि व ४ उपाय. त्यापैकी सर्वप्रथम पुरुषाचे लक्षण ९ व्या श्लोकात सांगतात -

अस्ति पुरुषश्चिदात्मा विवर्जितः स्पर्शगन्धरसवर्णः ।

गुणपर्ययसमवेतः समाहितः समुदयव्यबौद्धैः ॥९॥

अन्यचार्थ - (पुरुषः: चिदात्मा अस्ति) येथे पुरुष म्हणजे आत्मा असा अर्थ आहे. आत्मा चित्तवरूप - चैतन्यमात्र स्वभावी आहे. (स्पर्शगन्धरसवर्ण विवर्जितः) सर्वसाधारण लोक शरीर इंद्रियास आत्मा मानतात. त्यापासून आत्म्याची भिन्नता दर्शविण्यासाठी हे विशेषण दिलेले आहे. म्हणजे आत्मा पुद्गलाच्या स्पर्शरसगंधवर्ण या गुणांनी रहित आहे. परंतु शरीरामध्ये तर स्पर्शरसगंधवर्ण आहेत. म्हणून आत्मा जड पुद्गल शरीरापासून भिन्न आहे. (गुणपर्ययसमवेतः) तत्त्वार्थसूत्रामध्ये जे द्रव्याचे लक्षण “गुणपर्ययवद् द्रव्यम्” असे सांगितलेले आहे तेही लक्षण आत्मपदार्थामध्ये घटित होते. तसेच (समुदयव्यबौद्धैः समाहितः) तत्त्वार्थसूत्रात ते अन्यप्रकारे द्रव्याचे लक्षण “सद् द्रव्यलक्षणं” “उत्पादव्ययधौव्ययुक्तं सत्” । असे सांगितले आहे तेही लक्षण आत्मपदार्थामध्ये घटित होते.

भावार्थ - पुर = उत्तम चैतन्यस्वभाव. “पुरि शेते इति पुरुषः” जो चैतन्यस्वरूपाचा स्वामी होऊन सदैव प्रवृत्ति करतो तो पदार्थ आत्मा होय.

त्यालाच पुरुष हे दुसरे नाव आहे. म्हणजेच जो दर्शनचेतना व ज्ञानचेतनेचा स्वामी आहे त्यास येथे पुरुष अशी संज्ञा दिलेली आहे. आत्म्याचे चैतन्य हे लक्षण अव्याप्ति अतिव्याप्ति व असंभवी या तिन्ही दोषांनी रहित आहे व हे लक्षण फक्त जीवातच आढळते, अजीवात अजिबात नाही. म्हणून हे लक्षण जीवाचे असाधारण लक्षण आहे.

(४) ‘पुरि शेते इति पुरुषः’

जो उत्कृष्ट चैतन्यस्वभावामध्ये स्वामीरूपाने प्रवृत्ती करतो त्यास पुरुष म्हणतात. येथे पुढिंगी असा अर्थ नाही.

पदार्थाचे जे लक्षण सांगण्यात येते ते कांही लक्ष्याचे भागामध्ये आढळून येते आणि कांही लक्ष्यामध्ये आढळून येत नाही तर ते लक्षण अव्याप्ति दोषाने सहित आहे. चैतन्य हे लक्षण अव्याप्ति दोषाने रहित आहे. कारण असा कोणताही आत्मा नाही की ज्यामध्ये चैतन्य नित्य व्यापक नाही. परंतु जर जीवाचे लक्षण रागादिक केले तर त्या लक्षणामध्ये अव्याप्ति दोष येईल. कारण की, रागादिक जरा (१० व्या गुणस्थानापर्यंत) सर्व संसारी जीवांना आढळून येतात; तरी ११-१२ व वरील गुणस्थानवर्ती जीव आणि सिद्धामध्ये हे लक्षण आढळून येत नाही. म्हणून या लक्षणात अव्याप्ती दोष आहे.

आणि जे लक्षण लक्ष्यामध्ये तर आढळून येते आणि कांही अलक्ष्य वस्तूतही आढळून येते त्यास अतिव्याप्ति दोष म्हणतात. चैतन्य हे लक्षण या अतिव्याप्ति दोषानेही रहित आहे; कारण पाचपैकी कोणत्याही अजीव द्रव्यामध्ये चैतन्य असलेले दिसून येत नाही. परंतु जर आत्म्याचे लक्षण अमूर्तत्व केले तर त्या लक्षणामध्ये अतिव्याप्ति दोष येतो कारण अमूर्तत्व धर्म-अधर्म-आकाश-काल या अचेतन अमूर्त द्रव्यातही आढळून येते.

जे लक्षण प्रत्यक्ष आणि परोक्ष प्रमाणाने लक्ष्यमात्रातही प्रतीत होत नाही त्या लक्षणास असंभवी म्हणतात. चैतन्य हे जीवाचे आगमोक्त लक्षण याही दोषाने रहित आहे कारण प्रत्यक्ष व परोक्ष प्रमाण द्वारा जीवामध्ये चैतन्याची प्रसिद्धी होते. परंतु जर आत्म्याचे लक्षण जडत्व, इंद्रिये मानले तर जीवामध्ये जडत्व हे लक्षण प्रत्यक्ष आणि परोक्ष प्रमाणाने वाधित होते.

याप्रमाणे जीवाचे चैतन्य हे लक्षण तीन्ही लक्षणदोषांनी रहित आहे.

चेतना दोन प्रकारची आहे. १ ज्ञानचेतना व २ दर्शन चेतना. जी चेतना पदार्थाना विशेष आकाररूपाने म्हणजे भिन्न भिन्न ज्ञेयाकार रूपाने प्रतिभासित करते ती ज्ञानचेतना आहे. जी चेतना पदार्थाना सामान्यरूपाने सत्तामात्र रूपाने ज्ञेयाकाराविना प्रतिभासित करते त्यास दर्शनचेतना म्हणतात.

तसेच ही चेतनाही परिणामाच्या अपेक्षेन तीन प्रकारची आहे. (१) ज्ञानचेतना. म्हणजे जंदगा ती चेतना रागादिरहित अशा शुद्ध ज्ञानस्थभावी आत्म्याच्या आथ्रयाने असते ती ज्ञानचेतना आहे.

(२) दुसरी कर्मचेतना आहे. जी चेतना रागादि कार्याशी तादात्म्यरूपाने परिणमते ती कर्मचेतना आहे. येथे रागाच्या कर्तृत्वरूपाने चेतना चेतन (वंदन) करते.

(३) तिसरी कर्मफलचेतना आहे. जी सुखदुःखांच्या भोक्तृत्वरूपाने परिणमन

करते, बेदन करते ती कर्मफल चेतना होय. याप्रकारे चेतनेचे अनेकरूपाने परिणमन दिसून येते. परंतु चेतनेचा अभाव मात्र कदापिही होत नाही. अशा अविनाशी चैतन्यस्वभावी जीवनामक पदार्थाला पुरुष ही संज्ञा आहे.

‘स्पर्शगन्धरसवर्णः विवर्जितः - आठ प्रकारचा सर्ष, दोन प्रकारचा गंध, पांच प्रकारचा रस व पाच प्रकारचा वर्ण इत्यादि पुद्रलाच्या लक्षणाने रहित असा अमूर्त व चेतनस्वरूप आत्मा आहे. या पदाने जीवास पुद्रलापासून देहादिकापासून भिन्न सिद्ध केले आहे. हा आत्मा अनादि काळापासून संबद्ध पुद्रल द्रव्यामध्ये अहंकार, ममकार रूप प्रवृत्ति करीत आला आहे. त्यामुळे तो अनंत दुःखे भोगतो. म्हणून पुद्रलापासून आत्म्याची भिन्नता दर्शविणे हे प्रयोजनभूतच आहे.

“गुणपर्यय समवेतः” या द्रव्याच्या सामान्य लक्षणाचा जीवामध्ये सद्ब्राव आहे. कारण आत्मा आपल्या गुण पर्यायासह तन्मयरूप आहे. कारण प्रत्येक द्रव्य आपल्या गुणपर्यायासह तन्मयच असते. आत्मा ही एक द्रव्य असल्याने गुणपर्यायवान् आहे, आपल्या समस्त गुण व पर्यायामध्ये व्यापक आहे.

गुणांचे लक्षण सहभावीपणा आहे. जे द्रव्यामध्ये सदैव आढळून येतात त्यांना गुण म्हणतात. आत्म्यामध्ये साधारण गुण आणि असाधारण गुण या भेदाने दोन्ही प्रकारचे गुण आहेत. ज्ञान, दर्शन, सुख वगैरे जीवाचे असाधारण गुण आहेत, कारण हे जीव सोडून अन्य द्रव्यात आढळून येत नाहीत. अस्तित्व, वस्तुत्व, द्रव्यत्व, प्रमेयत्व, अगुरुलघुत्व प्रदेशवत्व आदि साधारण गुण आहेत; कारण ते अन्य द्रव्यातही आढळतात.

क्रमवर्तीपणा हे पर्यायाचे लक्षण आहे. द्रव्यामध्ये जे अनुक्रमे एकानंतर अन्य या क्रमाने (कालक्रमाने) उत्पन्न होतात त्यांना पर्याय म्हणतात. आत्म्याचे हे पर्याय दोन प्रकारचे आहेत. नरनारकादि कर्मजन्य आकाररूप अथवा सिद्धाकृतरूप परिणाम. ते स्थूल असल्यामुळे त्यांना व्यंजनपर्याय म्हणतात. गुणांच्या रागादि परिणमनरूप व षट्स्थान हनिवृद्धिरूप परिणामांना अर्थ पर्याय म्हणतात. या सर्व गुणपर्यायासह आत्म्याचे तादात्य आहे, एकत्र आहे. या गुण व पर्यायांना विशेषणही म्हणतात व त्याद्वारा विशेष्य आत्म्याचा बोध होतो तसेच

“समुदयव्ययद्वौचैः समाहितः” - नूतन अर्थपर्याय अथवा व्यंजनपर्यायांच्या उपतीला उत्पाद म्हणतात. पूर्व पर्यायांच्या नाशाला ‘व्यय’ म्हणतात आणि अनंत गुणामध्ये व पर्यायामध्ये व्यापक धर्माला ध्रौव्य असे म्हणतात. आत्मा प्रतिक्षण उत्पाद - व्यय - ध्रौव्य या तीन्ही पर्यायांनी युगपत् परिणत असतो. जसे सोन्याच्या कुंडल परिणामाचा ज्यासमयी उत्पाद आहे त्याचसमयी पूर्व कंकण

पर्याचा व्यय आहे, आणि पीततादि गुण व सुवर्णत्वाच्या अपेक्षेने त्याच समयी ध्रौद्य (व्यापकता) आहे. याप्रमाणे कोणत्याही द्रव्याचा कोणताही पर्याय हा युगपत् उत्पाद - व्यय - ध्रौद्यात्मक असतो. याही विशेषाने जीवांच्या पर्यायांचा बोध होतो; म्हणून जीवाचे अस्तित्व सिद्ध होते.

विशेषार्थ (१) पुरुषाचे लक्षण चैतन्य आहे. जो ज्या वस्तूचा त्रिकाली स्वभाव आहे तो त्या वस्तूला कदापिही घातक व कष्टदायक होतच नाही. चैतन्य म्हणजेच जीवाचे ज्ञान-दर्शन-चारित्र-सुख वीर्यादि गुण हेही जीवाचे त्रिकाली स्वभावच असल्यामुळे तेही घातक वा बंधास कारण होत नाहीत. आतां उपरोक्त दोन विशेषणे - गुणानी युक्तता व ध्रौद्य यामध्ये अशुद्धता संभव नाही कारण ते सामान्यरूप व्यापक स्वसापेक्ष आहेत.

२) पर्याय आणि उत्पाद व्ययाचा विचार केला तर पर्याय म्हणजेच उत्पादव्यय असून ते आत्माचेच परिणाम आहेत. ते परिणमन ज्ञानचेतना, कर्म चेतना व कर्मफलचेतना रूपाने होते. त्यापैकी या संसारात संसारी जीव कर्मसंयुक्त व रागद्वेषमोहांनी सहित असल्याने त्यांना अनादि काळापासून ज्ञानचेतना असतच नाही. त्यांना अनादिकाळापासून कर्मफलचेतना आणि कर्मचेतना मात्र आहे आणि ते परिणमन कर्मोदयाचे निमित्ताने होते. म्हणून अशुद्धच आहे व तेच संसारास व बंधास कारण आहे.

३) तत्त्वतः तर प्रत्येक वस्तूचे द्रव्यक्षेत्रकालभाव सर्वथा भिन्न असल्याने त्यांचे परस्पर बंधन नाही. दोन वस्तूचा तत्त्वतः बंधच होत नाही. परंतु अनादितः जीव आणि पुढ्रलकर्म या दोहांमध्येही निमित्तनैमित्तिक भावाचा उपचार चालत आलेला आहे. त्यामुळे त्या दोहांचाच व्यवहाराने परस्परावगाह संबंध आहे. शेष अजीवद्रव्य व जीव यांच्याशी आत्माचा बंध उपचारानेही सिद्ध होत नाही. ॥९॥

आता जीव अनादिकाळापासून परिणमन करतच आलेला आहे; त्या परिणमनाचे स्वरूप, फल व निमित्त यांचे विवेचन पुढील दोन श्लोकांत करणार आहेत.

परिणममानो नित्यं ज्ञानविवर्तेरनादिसंतत्या ।

परिणामानां स्वेषां स भवति कर्ता च भोक्ता च ॥१०॥

अन्यर्थ - मागील श्लोकात जीवही द्रव्य असून सतत परिणमनशील आहे हे सांगितलेले आहेच. या सिद्धांताने (स अनादिसंतत्या नित्यं ज्ञानविवर्तेः परिणममानो) तो आत्मा अनादि काळापासून परंपरारूपाने अविरतपणे ज्ञानविवर्तानी – ज्ञानाचे शुद्ध ज्ञानचेतना सोडून कर्तृत्व भोक्तृत्वद्वारा कर्मचेतना व कर्मफलचेतनारूपांनी - परिणमन करतो आहे – (स्वेषां परिणामानां कर्ता च भोक्ता च भवति) आणि

तो त्या आपल्या परिणामांचा कर्ता आणि भोक्ता होतो आहे. तन्मयपणे तो त्या विकाररूप स्वयं होतो आणि त्याचे वेदनही करतो. याप्रमाणे तो कर्मचेतना आणि कर्मफलचेतनासूपाने परिणमन करीत आलेला आहे.

भावार्थ - हा आत्मा अनादिकाळापासून विभाव परिणमन करीत आलेला आहे; आत्म्यामध्ये अशुद्धता पूर्वी नव्हती आणि नवीनच उत्पन्न झालेली आहे अशी स्थिती नाही. कर्मरूप बनलेल्या द्रव्यकर्मांचा उदय असताना सदैव रागादिरूप अशुद्धता चालूच आहे; आणि रागादिक परिणामांचे निमित्त असताना कार्माणवर्गांणा कर्मरूप होत आहे. याप्रमाणे एकाच समयात आस्रव बंध व उदय यांची परंपरा अविच्छिन्न चालू आहे. आत्मा आणि अशुद्धता यांचा सुवर्णपाषाणप्रमाणे - म्हणजे सुवर्ण आणि किहिमा यांचा संयोग जसा परंपरासूपाने अनादि आहे, तद्वत् - अनादिसंबंध आहे. जीवही या अनादि अशुद्ध संयोगाचे कारणाने आपल्या शुद्ध ज्ञायक स्वभावास-चेतनभावास-विसरलेला आहे; आणि उदयागत कर्माच्या फलामध्ये पुनः इष्ट-अनिष्टत्वाची संकल्पना करीत आलेला आहे. यद्यपि या परिणामामध्ये निमित्तकारण द्रव्यकर्मांचा उदय आहे तथापि हे भाव चैतन्याचे उल्लंघन करीत नाहीत, ते चेतनेचेच विकार आहेत व आत्मा त्या परिणामासह तन्मय आहे. याप्रमाणे आत्मा आणि चेतनाविकार यांचा व्याप्तव्यापक संबंध असल्याने आत्माच त्या भावांचा कर्ता आहे आणि भाव्य अशा विकारी भावांना आत्माच स्वयं भावक होऊन वेदन करतो आहे, भोक्ता होतो आहे. म्हणून आत्माच भावक व राग परिणाम भाव्य आहे. त्या दोहोंमध्ये भाव्यभावक^१ संबंध आहे.

(५) भाव्यभावकभाव व व्याप्तव्यापकभाव - साहचर्याचा जेथे नियम आहे त्या दोन पदार्थामध्ये व्याप्ती आहे असे म्हणतात. जसे धूम आणि अग्नी यामध्ये सहचारीपणा आढळून येतो. - जेथे धूम आहे तेथे अग्नी अवश्य असतो कारण धूमाची उत्पत्ती अग्नीपासूनच होते. कार्याची कारणासह सहचारीपणा व व्याप्ती असतेच आणि जेथे अग्नी नाही तेथे धूमाचाही अभाव आहे. याप्रमाणे अज्ञानी कर्मबद्ध जीव व रागादि यामध्ये नियमाने सहचारीपणा व व्याप्ती आहे. जेथे रागादिक आहेत तेथे जीव निश्चितच आहे. कारण रागादिक आत्म्याचेच विकारी परिणाम असल्यामुळे तेथे व्याप्ती संभवते. म्हणून परिणामामध्ये परिणाम हा द्रव्याकरत्वी व्याप्त असून आत्मा त्यामध्ये (अशुद्धनयाच्या कथनीमध्ये) व्यापक आहे.

१ असा व्याप्त-व्यापकभाव जेथे आहे तेथे उपादान-उपादेय स्पाचा कार्यकारणसंबंध असतो.

२ भाव्यभावकभाव - अनुभवन करण्यायोग्य म्हणजे अनुभवात येणाऱ्या परिणामास भाव्य म्हणतात व जो अनुभव करतो असा आत्मा हा भावक आहे. या भाव्यभावकसंबंधाचेच दुसरे नाव भोग्य-भोक्तृभाव असे आहे. पर्याय व्याध व भाव्य; आत्म व्यापक आणि भावक आहे.

(विशेषार्थ) - या मूत्रावरून व्यक्त होणारे सिद्धांत -

(१) यंथं 'ज्ञानविवर्तं' याचा अर्थ ज्ञानाचा स्वभावपरिणाम नसून चेतनाविकार म्हणजेच कर्मचेतना आणि कर्मफल चेतना असा अर्थ आहे.

(२) अनादिकाळापासून जीव कर्मानी बद्ध आहे व कर्माचा उदय असताना रागादि विकाररूप परिणमन करतो आहे व या रागादिकामुळे पुनरपि कार्मणवर्गणा कर्मरूप परिणमते आहे. याप्रमाणे १ पूर्वबद्ध कर्माचा उदय, २ रागद्वेषरूप परिणमन व ३ नूतन कर्माचा आस्ववबंध या तिन्ही गोष्टी प्रतिसमय अनादि काळापासून एकाच समयामध्ये होत आहेत.

३ कर्मानी बद्ध जीवच नवीन कर्म वांधतो. कर्मरहित अबद्ध शुद्ध आत्म्याला वंध होतच नाही.

४ याप्रमाणे अज्ञानी जीव आपल्या प्रतिसमय होणाऱ्या रागद्वेषांशी तन्मय होतो म्हणून कर्ता^१ आहे व वेदन^२ करतो म्हणून भोक्ता आहे. या अज्ञानी जीवाने आजपांतेंतो आपल्या शुद्ध ज्ञानस्वभावाचे अनुभवन केलेले नाही. सारांश, संसारी जीव अनादि-काळापासून रागद्वेषाचा कर्ता या रूपाने – कर्मचेतनारूपाने-- व रागद्वेषांचा भोक्ता या रूपाने -- कर्मफलचेतनारूपाने – परिणमन करतो आहे. यासच ज्ञानविवर्तरूप परिणमन म्हणतात - त्यास ज्ञानस्वभावाचे अनुभवन म्हणजेच ज्ञानचेतना नसते.

अशा अवस्थेत स्वभावप्राप्तीच्या पुरुषार्थाची सिद्धी कशी होणार हे पुढील गायेत सांगतात -

सर्वविवर्तोत्तीर्ण यदा स चैतन्यमचलमाप्नोति ।

भवति तदा कृतकृत्यः सम्यक्पुरुषार्थसिद्धिमापनः ॥११॥

अन्वयार्थ - (यदा स) जेवा तो संसारी जीव (सर्वविवर्तोत्तीर्ण अचलं चैतन्यम् आप्नोति) संपूर्ण ज्ञानविवर्ताच्या - चेतनाविकाराच्या अतीत होऊन ध्रुव शाश्वत ज्ञायकभावमात्र परिणमतो (तदा सम्यक्पुरुषार्थसिद्धिम् आपनः कृतकृत्यः भवति) तेव्हा तो समीक्षीन अशा धर्म व मोक्ष पुरुषार्थाची सिद्धि प्राप्त करतो आणि तो

(६) मोहकर्माचा उदय भावक असून रागद्वेषमोहरूपाने परिणत आत्मा भाव आहे तेथे सर्वप्रकारे बहिरंग व्याप्ती आहे.

(७) द्रव्य व्यापक असून पर्याय व्याप्य आहे. आत्मा व्यापक असून त्याचे परिणाम व्याप्य आहेत. परिणमणारा आत्मा व्यापक, तन्मय, कर्ता आहे; आणि परिणाम हा व्याप्य व कर्म आहे. या दोहांमध्ये नियमाने अंतरंग व्याप्ती आहे.

स्वयं कृतकृत्य होतो. म्हणजे जे करण्यायोग्य आहे ते सर्व तो करून पूर्णत्वास पोचलेला आहे.

भावार्थ - जेव्हा आत्मा स्वपरभेदविज्ञानाने शरीरादिक परद्रव्यांना (तसेच कर्मजनित रागादि भावांना) आत्म्यापासून स्वरूपाने भिन्न जाणून अनुभवतो तेव्हा परद्रव्यामध्ये “हा चांगला व हा वाईट” अशा असत्य विकल्पांचा त्याग करतो, कारण की कोणताही पदार्थ स्वभावतः चांगला-वाईट नाही; आपले परिणाममात्र बरे वाईट आहेत; आणि याप्रकारे समस्त परपदार्थामध्ये रागद्वेषांचा त्याग केल्यानंतरही जर पूर्वकर्मादयवश रागादिक होतीलही तथापि त्यांचा नाश करण्यासाठी सदैव प्रयत्नशील असतो आणि असा पुरुषार्थ करता करता जेव्हा सर्व विभावभावांचा नाश होतो तेव्हा शांत सागराप्रमाणे शुद्ध आत्मस्वरूपामध्ये लवलीन होतो, तेव्हा ध्येय-ध्याता याही विकल्पाच्या अतीत होतो, असाही विकल्प असत नाही की, “मी शुद्ध आत्मस्वरूपाचे ध्यान करतो व माझा शुद्ध आत्माच ध्येय आहे” परंतु स्वयं आपल्या शुद्ध ध्रुवस्वभावासह तन्मय एकाकार होऊन अविचल स्वरूपस्थित होतो. तेव्हाच आत्मा करण्यायोग्य सर्व कर्तव्य करून चुकलेला आहे म्हणून त्यास “कृतकृत्य” म्हणतात. कारण की जे कर्तव्य आहे ते तर सर्व करून चुकलेला आहे, करण्यायोग्य काहीच राहिलेले नाही. याच अवस्थेला “पुरुषार्थाची सिद्धी” म्हणतात; कारण तेव्हाच पुरुषाच्या अर्थाची-कार्याची-सिद्धी होते.

विशेषार्थ - या श्लोकात व्यक्त झालेले रहस्य - मागील गाथेमध्ये जीव अनादिकाळापासून अशुद्ध चेतनेशी तन्मयस्वरूपाने परिणमन करीत आलेला आहे हे संगितलेले आहे. परंतु विचार करण्यासारखा मुद्दा हा की जेव्हा राग करतां असतांना रागास स्वरूप मानतो तेव्हाही तो ज्ञायकभाव सोडलेला आहे की ज्ञायकभावरूप आहेच ? याचे उत्तर हेच आहे की तेव्हाही ज्ञायकभाव नित्यशुद्ध असून अंतरंगात प्रगट व्यक्त आहे. राग कर्मसंबद्ध व पर्यायाश्रित आहे तर ज्ञायकभाव संपूर्णपणे स्वाश्रित व द्रव्याश्रित आहे. पर्यायदृष्टीमध्येच रागाची अनुभूती संभवनीय आहे. पर्यायदृष्टी या रोगावरील इलाज स्वभावदृष्टी हाच एकमात्र आहे. स्वभावाच्या ज्ञानानेच प्रथमतः ज्याप्रमाणे शरीर आणि आत्मा यामधील भेदविज्ञान होते तद्वत् ज्ञायक भाव आणि रागभाव यातील ही भेदविज्ञान होते. हे भेदविज्ञानच रागादिकापासून निवृत्त होण्याचा एकमेव मार्ग आहे.

स्वभावाच्या अनुभूतीमध्ये जेथे ज्ञेय-ज्ञायक, ध्येय-ध्याता हेही विकल्प राहातच नाहीत तेथे रागादिकांच्या अनुभूतीला अवकाश तरी कसा असणार ? आणि

कदाचित पूर्वकर्माच्या उदयामध्ये राग झाल तरी सम्यगृष्टी रागास आपला स्वभाव मानत नाही. रागास आत्मस्वरूपापासून भिन्न मानत असल्यामुळे जडखूप स्वीकारतो, त्यांना अनुभूतीमध्ये जागाच नसते व जे परवश रागादिक आहेत त्यांचाही नाश करण्याचाच संदेव प्रवल असतो.

याप्रमाणे सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रामुळे तो जे काही रागादिक आहेत त्यापासून निवृत्त होऊन एकमात्र ज्ञायकभावरूपाने आत्मतत्त्वाचा अनुभव करतो. याक्रमाने कर्माचा संवर निर्जरा व मोक्ष झाल्यानंतर परिपूर्ण एकमात्र ज्ञायकभावरूपाने प्रगट होतो.

याचेच नाव “पुरुषार्थाची सिद्धी” असे आहे ॥१२॥

येथे प्रश्न उत्पन्न होतो की, जर जीव अनादि काळापासून रागद्वेष करतो आहे व तेव्हा कार्माणवर्गणा कर्मरूप होते आहे. तर या दुष्टचक्रातून बाहेर पडून पुरुषार्थाची सिद्धी कशी होऊ शकेल ? या प्रश्नाचा उहापोह पुढील दोन श्लोकात करतात -

जीवकृतं परिणामं निमित्तमात्रं प्रपद्य पुनरन्ये ।

स्वयमेव परिणमन्तेऽत्र पुद्गलाः कर्मभावेन ॥१२॥

अन्वयार्थ - (अत्र) या ठिकाणी - या प्रकरणामध्ये (जीवकृतं परिणामं निमित्तमात्रं प्रपद्य) जीवद्वारा स्वयं आपल्या अपराधाने केलेले रागादि परिणाम निमित्तमात्र रूपाने प्राप्त करून - म्हणजे फक्त निमित्त असताना (पुनः अन्ये पुद्गला अत्र स्वयमेव कर्मभावेन परिणमन्ते) पुनः अन्य कार्माणरूप पुद्गल येथे स्वयं आपल्या योग्यतेने कर्मरूपाने परिणमित होतात.

भावार्थ - ज्या समयी जीव रागद्वेषमोहरूप परिणमन करतो तेव्हा रागद्वेष निमित्तमात्र असताना कार्मणवर्गणारूप पुद्गल स्वयं कर्मरूप परिणमते (अर्थात् ते जीवभाव कार्मणवर्गणेला मुख्य कारण नाहीत; ते पुद्गलास जबरीने कर्मरूप परिणमवीत नाहीत, तर जीवाचा रागपरिणाम हा पुद्गलाच्या कर्मरूप परिणामास निमित्तमात्र अनुकूल असल्याने ते कार्मणवर्गणारूप पुद्गल - जी स्वयं कर्मरूप परिणतीच्या सन्मुख आहे अशी कार्मणवर्गणा - स्वयं कर्मरूप परिणमते. अर्थात् जीवाने परिणमविल्या विना कार्मणवर्गणा आपल्याच योग्यतेने स्वयं कर्मरूप होते.) विशेषता केवळ एवढीच आहे की; जो आत्मा देव-गुरु-धर्मादिकांची भावभक्तिरूप प्रशस्त रागरूप परिणाम करतो त्यास शुभकर्माचा (अनुभाग अपेक्षेने) बंध होतो; आणि जो अन्य अप्रशस्त रागद्वेषरूप व मोहरूप परिणाम करतो त्यास पापबंध होतो.

येथे जर कोणी प्रश्न केला की, 'जीवाच्या अतिशय सूक्ष्मरूप भावांची सृति जड पुद्गलद्रव्यास कशाप्रकारे होऊ शकते ? आणि जर होत नसेल तर ते पुद्गलस्कंध विनाकारणच पुण्यपापरूपाने परिणमन कशाप्रकारे करतात ?

त्याचे उत्तर - जसे एखादा मंत्रसाधक पुरुष गुप्तस्थानी राहून-बसून कोण्या अनुकूल मंत्राचा जप करतो आणि त्या मंत्रसाधकाने केल्याविनाच मात्र मंत्रसाधनेच्या शक्तीची अनुकूलता असतांना अन्य जीवांना पीडा उत्पन्न होते वा सुख होते. ठीक याचप्रमाणे अज्ञानी जीव आपल्या अंतरंगात उत्पन्न झालेल्या विकार-विभावभावांची अनुकूलता असताना त्या जीवाने केल्याविनाच कर्म होण्यास योग्य सन्मुख पुद्गल काही पुण्यरूप तर काही पापरूप स्वयं परिणमन करतात. सारांश याच्या भावामध्ये अशी काही विचित्र शक्ती आहे की, त्याचे निमित्त असतांना पुद्गल स्वयंमेव अनेक अवस्था धारण करतात -

विशेषार्थ - या सूत्रातील प्रमुख ज्ञातव्य तत्त्वे -

जीवपरिणाम उपादानरूपाने मुख्य कारण होऊन कार्मणवर्गणारूप पुद्गलास कर्मरूपाने जबरीने परिणमवीत नाहीत. परंतु जीवपरिणाम आणि कर्मपरिणती यामध्ये कर्ताकर्मभावाशिवाय मात्र निमित्तनैमित्तिक भाव, उपचार आहे. या लोकामध्ये जीवांचे रागपरिणाम असतात तेव्हा कर्म होण्यास सन्मुख अशा विस्वसोपचयरूप अबद्ध कार्मण वर्गणा स्वयं योग्य नियत स्वभावानुसार त्या त्या प्रकृतिरूपाने परिणमतात. अशी सहजच त्या दोहोंमध्ये विकाल बहिरंग व्याप्ती आहे. म्हणून त्यामध्ये कर्ताकर्मभाव नसतानाही मात्र निमित्तनैमित्तिकभावाचा उपचार होतो. ज्याप्रमाणे आकाशात सूर्य उगवला असता सरोवरात कमळे फुलतात. ही निसर्गाची नियमरूप नियति आहे; तसेच येथे ज्याप्रमाणे मात्र बहिरंग व्याप्ती आहे तद्वत् जीवाची रागपरिणती आणि कर्मपरिणती यामध्ये त्रिकाल बहिरंग व्याप्ती आहे. त्यामुळे च मात्र त्या दोहोंमध्ये निमित्तनैमित्तिकपणाचा उपचार होतो. एक द्रव्य दुसऱ्या द्रव्यामध्ये काहीही करण्यास असमर्थ आहे. परंतु बहिरंग व्याप्तीचे - समकालाचे- बळावर निमित्तनैमित्तिकभावाचा उपचार मात्र होतो. तत्त्वतः तर एक द्रव्य अन्यद्रव्याचे उत्पादक कारणच नाही आणि जर दोन द्रव्यामध्ये उत्पाद्यउत्पादक भाव नाही तर त्या दोन द्रव्यामध्ये कर्ताकर्मभाव कसा असू शकेल ? याप्रमाणे आचार्यांनी मूळ प्रश्नाचे उत्तर दिले की जीवाने केल्याविना जीवाच्या रागपरिणामाचे निमित्त असताना पुद्गल कार्मणवर्गणा स्वयं आपल्या नियतीनुसार नियत कर्मरूपाने परिणमतात.

शेवटी तत्त्व हेच आहे की प्रत्येक पदार्थ उपादानानुसार नियत स्वभावरूपाने

स्वयं परिणमतो. एक द्रव्य दुमच्चामध्यं निमित्त म्हटले तरी कर्ता होऊन काहीच करत नाही. एक द्रव्य अन्यद्रव्याच्या परिणामांचा कर्ता नाही. ते आपल्याच परिणामांचा कर्ता व भोक्ता आहे. जीव रागरूप स्वयं परिणमतो. तेव्हाच कार्माणवर्गणा स्वयं कर्मरूप परिणमते.

मंत्रसाधकाच्या दृष्टान्तही याच करता दिलेला आहे की मंत्रसाधक साधना करीत असताना जीव स्वयं सुखी दुःखी होतो. तद्वत् जीव तर स्वयं शुभ-अशुभ भाव करतो आणि पाप पुण्यकर्मरूपाने परिणमणाची योग्यता असणारी कार्मणवर्गणा स्वयं आपल्या योग्यतेनुसार नियत स्वभावानुसारच पाप वा पुण्यरूपाने परिणमते.

विश्वामध्ये दोन द्रव्यांच्या दोन परिणमनामध्ये सहजच असा समकालाचा योग असतो. त्यामुळे तेथे स्वभावतः बहिरंग व्याप्ती घटित होते. यासच पं. टोडरमलजींनी “द्रव्याच्या शक्तीची विचित्रता” असे म्हटले आहे. म्हणजे जीव आणि कर्म यांच्या संबंधाचे वर्णन म्हणजे व्यवहाराचे निमित्तनैमित्तिकभावाचे दिग्दर्शन मात्र आहे. निमित्त हे १०० टक्के निमित्तच आहे व उपादानही १०० टक्के उपादानच आहे. दोहोऱ्या वंधरूप कार्यामध्ये दोन्ही द्रव्यानी मिळून कार्य केले असा आचार्याचा अभिप्राय नाही. प्रत्येक द्रव्याचे परिणाम निमित्तभूत अन्य द्रव्यापासून सर्वथा वेगळेच असतात हे शाश्वत सत्य आहे.

आता येथे पुनः असाही विकल्प शिष्य समोर ठेवतो की, ठीक आहे जीव कार्माण वर्गणेस कर्मरूप परिणमवीत नसेल पण कर्माचा उदय जीवास चेतनाविकाररूपाने परिणमवीत तर असेल ना ? या प्रश्नाच्या अनुषंगाने आचार्य पुढील श्लोकात सांगतात की -

परिणममानस्य चितश्चिदात्मकैः स्वयमपि स्वकैर्भवैः ।

भवति हि निमित्तमात्रं पौद्वलिकं कर्म तस्यापि ॥१३॥

अन्यार्थ - (हि) तत्त्वतः तर (स्वकैः चिदात्मकैः भावैः स्वयमपि परिणममानस्य चितः) आपल्या चेतनाविकाररूप रागादिक भावांनी स्वयमेव परिणमणाच्या (तस्य अपि पौद्वलिकं कर्म निमित्तमात्रं भवति) त्या जीवाला सुन्द्रा पुद्वलाचा परिणममय कर्म निमित्तमात्र असतं. तेव्हाही कर्माचा उदय जीवास परिणमवीत नाही तर जीवच आपल्या अपराधाने आपल्या पर्यायगत नियत स्वभावानुसार स्वयं रागरूपाने परिणमतो.

भावार्थ - जीवाचे रागादिक चेतनाविकाररूप भाव स्वाश्रयाने होत नाहीत (म्हणजेच आपल्याच त्रिकाळी स्वभावाच्या आश्रयाने होत नाहीत.) कारण की,

जर ते स्वयं आपल्याच कारणाने उत्पन्न होत असतील तर जसा ज्ञान-दर्शन हा जीवाचा स्वभाव आहे त्याप्रमाणे ते रागादिक परिणाम देखील जीवाचा स्वभाव ठरतील आणि ते जर स्वभावभाव ठरतील तर ज्ञानदर्शनगुणप्रमाणे त्यांनाही अविनाशी मानावे लागेल. म्हणून त्यांना स्वभावभाव म्हणता येत नाहीत. ते तर औपधिकच भाव आहेत, कारण कर्मादय आणि पराचे लक्ष्य असेल तरच ते उत्पन्न होतात. म्हणून त्यास नैमित्तिक अथवा औपधिक भाव म्हटलेले आहे आणि हे निमित्त म्हणजे मोहनीय व ज्ञानावरणादि कर्माचा उदय आहे असे समजावे. जसे जसे द्रव्यकर्म उदयदशेला प्राप्त होते तसा तसा आत्मा विभावभावरूपाने परिणमतो.

आता येथे हा प्रश्न उत्पन्न होतो की, पुद्रलामध्ये अशी कोणती शक्ती आहे की, जी घेतन जीवाच्या घैतन्याच्या परिणामांना सुद्धा विभावभावरूपाने परिणमविते?

समाधान - जसे कोण्याएका पुरुषाच्या शिरावर वा अंगावर मंतरलेली धूळ टाकली असता तो आपणास (स्वयं आपले दुर्बलतेने) विसरतो व नाना प्रकारच्या घेष्या करूं लागतो; कारण मंत्राच्या प्रभावाने त्या धुळीमध्ये अशी पर्यायगत योग्यता असते की, जी घेतुर पुरुषांनाही पागल बनविते. याचप्रकारे हा आत्मा आपल्या प्रदेशामध्ये रागादिकांचे निमित्त असताना बंधरूप झालेल्या पुद्रल कर्माच्या उदयाचे कारणाने आपल्या शुद्ध स्वभावापासून च्युत होऊन नाना प्रकारच्या विपरीत भावांनी परिणमन करतो. सारांश याच्याच विभावभावांचे निमित्त असताना पुद्रल कर्मामध्ये अशी (पर्यायगत) शक्ती प्रगट होते की, जी घैतन्यस्वभावी पुरुषाला विकारी बनविण्यास निमित्तामात्र असते.

विशेषार्थ - या श्लोकातून ज्ञात होणारे विशेष सिद्धान्त -

जीव रागादिरूपाने परिणमतो, तो स्वयं आपल्या योग्यतेनुसार परिणमतो. परंतु परिणमतांना त्यास घेतनास्वभावाचे भान नसते, म्हणूनच मात्र शुद्ध आत्म्याच्या आलंबनाने तो रागरूप परिणमतो असे म्हणता येत नाही. जेव्हा तो पराचे व कर्माच्या उदयाचे लक्ष्याने परिणमतो तेव्हाच रागाची उत्पत्ती नियमरूपाने होते. म्हणून कर्माची उपाधि असतानाच आत्म्याच्या विस्मृतीमध्ये रागादिक भाव होतात. म्हणून रागादिकांना औपधिक भाव म्हणतात. त्यांना स्वभावभाव म्हणता येत नाही. परंतु रागादिकांच्या उत्पत्तीमध्ये अपराध तर जीवाचा आहे. कर्माचा अपराध काहीच नाही. परंतु कर्मादयाचे लक्ष्याने झाला म्हणूनच फक्त त्या भावांना औपधिक भाव म्हटले आहे. पुद्रलकर्मादयाने रागी बनविले म्हणून नव्हे.

२ ज्याप्रमाणे मंत्राच्या निमित्ताने धूळ ही ज्याचे डोक्यावर पडते त्यास पागल

बनवित. जो पागल बनला तो तर आपल्या योग्यतेने, उपादानानेः परंतु धूळ शिरावर पडली एवं निमित्त मात्र पाहून मंत्रसामर्थ्याने धुळीमध्ये शक्ती उत्पन्न झाली असे म्हणतात. हे सर्व दुर्बलतेमुळे घडते. निमित्त नैमित्तिक भावास कर्ताकर्मभाव मानल्याने जीव कसे वेडे होतात याचा यावरून अंदाज बांधावा.

३ म्हणून कर्मदयाने कांहीही केल्याविना कर्मदयास रागादि जीवविकारांच्या उत्पत्तीमध्ये निमित्त मात्र म्हटले आहे.

आतां येथे असा प्रश्न होतो जर दोघेही स्वभावाने परिणमतात तर बंधाचे संसाराचे मूळ कारण काय आहे? त्याचे उत्तर पुढील गाथेत देतात -

एवमयं कर्मकृतैर्भावैरसमाहितोऽपि युक्त इव ।

प्रतिभाति वालिशानां प्रतिभासः स खलु भववीजम् ॥१४॥

अन्वयार्थ - (एवं अयं) याप्रमाणे हा अज्ञानी जीव अनादि काळापासून (कर्मकृतैः भावैः असमाहितः अपि) कर्मकृत म्हणजे कर्माच्या उपाधीच्या लक्ष्याने होणाऱ्या भावांनी हा जीव सदैव युक्त नाही, कारण ते भाव सांयोगिक आहेत. संयोग आहे तोवरच आहेत, ज्ञानदर्शन चेतना स्वभावाप्रमाणे नित्य तन्मय नाहीत. या अपेक्षेने त्यांना अयुक्त, सदैव नसणारे असे म्हटले आहे. तरीही (वालिशानां युक्तः इव प्रतिभाति) अज्ञानी जीवांना आत्मा सदैव कर्मदयजनित भावांनी युक्त आहे असे भासते, तो त्यांना चैतन्याप्रमाणे स्थायी स्वभाव मानतो (सः प्रतिभासः) ती अज्ञानीची मान्यता, हा प्रतिभासच (खलु भववीजम्) निश्चयाने वास्तविक संसाराचे बीज - मूळ कारण - आहे.

भावार्थ - पूर्वी सांगितलेले आहे की जीवाचे रागादिभाव पुढ्रल कर्मास निमित्त कारण आहेत. आणि उदयास आलेले पुढ्रल कर्म रागादिभावांना निमित्त रूपाने कारणभूत आहे. यावरून हे समजून घावे की, आत्मा आपल्या स्वभावाच्या अपेक्षेने नानाविध कर्मजनित भावापासून पृथक्कच चैतन्यमात्र वस्तु आहे. जसे लाल रंगाच्या संयोगांत स्फटिकमणी लाल रंग रूप दिसून येतो, यथार्थतः स्वरूपाने तर लाल रंग रूप नाही. लालपणा हा तर त्या संयोगांत वरवर क्षणमात्र दिसून येतो. (संयोग हटला तर स्फटिकमणी पांढरा शुभ्र स्वच्छ आहे.) ही गोष्ट परीक्षक रत्नपारखी बरोबर जाणतो, परंतु ज्यास रत्नाची पारख नाही तो स्फटिकाला लालवर्णरूप रत्नमणी समजून बसतो, त्यास लालच मानतो. याच प्रकारे कर्मदयाचे निमित्ताने - पराचे लक्ष्याने - आत्मा रागादिरूपाने परिणमन करतो, परंतु रागादिक हे तर (चैतन्य या ध्रुव स्वभावाप्रमाणे आत्म्याचे परानिरपेक्ष)

स्वतः सिद्ध स्वरूप नवे. आत्मा स्वभावाने त्रिकाल चैतन्यस्वभावी मात्र आहे. रागादि विकार तर कर्मच्या संयोग असतांना त्याकाळी मात्र दिसून येतात. ही गोष्ट सम्यगृष्टी ज्ञानी चांगल्याप्रकारे जाणतो; परंतु अज्ञानी - शुद्ध आत्मस्वरूपाचा अनभिज्ञ - मिथ्यागृष्टी जीवास आत्मा हा रागादिरूपाने अनुभवांत येतो.

येथे कोणी असा प्रश्न करूं शकतो की, प्रथमतः तर गाथा १० व १३ मध्ये आपण तर रागादिकांना जीवकृत निज विकारी भाव म्हणून सांगितले आहे आता मात्र आपण त्यांना कर्मकृत कसे म्हणता?

समाधान - रागादिभाव चेतनाविकाररूप असल्यामुळे त्यांचा कर्ता भोक्ता जीवच आहे हे तेथे सांगितले आहे. परंतु जीव जर सर्वथा रागाशी तन्मय मानला तर रागादिकांचा विनाश कसा करणार ? म्हणून येथे जीवाच्या शुद्ध त्रिकाल ज्ञायकभावस्वभावाच्या अपेक्षेने, रागादिक भाव जीवाचे ठिकाणी मोहनीय कर्मच्या उदयामध्येच दिसून येतात म्हणून निमित्ताच्या अपेक्षेने त्यांना कर्मकृत म्हटलेले आहे. ज्याप्रमाणे भूतबाधेने पछाडलेली व्यक्ती भूताच्या निमित्ताने ज्या काही नानाप्रकारच्या विपरीत चेष्टा करते, त्या विपरीत चेष्टा कोण करतो याचा विचार करावा तर तो मनुष्यच त्याचा कर्ता आहे, भूत नाही. ह्या विपरीत चेष्टा जीवाच्या आपल्या स्वभावाच्या अनुकूल नाहीत म्हणून त्यांना उपचाराने भूतकृत म्हणतात. याचप्रकारे हा जीव कर्मोदयाचे निमित्त असताना नानाविध रागादि चैतन्यविकाररूपाने स्वयमेवच परिणमतो, म्हणून त्या भावांचा कर्ता जीवच असल्यामुळे त्यांना जीवकृत असे म्हटलेले आहे, ते भाव जीवच आपल्या अपराधाने तन्मय होऊन करतो असे म्हटलेले आहे. परंतु हे रागादि विकार जीवाचा स्वतःसिद्ध परनिरपेक्ष स्वभाव तर नाहीत; म्हणून त्यांना येथे कर्मकृत असे सांगितलेले आहे. तसेच काही कर्मनिमित्तक वर्णादिभाव, कर्मनोकर्मादि भाव, चार गती, पाच शरीरे, सहा संहनन दसंस्थानादिक या पुद्रलविपाकी कर्मच्या फलापासून आणि पुत्रमित्रादि धनधान्यादि संयोगापासून तर शुद्ध आत्मा प्रत्यक्ष्य भिन्न अनुभवास येतो. याशिवाय आणखी काही गोष्टी लक्षात घ्यायला हव्यात.

एक अज्ञानी शिष्य अज्ञानी गुरुच्यां उपदेशाने छोट्याशा झोपडीत बसून रेड्याचे ध्यान करू लागतो आणि आपणास रेडा मानून रेड्याच्या शरीराप्रमाणे विशालकाय व शिंगवाला मानतो; तेहा तो या चिंतेने ग्रस्त होतो की या लहान झोपडीतून मी आता बाहेर कसा पडणार ? अशीच या जीवाची संभ्रमावस्था होत आहे. तो आपणास देवादि गतिरूपाने वर्णादिकांनी युक्त शरीरवाला मानतो.

आपणास रेडा समजून बसलेला जर आपणास रेडा मानणार नाही तर तो त्यासुपाने स्वयं तर मनुष्यच आहे. याचप्रमाणे या दिवादि गती व वर्णादि भावांना जीव आपले स्वरूप मानणार नाही, त्यांना कर्मसंयोगात होणारा संयोग व क्षणिक विकार मानेल तर तो त्याही अवरथेत स्वयं तर शुद्ध त्रिकाल ज्ञायकस्वरूप आत्माच आहे.

सारांश आत्मा स्वभावदृष्टीने पाहिले तर कर्मजनित रागादिक व वर्णादिक भावापासून सदैव भिन्नच सम्यग्दृष्टीच्या अनुभवात येतो. हेच समयसारमध्ये सांगितलेले आहे की

वर्णाद्या वा रागमोहादयो वा, भिन्ना भावा सर्व एवास्य पुंसः ।

अर्थ - वर्णादिक अथवा रागमोहादिक क्षणिक सांयोगिक परिणाम हे चैतन्यमात्र आत्म्यापासून भिन्नच आहेत.

विशेषार्थ - या गाथेद्वारा स्पष्ट होणारी तथ्ये -

मूळामध्ये जीवाच्या संसारदर्शनच्या वर्णनामध्ये जीवाचेच रागद्वेष आहेत असे सांगितलेले आहे आणि येथे तर त्यांना कर्मकृत म्हटले आहे. याचा विस्ताराने खुलासा मुळात केलेलाच आहे.

दुसरी गोष्ट रागादिकांना अज्ञानी आत्मसुपाने कां अनुभवतो यासाठी मूळातच भूताविष्ट पुरुषाचा दृष्टान्त देवून स्पष्ट केलेले आहे. तद्भूत् वर्णादि शरीर, गती आदि भावांना अज्ञानी आत्मा का मानतो याचा खुलासा पै. टोडरमलजीनी वर आपल्या विवेचनामध्ये रेड्याचे ध्यान करणाऱ्या अज्ञानी शिष्याच्या दृष्टान्ताने केलेला आहे.

जर एकदा हा जीव ज्ञानी होऊन आपल्या चैतन्यभावास रागादिक वा वर्णादि भावापासून भेदज्ञान करून फक्त चैतन्यभावाचा अनुभव घेईल तर या ध्यानप्रक्रियेने अनुभवास घेईल की, आत्मा तर स्वभावाने चंतनामात्र आहेच. या गाथेत अनादि संसाराचे मूळ कारणाचा सविस्तर खुलासा केलेला आहे. हा जीव अनादिकाळापासून अज्ञानी होऊन आपल्या चैतन्यस्वभावास विसरून पर्यायाश्रित क्षणिक रागादिकांना आत्मसुपाने अनुभवतो, त्यामुळे तो आपणास त्रिकाल शुद्ध ज्ञायकसुपाने अनुभवत नाही हे त्याचे स्वपरावावत मिथ्याज्ञान आहे. त्याची ज्ञानपर्याय मिथ्या मान्यतेमुळे मिथ्याज्ञानसूपच होत आहे आणि तो निरावाध होऊन रागद्वेषांना आत्मसुपाने अनुभवण्यात लीन आहे मस्त आहे. हेच मिथ्याचारित्र आहे. म्हणजेच मिथ्यादर्शन-ज्ञान-चारित्र हे अनंत संसारपरिभ्रमणाचे मूळ कारण असून त्याचे मूळ मिथ्यात्व हेच एकमात्र आहे. ॥१४॥

पुरुषार्थ्या स्वभावाच्या सिद्धिचा उपाय कोणता हे १५ गाथेत सांगतात-
विपरीताभिनिवेशं निरस्य सम्यग्ववस्य निजतत्त्वम् ।
यत्स्मादविचलनं स एव पुरुषार्थसिद्धयुपायोऽयम् ॥१५॥

अन्वयार्थ - (विपरीताभिनिवेशं निरस्य) मागील गाथेत ज्यास ‘भवबीज’ म्हटले आहे त्या विपरीत अभिनिवेशाला दूर करून (निजतत्त्वम् सम्यग् ववस्य) आपल्या त्रिकालध्युव आत्मतत्त्वास आगमाच्या अवलंबनाने यथार्थ जाणून (तस्मात् यत् अविचलनं) त्या आपल्या स्वभावाच्या अनुभूतिपासून च्युत न होणे (स एव अयं पुरुषार्थसिद्धयुपायः) हाच पुरुषार्थाच्या सिद्धीचा एकमात्र उपाय आहे.

भावार्थ - मागील श्लोकात निरूपित कर्मजनित संयोग आणि विकारांना आत्मा मानणे हेच विपरीत श्रद्धान आहे. हे विपरीत श्रद्धान समूळ नष्ट करणे यासच सम्यग्दर्शन म्हणतात. कर्मजनित पर्यायापासून भिन्न शुद्ध चैतन्यतत्त्वाची यथावत् अनुभूती-ज्ञान (हेच सम्यग्ज्ञान आहे) आणि कर्मजनित भावांचा अभाव करून स्वरूपामध्ये स्थिर होणे यालाच चारित्र म्हणतात. अर्थात सम्यग्दर्शन, ज्ञान, चारित्र या तिहींची एकाग्रता हाच कार्यसिद्धीचा एकमात्र उपाय आहे दुसरा कोणताही नाही.

मागील गाथेत जे संसाराचे मूळ कारण सांगितले, त्याच्या ठीक उलट पुरुषार्थाच्या सिद्धीचा म्हणजे मोक्षाचा उपाय आहे हे तर्कनिष्ठ निर्णयावरून स्पष्ट प्रगट होते.
 || १५ ||

आता या गाथेत सांगितलेल्या मार्गाचे पूर्णतः पालन कोण करतो हे सांगतात-
अनुसरतां पदमेतत् करम्बिताचारनित्यनिरभिमुखा ।
एकान्तविरतिरूपा भवति मुनीनामलौकिकी वृत्तिः ॥१६॥

अन्वयार्थ - (एतत् पदं अनुसरतां) या रलत्रयस्वरूप पदाचे - उपायाचे - जे अनुसरण करतात अशा (मुनीनां वृत्तिः करम्बिताचारनित्यनिरभिमुखा) महामुनींची वृत्ती, चर्या ही सदैव पापक्रियाशी संबंधित आचारापासून सर्वथा विमुख असते तसेच (एकान्तविरतिरूपा अलौकिकी भवति) परद्रव्याबाबत सर्वथा रागद्वेषविरहित असल्यामुळे उदासीन आणि लोकविलक्षण असते.

भावार्थ - महामुनींश्वरांची प्रवृत्ती जगवासी संसारी जीवापेक्षा सर्वथा निराळी असते. संसारी गृहस्थाची चर्या तर पापक्रियांनी युक्त असते. साधु या चर्येपासून सर्वथा दूर असतात. ते केवळ आपल्या चैतन्यस्वभावाचाच अनुभव करतात.

गृहस्थधर्माचा उपदेश कोणास केव्हा द्यावा हे पुढील श्लोकांत सांगतात -

**बहुशः समस्तविरतिं प्रदर्शितां यो न जातु गृणहाति ।
तस्यैकदेशविरतिः कथनीयानेन वीजेन ॥१७॥**

अन्वयार्थ - (यः बहुशः प्रदर्शितां समस्तविरतिं जातु न गृणहाति) जो जीव वारंवार स्पष्ट करून सांगितलेल्या सकलविरती - सकलचारित्र [समस्त पापरहित मुनीचर्या] कदाचित् ग्रहण करणार नाही तर (तस्य एकदेशविरतिः अनेन वीजेन कथनीया) त्यास एकदेशविरतिरूप - देशसंयमरूप गृहस्थ धर्माचा या कारणाने, उपदेश द्यावा.

भावार्थ - जो जीव उपदेश श्रवण करण्याचा इच्छुक आहे त्यास प्रथमतः मुनीधर्माचा उपदेश द्यावयास पाहिजे आणि जर तो मुनीधर्म स्वीकार करण्यायोग्य सामर्थ्याने रहित असेल तर त्यानंतरच त्याला श्रावकधर्माचा उपदेश द्यावा. ॥ १७ ॥

याचे कारण सांगतात -

**यो यतिधर्ममकथयनुपदिशति गृहस्थधर्ममत्पमतिः ।
तस्य भगवत्प्रवचने प्रदर्शितं निग्रहस्थानम् ॥१८॥**

अन्वयार्थ - (यः अल्पमतिः) जो अल्पबुद्धीचा धारक उपदेशक (यतिधर्मम् अकथयन्) मुनीधर्माचा उपदेश न देतां (गृहस्थधर्मम् उपदिशति) श्रावक धर्माचा उपदेश देतो (तस्य भगवत्प्रवचने) त्या उपदेशकास भगवान् तीर्थकाराच्या परंपरेमध्ये (निग्रहस्थानम् प्रदर्शितम्) दंडनीय अपराधाचे स्थान सांगितलेले आहे.

भावार्थ - जो उपदेश देणारा प्रथमतः यतिधर्माचा उपदेश न देता श्रावकधर्माचा उपदेश-व्याख्यान- देतो त्यास जैन परंपरेमध्ये प्रायश्चित्त, दंड देण्यायोग्य अपराध म्हटले आहे.

विशेष तथ्य - उपदेश देणाऱ्याबाबत सर्वसाधारणपणे नियम तर असा आहे की त्याने प्रथम तत्त्वनिरूपण, अध्यात्म, तत्त्व सांगून मुनीधर्माचे व्याख्यान करावे. परंतु जर शिष्य मुनीधर्म ग्रहण करण्यास अशक्त असेल तरच नंतर त्यास गृहस्थधर्माचा उपदेश द्यावा. परंतु तत्त्व वा मुनीधर्म न सांगता गृहस्थधर्माचाच तेवढा उपदेश देणे याचा जैन परंपरेमध्ये निषेध असून तो प्रायश्चित्त घेण्यायोग्य अपराध आहे. ॥ १८ ॥

याचे कारणाचा खुलासा पुढील श्लोकात करतात -

**अक्रमकथनेन यतः प्रोत्सहमानोऽपि दूरमपि शिष्यः ।
अपदेऽपि संप्रतृप्तः प्रतारितो भवति तेन दुर्मतिना ॥१९॥**

अन्वयार्थ :- (यतः तेन दुर्मतिना अक्रमकथनेन) ज्या कारणाने त्यास दुर्बुद्धि-
अल्पबुद्धि उपदेशकाने उपरोक्त सांगितलेल्या उपदेशाचा जो क्रम त्याचे उल्लंघन
करून उपदेश दिला तर (अतिद्वूरं प्रोत्सहमानोऽपि शिष्यः) उपदेशापेक्षा कितीतरी
जास्त उत्साह व सामर्थ्य असताना सुख्दा तो शिष्य (अपदेऽपि संप्रतृप्तः) कमी
प्रतीच्या पदामध्ये संतुष्ट होतो; (तेन दुर्मतिना प्रतारितः भवति) त्या अल्पबुद्धी
पामर उपदेशकाकरवी तो ठाविला जातो.

भावार्थ - कोणी एक शिष्य धर्ममार्गमध्ये एवढा उत्साही व तयार आहे की,
जर त्यास मुनीधर्माचा उपदेश मिळाला असता तर त्याने मुनीपदाचा अंगीकार
केला असता. परंतु उपदेश देणाऱ्याने तर प्रथमतःच श्रावकधर्माचाच उपदेश
देण्यास प्रारंभ केला; तेव्हा तो त्यावेळी श्रावकधर्मात्र ग्रहण करण्याने संतुष्ट
होतो. सारांश प्रथमतः मुनीधर्माचाच उपदेश द्यावयास हवा. ॥ १९ ॥

●●

श्रावकधर्मव्याख्यान

एवं सम्यगदर्शनवोधचरित्रव्यात्मको नित्यम् ।

तस्याऽपि मोक्षमार्गो भवति निषेद्यो यथाशक्ति ॥२०॥

अन्वयार्थ - (एवं तस्य अपि) जो मुनीपद घेण्यास असमर्थ आहे अशा गृहस्थाला सुद्धा (सम्यगदर्शनवोधचरित्रव्यात्मको मोक्षमार्गः) आता यापुढे ज्याचे निरुपण करणार आहोत तो सम्यगदर्शन-ज्ञान-चरित्र या तिहींची एकतारूप मोक्षमार्ग हा (नित्यम् यथाशक्ति निषेद्यो भवति) सदैव आपल्या सामर्थ्याला अनुसरून सेवन करण्यायोग्य ‘आचरण्यास योग्य’ आहे.

भावार्थ - मुनी तर मोक्षमार्गाचे पूर्णतः पालन करतातच, परंतु गृहस्थांनी देखील हाच रत्नव्यात्मक धर्म पालन करावा.

विशेषार्थ - (१) मोक्षमार्ग हा तर सर्वासाठी एकच आहे. गृहस्थ आणि मुनीवर या दोहोंनाही मोक्षमार्ग एकच सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्राची एकाग्रता हाच आहे. गृहस्थ आणि मुनी यांच्या सम्यगदर्शन आणि ज्ञानात काहीही अंतर नाही. या दोन धर्मसाधकांच्या सम्यगदर्शन, सम्यग्ज्ञान व सम्यक्चारित्र या प्रत्येकाचे दोन दोन भेद आगमात कोंठही केलेले नाहीत व होऊ शकत नाहीत. चारित्राची व्याख्या गैरसमजुतीने क्रियाकांडाश्रित आचरण करण्यात येते. त्यामुळे चारित्रामध्ये अपूर्णता-पूर्णता दिसून येते. पण त्यामुळे सुद्धा सम्यक् चारित्राच्या स्वरूपांत अंतर पडत नाही. रागद्वंपाचा अभाव ज्ञाला असता शुद्धात्मपरिणतीमुळे होणारी शुद्धता नवीन कर्मवंधास रोकणारी आहे. कर्मवंधास रोकणाऱ्या भावाचे नावच चारित्र आहे व वीतरागता हे त्याचे निषेधरूपाने आणि आत्मानुभूतिमध्ये स्थिरता हे विधिरूपाने लक्षण आहे.

सम्यगदर्शनापासून धर्मास प्रारंभ होतो. ज्या क्षणी मिथ्यात्वाच्या उदयाचा अभाव होतो तेद्वाच सम्यगदर्शन नियमाने असते: तसेच त्याच वेळी अनंतानुबंधी चार कपायांचाही उदयाचा अभाव असतो. अनंतानुबंधी कपाय चारित्र मोहनीयाची प्रकृती असल्याने त्याचा उदय तत्त्वतः चारित्राचा घातक आहे; अतः उदयाच्या अभावामध्ये चारित्र प्रगट होते. यद्यपि ते चारित्र करणानुयोगात असंयम मृटल्या जाते. परंतु चारित्र निश्चितच आहे. अनंतानुबंधीजिनित अविरती वा

असंयम आणि अनंतानुबंधीचा अभाव ज्ञाल्यानंतर अप्रत्याख्यानावरणाच्या उदयांत होणारा असंयम समान नाही. निश्चितच तो असंयम अनंत संसारास कारण नाही. जरी दोहोसही असंयम म्हणतात तरी सम्यक्त्वीचा असंयम हा अनंतासंसाराचे कारण नाही, कारण सम्यग्दृष्टीला असंयम असूनही सम्यग्दर्शन व अनंतानुबंधीच्या अभावी रागद्वेष घटल्यामुळे संवर निर्जरा आहे. चारित्र निश्चित आहे. रलत्रयाच्या एकाग्रतेशिवाय संवर निर्जराच होत नाही; तर मोक्ष वा मोक्षमार्ग कसा होऊ शकेल ?

अनंतानुबंधी कषाय व मिथ्यात्व तसेच यांचे प्रतिपक्षी (अभावात होणारे) भाव यामध्ये व्याप्ती - अनुबंध असल्यामुळे अनंतानुबंधीला उपचाराने व्यवहाराने सम्यक्त्वाचे घातक म्हटलेले आहे. एवढेच येथे लक्षात घ्यावे. ॥२०॥

आता त्यातही सर्वप्रथम सम्यग्दर्शनाची उपासना कर्तव्य आहे हे सांगतात -
तत्रादौ सम्यक्त्वं समुपासनीयमखिलयत्नेन ।

तस्मिन् सत्येव यतो भवति ज्ञानं चरित्रं च ॥२१॥

अन्वयार्थ - (तत्र आदौ सम्यक्त्वम् अखिल-यत्नेन समुपासनीयम्) या तीनपैकी सर्वप्रथम सम्यक्त्वाची सर्व प्रकारच्या उपायांनी - यत्नांनी - उपासना करावयास पाहिजे. (यतो) कारण की, (तस्मिन् सत्येव) ते सम्यक्त्व असतानाच (ज्ञानं च चरित्रं भवति) सम्यग्ज्ञान आणि सम्यक्चारित्र असते.

भावार्थ - सम्यक्त्वाशिवाय अकरा अंग आणि नऊ पूर्वाचे अध्ययन पठन-पाठन केले तरीही ते ज्ञान सुख्दा 'अज्ञान' म्हटले जाते. तद्वत् महाब्रतादिकांच्या क्रियांनी व साधनेने, नवम ग्रैवेयकातील देवांची आयु बांधावी असे मंद कंषाय - परम शुक्ललेश्या - असतानाही तो असंयमीच म्हटला जातो. परंतु सम्यक्त्व असताना ज्ञानावरणाचा क्षयोपशम थोडा असताना असणारे अल्पज्ञान सम्यग्ज्ञान म्हटले जाते. तसेच जे अल्पस्वल्प चारित्र असेल ते सर्व सम्यक्चारित्र आगमामध्ये म्हटलेले आहे ज्याप्रमाणे प्रथम अंक नसेल तर पुढील सर्व शून्ये याचे काहीच मूल्य नाही, त्याने कार्यसिद्धी काहीच होत नाही आणि तेच प्रथम अंक असताना पुढे दिलेल्या प्रत्येक शून्याने दशगुणीत संख्यावाढ होते, त्याचप्रमाणे सम्यग्दर्शनाशिवाय ज्ञान आणि चारित्र मोक्षमार्गमध्ये निरर्थकच आहे. परंतु सम्यक्त्वपूर्वक अल्पज्ञान व अल्पचारित्र सम्यग्ज्ञान व सम्यक्चारित्रच म्हटले जाते. (कारण आत्मज्ञानपूर्वक श्रद्धा ही सम्यक्श्रद्धा असून आत्मज्ञानपूर्वक कोणतेही ज्ञान थोडेसे असेल तरी ते सम्यग्ज्ञानच आहे कारण ते स्वप्रभेद

विज्ञानपूर्वक आहे.) जो दिवा स्वयंप्रकाशी नाही तो अन्य पदार्थ प्रकाशित करूच शकत नाही तद्वत् आत्मज्ञानरहित ज्ञान कोणत्याही वस्तूला किंतीही विशेष जाणो परंतु ते यथार्थ समीचीन असत नाही. तसेच हे सम्यक्चारित्रासही लागू आहे. सम्यग्दर्शन सहित अधिक क्रियाकाण्डास अवसर नसला तरीही अल्पकालीन व अल्प बाद्यक्रियाकांड असेल तरीही ते सम्यक्चारित्र असून त्यास मोक्षमार्गामध्ये साधनरूपाने प्रतिष्ठा आहे. एरवी सम्यक्त्वाविना व्यावहारिक निर्दोष क्रियाकाण्डाचे बाहुल्य असतानाही त्याने संवर-निर्जरेचे प्रयोग निर्द्वंद्व होत नाही.) म्हणून सर्वप्रथम सम्यक्त्वाचा अंगीकार करावा, तदनंतर कषाय घटविण्यास्तव अधिक ज्ञान व चारित्रासाठी खटाटोप करावा.

खास लक्षणीय आगमरहस्य - १ निश्चय सम्यग्दर्शन पूर्वक सात तत्त्वांचे श्रद्धान अकरा अंग नव पूर्वांचे ज्ञान व संयतत्व यांचे यौगपद्य कार्यकारी आहे व जर आत्मज्ञानरूप निश्चयसम्यग्दर्शन नसेल तर ते यौगपद्यही अकिंचित्कर आहे असे प्रवचनसार अध्याय ३ गाथा २३४ ते २४२ पर्यंत स्पष्ट सांगितलेले आहे.

२ चारित्राची साधना करता करता सम्यग्दर्शन होऊन मोक्ष होतो म्हणून चारित्रासच धर्म म्हटले आहे ही प्रस्तुपणा आगमास अनुकूल वाटत नाही. त्यात चारित्र व सम्यक्त्व या दोहोच्याही विपरीत स्वरूपाचे अज्ञान दडलेले आहे. क्रियाकाण्डास चारित्र म्हटलेले नसून बंधकारणरूप रागद्वेषादिकांच्या अभावास - कषायांच्या अभावास - चारित्र म्हटलेले आहे; व्यावहारिक क्रियाकाण्डास संवर-निर्जरा-मोक्षसाधक म्हटले जाते ते अभिप्रायातील कषायांचा अभाव असेल तरच. एरवी नाही. तसेच त्यात जशी चारित्राबाबत स्पष्ट कल्पना दिली नाही तसेच सम्यग्दर्शनाच्या स्वरूपाबाबतही स्पष्ट कल्पना दिली जात नाही. म्हणून सम्यक्त्वाविना चारित्राची प्रस्तुपणा शास्त्रीय नाही.

३ सम्यग्दर्शनास मोक्षमार्ग म्हटले नसून त्यास मोक्षमार्गाचे मूळ म्हटलेले आहे असे म्हणून विपरीत मान्यतेचे समर्थन उचित नव्हे. ज्याप्रमाणे वृक्षाचे मूळ असल्याशिवाय वृक्ष राहूच शकत नाहीच. मूळ बुंदा, शाखा, पान, फुले व फळे या सर्वांना साकल्याने वृक्ष म्हणतात. तद्वत् सम्यग्दर्शनाविना मोक्षमार्ग संभवनीयच नाही - कारण - श्रद्धा ज्ञान चारित्र ह्या प्राणीमात्राच्या सुखदुःखास कारणभूत मूळभूत प्रवृत्ती आहेत. त्यातही श्रद्धा हे सुकाणू असून तीच ज्ञान व चारित्राचे नियमन करते. जशी मान्यता - अभिप्राय - असेल त्यास अनुसरूनच जीवाचे जाणणे व न जाणणे दिसून येते व क्रियाकाण्ड चारित्रही मान्यतेनुसार दिसून

येते. मिथ्याहृष्टी व सम्यग्हृष्टी यांचा अभिप्राय यामध्ये जमीन-अस्मानचे अंतर असते. म्हणून सम्यग्हृष्टीच्या सर्व क्रिया व ज्ञान समीक्षाची म्हटले जाते व मिथ्याहृष्टीचा अभिप्राय मिथ्या असल्याने त्याचे ज्ञान स्वपरभेदविज्ञानाने रहित, सदोषच असते व चारित्र बाह्यतः दिसूनही अंतरंगात अभिप्रायातील कषाय किंचिन्नात्र कमी झालेले नसतात; याप्रमाणे ते ज्ञान व चारित्र दोन्ही मिथ्या कोटीतच जमा होतात व त्यांना मोक्षमार्गामध्ये प्रतिष्ठा नाही. म्हणून सम्यग्दर्शनसहित - आत्मज्ञानसहित सात तत्त्वांचे श्रद्धान, आगमज्ञान व संयतत्वांचे योगपद्य कार्यकारी असून या सर्वांस साकल्याने निश्चय मोक्षमार्ग म्हटलेले आहे. ज्याप्रमाणे मूळांशिवाय वृक्ष राहू शकत नाही. त्याप्रमाणे सम्यग्दर्शनाव्यतिरिक्त ज्ञान व चारित्र संभवू शकत नाही हे या श्लोकांतील रहस्यच, सम्यग्दर्शनास धर्मांचे मूळ म्हटलेले आहे, या प्रस्तुपणेने सिद्ध होते. मूळ आणि स्वरूप या अपेक्षेने वृक्षात भेद नसून ते एकच आहेत. ह्या व्यावहारिक व सर्वमान्य तत्त्वास छेद देणे यांनी साधारण स्वाध्यायप्रेमी मुमुक्षूंची दिशाभूल करणे उचित नाही.

॥ २१ ॥

आता पुढील श्लोकात सम्यग्दर्शनाच्या स्वरूपाचे दिग्दर्शन करतात.

जीवाजीवादीनां तत्त्वार्थाना सदैव कर्तव्यम् ।

श्रद्धानं विपरीताभिनिवेशविविक्तमात्मरूपं तत् ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ - (जीवाजीवादीनां तत्त्वार्थानां) जीव-अजीव आदि सात तत्त्वे वा नव पदार्थांचे (विपरीताभिनिवेशविविक्तम् श्रद्धानं सदैव कर्तव्यम्) विपरीत अभिप्रायाने रहित होऊन म्हणजेच यथार्थ श्रद्धान सदैव करावे आणि त्यासच सम्यग्दर्शन म्हटले असून ते सम्यग्दर्शन (तत् आत्मरूपं) हे आत्म्याचे स्वरूपच आहे. [आत्म्यापासून भिन्न वेगळा भाव नाही.]

भागार्थ - तत्त्वार्थश्रद्धान हे सम्यक्त्वाचे लक्षण आहे. ते श्रद्धान सामान्यरूप व विशेषरूप असे दोन प्रकारचे आहे. परभावापासून भिन्न अशा आपल्या चैतन्यस्वरूपाचे स्वपरस्तपाने म्हणजे शुद्ध चैतन्यस्वरूप आत्मा तेवढा स्व आणि रागादिविकार व पुढलादि सर्व परद्रव्य हे पर आहेत असे श्रद्धान करणे यास सामान्यतत्त्वार्थश्रद्धान म्हणतात. (यासच भेदविज्ञान व निश्चयसम्यग्दर्शन असे म्हणतात.) हे देव-नारक-मनुष्य-तिर्यंच या चारही गतीमध्ये आढळून येते.

जीव, अजीव, आदि सात तत्त्वांना विशेषतेने जाणून त्यांचे श्रद्धान करणे हे विशेषतत्त्वार्थश्रद्धान आहे. हे मनुष्य देवादिक बहुश्रुत (विशेष ज्ञानी) अशा

जीवांना दिसून घेत. परंतु सप्ततत्त्वांना जाणल्याशिवाय हे दोन्ही सम्बद्धत्व होऊ शकत नाही. म्हणून सात तत्त्वांचे वयथार्थ ज्ञान व श्रद्धान हाच त्या दोन्ही सम्बद्धत्वाच्या प्राप्तीचा राजमार्ग आहे. जो सात तत्त्वांना जाणत नाही तो श्रद्धान तरी कोणाचे व कशाचे करील ? येथे प्रसंगानुसार सात तत्त्वांचे निरूपण करणे समुचित होईल. म्हणून त्यांचे संक्षेपाने स्वरूपविवेचन करतात -

१ जीवतत्त्व - जो आपल्या चैतन्यलक्षणाने सदैव विराजमान आहे त्यास जीव म्हणतात. जीव तीन प्रकारचे दिसून येतात. १ शुद्ध २ अशुद्ध आणि ३ मिश्र.

१ शुद्धजीव - ज्या जीवाचे संपूर्ण गुण आणि पर्याय आपल्या निजभावरूपाने (शुद्ध चैतन्यमात्र स्वरूपाने) परिणमतात अर्थात् केवलज्ञानादि गुण, शुद्ध परिणती व शुद्ध पर्यायरूपाने शोभायमान आहेत त्यास शुद्धजीव म्हणतात.

२ अशुद्ध जीव - ज्या जीवांचे सर्वच गुण आणि पर्याय विकारभावरूपाने परिणत दिसून येतात त्यांना अशुद्ध जीव म्हणतात. अर्थात् ज्यांचे ज्ञानादिक गुण हे ज्ञानावरणादि आवरणाने आच्छादित आहेत, होत आहेत आणि परिणती रागादिरूपाने होत आहे ते अशुद्धजीव होत.

३ मिश्र जीव - ज्या जीवाचे सम्बद्धत्वादिक गुण तर निर्मलस्वभावी, शुद्ध स्वभावरूपाने परिणत आहेत आणि काही समल आहेत, ज्ञानादि गुणांची काही दृष्टीने काहीशी शुद्धता (सम्यग्ज्ञान वा अपेक्षेने) तर ज्ञालेली आहे परंतु बाकी सर्व अशुद्धरूप आहेत त्यांना मिश्रजीव म्हणतात.

२ अजीवतत्त्व - जो पदार्थ चेतनामय प्रतिभासाने रहित आहे त्यास अजीव म्हणतात. अजीवाचे पाच भेद आहेत. १ पुद्रल २ धर्म ३ अधर्म ४ आकाश आणि ५ काळ.

त्यापैकी पुद्रल - जो स्पर्श, रस, गंध आणि वर्ण या चार गुणांनी संयुक्त आहे त्यास पुद्रल म्हणतात. याचे पर्याय अपेक्षेने (शुद्ध व अशुद्ध) दोन भेद आहेत. १ परमाणू आणि २ स्कंध. एकाकी एकप्रदेशीमात्र अविभागी मूळ पुद्रलास अणू म्हणतात. हा परमाणू आठ स्पृशपैकी स्त्रिय-रक्षापैकी एक व शीत-उष्णापैकी एक अशा दोनच स्पर्शगुणांनी, एकच वर्ण, एकच रस व एकच गंध या पाचच गुणांनी सहित असून तो स्कंधाचा मूळ उत्पादक आहे, स्कंधापासून फुटू शकतो अशा एकप्रदेशी पुद्रलास परमाणू समजावे आणि अनेक परमाणूंचा समूहरूप जो समानजातीय द्रव्यपर्याय त्यास स्कंध म्हणतात. त्या अनेकामध्ये व्यवहाराने एकत्राचा उपचार होतो. त्यास आगमामध्ये समानजातीय द्रव्यपर्याय अशी संज्ञा आहे. यापैकी स्कंधरूप पुद्रलाचे सहा भेद आहे. १ स्थूलस्थूल २ स्थूल ३

स्थूलसूक्ष्म ४ सूक्ष्मस्थूल ५ सूक्ष्म ६ सूक्ष्म-सूक्ष्म.

स्थूलस्थूल - जे पुद्रल लाकूड पाण्याप्रमाणे छेदले भेदले तर जातात परंतु जोडले जाऊ शकत नाहीत ते स्थूल-स्थूल होत. लाकूड, दगड, मातीचा ढेकूळ वगैरे.

स्थूल - जे पुद्रलस्कंध द्रवरूप दूध, पाण्याप्रमाणे छेदले वा भेदले गेले असतानाही पुनः परत परस्परात मिसळून एकरूप झालेले दिसतात ते स्थूल स्कंध होत.

स्थूल सूक्ष्म - जे सूर्यप्रकाशासारखे पुद्रलस्कंध चक्षुद्वारा ग्राह्य तर आहेत परंतु पकडल्या जाऊ शकत नाहीत. ते स्थूलसूक्ष्म होत. जसे अंधःकार, चांदणे वगैरे.

सूक्ष्मस्थूल - जो स्कंध चक्षुद्वारा तर ज्ञात होत नाही, परंतु शब्द ज्याप्रमाणे कर्णन्द्रियाने, सुगंध घाणेन्द्रियाने ग्रहण केले जातात त्या नेत्र सोडून अन्य इंद्रियांच्या ग्राह्य स्कंधांना सूक्ष्म स्थूल म्हणतात. जसे शब्द, सुगंध-दुर्गंध, कोणताही रस, सर्शादि परिणाम.

सूक्ष्म - ज्या वर्गणा तैजस, कार्मण, आहारादि अनेक परमाणुंचा एक स्कंधरूप असूनही सर्वच इंद्रियांना अग्राह्य आहेत ते सूक्ष्म स्कंध होत. जसे कार्मणवर्गणापर्यंतचे वर्गणारूप स्कंध.

सूक्ष्मसूक्ष्म - जे पुद्रलस्कंध कार्मण वर्गणेपेक्षाही सूक्ष्म आहेत त्या द्वयणुकादि स्कंधांना सूक्ष्मसूक्ष्म स्कंध म्हणतात. हे सहाही भेद स्कंधाचे आहेत.

३ धर्मद्रव्य - जो पदार्थ स्वयं गतिशील अशा समस्त जीव आणि पुद्रलांच्या गतिमध्ये युगपत साधारण हेतू-निमित्त आहे ते धर्मद्रव्य जाणावे. हे एकच आहे.

४ अधर्मद्रव्य - जो पदार्थ समस्त स्वयं गतिपूर्वक स्थितीपरिणामरूपाने परिणत अशा जीव-पुद्रलास युगपत् साधारण हेतू आहे ते अधर्म द्रव्य जाणावे. हेही एकच आहे.

४ आकाशद्रव्य - जे द्रव्य स्वयं प्रदेशस्थित अशा सर्वच द्रव्यांना युगपत् सामान्य अवकाश-अवगाह देण्यास समर्थ आहे ते आकाश जाणावे. त्याचे धर्म-अधर्म द्रव्याच्या निमित्ताने लोकाकाश व अलोकाकाश असे दोन भेद व्यवहाराने पडतात. वास्तविक तर आकाश प्रत्येक द्रव्याप्रमाणे स्वयं एक व अखंड आहे. जेथे जीव पुद्रलासह सहाही द्रव्ये आढळून येतात त्या आकाशाच्या भागास लोकाकाश संज्ञा आहे. त्याबाहेरील अमर्याद फक्त आकाशाला अलोक संज्ञा आहे. लोक अलोक मिळून एक अखंड आकाश द्रव्य आहे.

काल - जे द्रव्य समस्त द्रव्यांच्या परिणामांना साधारण हेतू आहे ते निश्चय कालद्रव्य असून वर्तनेमध्ये हेतू हा त्याचा विशेष गुण आहे. हे कालद्रव्य एक

एक प्रदेशी असून धर्मद्रव्याच्या प्रदेशाएवढी त्यांची संख्या आहे. त्याचा पर्याय जीव पुद्गलाच्या परिणामावरून ज्ञात होतो व त्यावरून अन्य द्रव्याचे पर्याय ज्ञात होतात म्हणून त्या कालपर्यायास व्यवहारकाल म्हणतात.

३ आस्ववतत्त्व - जीवाच्या रागादि परिणामांचे निमित्त असताना मनवचनकायेच्या निमित्ताने आत्मप्रदेशांचे कंपन होते व त्या योगाचे निमित्त असताना जीवप्रदेशांत पूर्वीपासूनच असणारी अबद्ध कार्मणवर्गणा कर्मरूप होते यास आस्वव म्हणतात.

४ बंधतत्त्व - जीवाचे मोहोदयाने रागद्वेषमोहरूपाने परिणमन असताना ज्ञानावरणादि कर्मरूपाने परिणत पुद्गल विशिष्ट स्थितिपावेतो आत्मप्रदेशासह व्यवहाराने एकरूप (परस्परावगाहरूप) होतात यास बंध म्हणतात.

५ संवरतत्त्व - जीव रागादिविकारांचा अभाव करून सम्यगदर्शनज्ञानाचारित्ररूपाने परिणमतो तेव्हा कषायांच्या अभावानुसार नूतन कर्माचा आस्वव होत नाही. त्यास संवरतत्त्व म्हणतात.

६ निर्जरातत्त्व - शुद्धोपयोगरूप शुद्ध परिणाम हाच भावसंवर व भावनिर्जरा आहे. तो असताना संवरपूर्वक कर्माची निर्जरा होणे यास निर्जरातत्त्व म्हणतात.

७ मोक्षतत्त्व - जीवाने बांधलेल्या सर्व कर्माची निर्जरा होऊन कर्माचा सर्वथा अभाव होणे यास मोक्षतत्त्व म्हणतात.

वर निरूपण केलेल्या सात तत्त्वार्थाचे यथार्थ श्रद्धान करणे यास सम्यक्त्व म्हणावे. येथे कोणी प्रश्न करतो की, “सम्यगदर्शनाच्या वरील लक्षणामध्ये अव्याप्ति दोष संभवतो. कारण की जेव्हा सम्यगदृष्टी जीव विषयकषायामध्ये प्रवृत्ती करतो तेव्हा त्यास हे सम्यगदर्शन असू शकत नाही. परंतु लक्षण तर असे असावे की ते लक्ष्यामध्ये प्रतिसमय आढळून येते.

समाधान - जीवाचे भाव श्रद्धा-मान्यतास्वरूप व परिणमनरूप असे दोन प्रकारचे असतात. त्यापैकी श्रद्धानरूप भाव म्हणजेच यथार्थ स्थायी अभिप्राय. हे सम्यगदर्शनाचे लक्षण आहे. तदूप परिणती हे चारित्राचे लक्षण आहे. सम्यगदृष्टीस विषयकषायरूप प्रवृत्ती दिसून येत असतानाही अभिप्रायपूर्वक कषायांचा म्हणजे ‘कषाय माझे स्वरूप आहे’ या मान्यतेचा तर अभाव असतो. परंतु अभिप्रायाविना अनंतानुवंधीशिवाय अन्य कषायांच्या उदयामध्ये विषयकषायरूप प्रवृत्ती असू शकते. श्रद्धान मान्यता यथार्थच असते. खालील दृष्टांताने ही गोष्ट स्पष्ट होईल.

एक नौकर शेठजीकडे गुमास्ता म्हणून आहे. तो आपल्या अंतरंगात शेठजींच्या संपत्तीला आपली मानत नाही, तथापि दुकानदारामध्ये “माझे नुकसान आहे, मला परवडत नाही” अशीच भाषा तो वापरतो, कधीही शेठजींच्या संपत्तीविषयी

परत्याची भावना त्याच्या शब्दांनी प्रगट करत नाही. परंतु जेव्हा तो शेठजीस हिंशेब देईल तेव्हा तर तो त्या संपत्तील शेठजीचीच मानतो. ही अशी जीवनातील द्विविधता त्यास गरीबीमुळे लाचारीने पत्करावी लागते. तशीच संसारात प्राथमिक गृहस्थदणेमध्ये अशीच सम्यग्घष्टीची भूमिका पूर्वबद्ध कर्मादयानुसार असते. त्यास पूर्वबद्ध उदयाचा भोग अनिवार्य असतो. तो टाळता येत नाही तेव्हा विषयकषाय प्रवृत्ती असते परंतु त्यास तो अभिप्रायामध्ये आपले स्वरूप मानत नाही. आपल्या मान्यतेमध्ये तो आपणास विषयकषायापासून भिन्न एक चेतनमात्र मानतो. तरीही कषायांच्या उदयानुसार हर्षविषाद करतो व व्यवहारांत त्या विकारप्रवृत्तीस आपलीही म्हणतो, परंतु मान्यता दृढ असते. मान्यता सारखी सृतिसूपाने नित्य प्रगट होतही नाही. शुद्धस्वभावाची प्रतीती मात्र अभिप्रायातून नष्ट होत नाही. जेव्हा तत्त्वविचार करतो तेव्हा अंतरंगात निर्मल प्रतीती प्रगट होऊन विषय व कषायप्रवृत्ती बाबत त्यास पश्चात्तापच दिसून येतो. दुर्बलतेमुळे शुद्धोपयोगांत रिथर राहणे फार काळ जमत नाही. परंतु त्याच दुर्बलतेने विषयकषायांना हेय जाणूनही विषयकषाय होतात. त्यामुळे ज्याअर्थी सम्यग्दर्शनाचे लक्षण यथार्थ अभिप्राय हे आहे, त्याअर्थी या लक्षणामध्ये अव्याप्ती दूषण लागत नाही.

उपरोक्त विवेचनानुसार सम्यक्ती जीवास सामान्यरूप तत्त्वार्थश्रद्धान अथवा विशेषरूप तत्त्वार्थश्रद्धान म्हणजे अभिप्राय आणि अभिप्रायानुसार श्रद्धेची परिणती आढळून येते; तरी अभिप्राय कायम असूनही परिणती मात्र अभिप्रायानुसार दिसून येत नाही.

येथे पुनः प्रश्न की, ठीक आहे अव्याप्ति दूषण तर नाही पण अतिव्याप्ती दोष मात्र आहेच, कारण द्रव्यालिंगी साधू जिनप्रणीत तत्त्वांचेच श्रद्धान करतो, अन्यमत कल्पित तत्त्व मानतही नाही तथापि तेथेही तर सम्यग्दर्शन नसते ना ? मग अतिव्याप्ती दोष कसा टळेल ?

उत्तर - द्रव्यालिंगी साधू जिनप्रणीत तत्त्वासच मानतो, परंतु अभिप्रायामध्ये विपरीत अभिनिवेश असतो, शुद्ध आत्मस्वरूपाची प्रतीती नसते, क्रियाकांडास व व्यवहारास आपले स्वरूप मानतो. म्हणजेच कर्मपरिणतीलाच आत्म्याचे स्वरूप मानतो. शुभोपयोगाने संवर निर्जरा मानतो. यद्यपि ते पापापासून निवृत्त आहेत परंतु पुण्यामध्ये व शुभोपयोगामध्ये उपादेयपणाची बुद्धि असल्यामुळे त्यांना यथार्थ श्रद्धान नाही.

सम्यक्त्वाच्या आठ अंगाचे वर्णन

पुरुषार्थसिद्ध्युपाय

निशंकित अंगाचे स्वरूप सांगतात

सकलमनेकान्तात्मकमिदमुक्तं वस्तुजातमखिलज्ञैः ।

किमु सत्यमसत्यं वा न जातु शोकेति कर्तव्या ॥२३॥

अन्वयार्थ - (अखिलज्ञैः इदं सकलम् वस्तुजातम् अनेकान्तात्मकम् उक्तं) सर्वज्ञ परमात्म्याने 'प्रत्येक वस्तुमात्र सर्वच अनेकान्तात्मक आहे' असे सांगितलेले आहे. (किमु सत्यमसत्यं वा) हे खेरे आहे की [विरुद्ध दिसत असल्याने] असत्य आहे (इति जातु शंका न कर्तव्या) अशी शंका कदाचित् देखील न करावी.

भावार्थ - 'जिनेद्राणी निरुपित तत्त्वामध्ये संदेह न करावा. कारण जिनदेव अयथार्थ सांगणारे नाहीतच -' असा हठविश्वास हे निशंकित्व अंग होय. आ. समंतभ्र रत्नकरंड श्रावकाचार मध्ये हाच अर्थ प्रगट करतात. सर्वज्ञाचे ज्ञानामध्ये सर्व मूर्त आणि अमूर्त पदार्थ झळकतात व तदनुसार दिव्यधर्मी निघते व गणधर देव त्याप्रमाणे निरुपण करतात त्यामुळे तेथे संशयाला जागाच नाही.

इदमेवेदशमेव तत्त्वं नान्यन्न चान्यथा ।

इत्यकंपायसांभोवत् सन्मार्गऽसंशयाऽरुचिः ।

अन्वयार्थ - (तत्त्वं इदम् एव, इदशम् एव, अन्यत् न, च अन्यथा न) आत्मसहित तत्त्वाचे स्वरूप हेच आहे, असेच आहे, दुसरे नाही व दुसर्या प्रकारचे ही नाही (इति आयसांभोवत्) याप्रमाणे तलवारीच्या धारेप्रमाणे (सन्मार्ग असंशया रुचिः) मोक्षमार्गामध्ये सन्मार्गामध्ये संशयविरहित प्रतीति रुचि हे निःशंकित अंग होय.

विशेष - येथे शंका म्हणजे संशय ह्या अर्थाने विवेचन केलेले आहे. आ. अमृतचंद देवांनी समयसार निर्जराधिकारामध्ये शंका म्हणजे भय असा अर्थ करून सम्यगदृष्टीला सप्त भय नसतात हे काव्यात्म भाषेत समयसारमध्ये वर्णिले आहे. सम्यगदृष्टीचे अंतरंग प्रगट केले आहे.

२ या आठ अंगाचे वर्णनामध्ये निश्चय व व्यवहार या दोहांचेही दिग्दर्शन होते. आपल्या शुन्द्र आत्म्याचे ज्ञायकमात्र रूपाने अविचल श्रुत्वान हे निश्चयाने निशंकित्व आहे आणि सात तत्त्वांचे निरुपणामध्ये व्यवहार कथन आहे त्यास व्यवहार अपेक्षेने सत्य मानणे व निश्चयाच्या अपेक्षेने अभूतार्थ मानणे हे व्यवहार निःशंकित अंग आहे. ॥२३॥

आतां निःकांक्षित अंगाचे स्वरूप सांगतात -

इह जन्मनि विभवादीन्यमुत्र चक्रित्वकेशवत्वादीन् ।

एकान्तवाददूषितपरसमयानपि च नाकांक्षेत् ॥२४॥

अन्वयार्थ - (इह जन्मनि विभवादीनि) या जन्मामध्ये वैभव परिग्रह धनधान्यादिकांची तसेच (अमुत्र चक्रित्व केशवत्वादीन्) परलोकामध्ये चक्रवर्तीपद, नारायण-प्रतिनारायणादिक पदे तसेच (एकान्तवादद्वृष्टिपरसमयान् अपि न आकंक्षेत) एकान्तवादी अन्यमतानुसार अन्य धर्माची इच्छा न करावी.

भावार्थ - सम्यक्त्वादारी जीव इह लोक वा परलोक संबंधी समस्त कर्मजनित भावांची व चक्रवर्ती आदि श्रेष्ठ पदांचीही वांछा करीत नाही. कारण तो पुण्याच्या फलाची व इन्द्रियविषयांची इच्छा करणे यास आकुलताच, विकारच दुःखच मानतो. यास निःकांक्षित अंग म्हणतात. स्वामी समंतभद्र रत्नकरंडमध्ये सांगतात -

कर्मपरवशे सान्ते दुःखैरन्तरितोदये ।

पापबीजे सुखेऽनास्था श्रद्धानाकांक्षणा स्मृता ॥

अन्वयार्थ - (कर्मपरवशे सान्ते, दुःखैः अन्तरितोदये, पापबीजे, सुखे अनास्था कर्मादयाच्या आधीन असलेल्या, विनश्वर व मध्यमधे दुःखांनी सुखसंवेदनास प्रतिबंधक, भाविकाळांत दुःखास कारणभूत अशा कर्मबंधास कारण असल्यामुळे दुःखास कारणभूत अशा सांसारिक सुखामध्ये वांछा नसणे हे (श्रद्धानं-अनाकांक्षणा स्मृता) अविचल श्रद्धान की 'हे सुख अनित्य व तत्त्वतः दुःखच आहे. हे निःकांक्षित अंग होय.

विशेष - सांसारिक कर्मादयजन्य सुखास दुःख मानून आत्मोत्थ अतीन्द्रिय सुखास उपादेय मानणे हे निश्चयाने निःकांक्षित अंग आहे आणि व्यवहारमय पुण्यधर्माची वांछा हे उपचाराने निःकांक्षित अंग आहे. ॥ २४ ॥

निर्विचिकित्सा अंगाचे स्वरूप सांगतात -

क्षुत्रृष्णाशीतोष्णप्रभृतिषु नानाविधेसु भावेसु ।

द्रव्येषु पुरीषादिषु विचिकित्सा नैव करणीया ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ - (क्षुत्रृष्णाशीतोष्णप्रभृतिषु नानाविधेसु भावेसु) क्षुधा, तहान, शीत उष्ण आदि नानाविध पापोदयजनित भावांमध्ये तसेच (द्रव्येषु पुरीषादिषु) विष्टा आदि अनिष्ट पदार्थामध्येही (विचिकित्सा नैव करणीया) ग्लानी द्वेष, जुगुप्सा कदापिही करण्यायोग्य नाही.

भावार्थ - पापोदयजनित अथवा दुःखदायक भावांचा संयोग अनिष्टेपूर्वक झालेला असतानाही त्या भूक, तहान वर्गे भावामध्ये तसेच विष्टा आदि मलीन वस्तुमध्ये सुख्दा उद्देग उत्पन्न होऊ देवू नयं, कारण पापकर्माचा उदय रोकणे

आपल्या स्वाधीन थोडंच आहे! आणि याही भावांनी आपल्या चैतन्यमय अमृत आत्म्याचा घात होणे शक्य तरी आहे कां? म्हणून रोगी धर्मात्म्याच्या विष्टा आदि अपवित्र वस्तूचीही घृणा करू नये, कारण या सर्व पर-भावांचे स्वरूपच तसें आहे. ज्यामध्ये कर्मवश राहणे भाग आहे ते शरीर तर याहीपेक्षा अपवित्र आहे. रत्नकरंडमध्ये सांगतात -

स्वभावतोऽशुचौ काये रत्नत्रयपवित्रिते ।

निर्जुगुप्ता गुणप्रीतिर्मता निर्विचिकित्सता ॥२६॥

अन्वयार्थ - (स्वभावतः अशुचौ तु रत्नत्रयपवित्रिते) स्वभावतः अपवित्र शरीरामध्ये परंतु ते रत्नत्रयाने पावन असेल तर (निर्जुगुप्ता गुणप्रीतिः निर्विचिकित्सता मता) शरीराची घृणा न करता रत्नत्रयाची प्रीति व आदर करणे हे निर्विचिकित्सा अंग होय.

विशेष - पापोदयाने प्राप्त होणाऱ्या सांसारिक भावाविषयी मनामध्ये उद्देश उत्पन्न न होऊ देणे व शरीरादि अपवित्र वस्तूचाही किळस न करणे हे निश्चयाने निर्विचिकित्सा अंग होय आणि रोगजर्जर अशा तपस्वीच्या अपवित्र देहाचा किळस न करता त्यांचे वैव्यावृत्य करणे हे व्यवहार निर्विचिकित्सा अंग होय.

आतां अमूढदृष्टी अंगाचे स्वरूप सांगतात -

लोके शास्त्राभासे समयाभासे च देवताभासे ।

नित्यमपि तत्त्वरुचिना कर्तव्यमूढदृष्टित्वम् ॥२६॥

अन्वयार्थ - (लोके शास्त्राभासे समयाभासे च देवताभासे) लौकिक अर्तकसंगत व्यवहारामध्ये, खोट्या आगमामध्ये, आणि खोट्या धर्मामध्ये तसेच कुदेवादिक [पंचपरमेष्ठी सोडून अन्य देवदेवता सर्वच कुदेव आहेत. कारण त्यांना संयम नाही] याबाबत (तत्त्वरुचिना नित्यमपि अमूढदृष्टित्वम् कर्तव्यम्) तत्त्वरुचिसंपन्न सम्पददृष्टीने मूढदृष्टि न ठेवता - विपरीत मान्यता न राखता - अज्ञान रहित निकांप मान्यता संदैव राखावी.

भावार्थ - लोकामध्ये सामान्यजन लौकिक पण विपरीत प्रवृत्ती करतात; त्यास पाहून भयाने वा लज्जाने तसें वागणे उचित नव्हे (लोकमूढता सोडावी) ज्ञानपूर्वक विचाराने साधना करावी. तसेच अन्य कपोलकल्पित खोटी शास्त्रे खरी न मानता सर्वज्ञप्रणीत आगम यथार्थ मानावा (शास्त्रगूढता व गुरुमूढता सोडावी.) खोटे मत खन्यासारखे स्वीकारू नये. कुदेवादिकांना खरे देव मानू नये. (देवमूढता नसावी) या सर्व खोट्यांना खरे मानण्यामध्ये धोका आहे व

फसवणुक आहे. म्हणून मूढतेपासून सावधच असावे. अविचारितपणाने कसेही मानू नये, वागू नये. रलकरंडमध्ये सांगतात की

कापथे पथि दुःखानां कापथस्थेऽप्यसंमतिः ।

असंपृक्तिरनुत्कीर्तिरमूढा दृष्टिरुच्यते ।

अन्वयार्थ - (कापथे पथि) मिथ्या धर्माभास रूप प्रवृत्तीमध्ये तसेच (कापथस्थे अपि) मिथ्यामार्गात रत पुरुषामध्ये - गुरुमध्ये (असंमतिः) मनाने प्रमाण न मानता चांगले न मानणे (असंपृक्तिः) शरीरद्वारा नमस्कारादिकाने संपर्क व (अनुत्कीर्तिः) वचनाने स्तुती न करणे हे अमूढदृष्टी अंग होय.

विशेषार्थ - यात लोकमूढता, देवमूढता, गुरुमूढता व शास्त्रमूढतेचा निषेध आहे. सम्यग्दृष्टीने त्यापासून दूर राहावे.

आत्मस्वरूपासंबंधी विपरीत मान्यतेत, शुभरागांत, मात्र व्यवहारधर्मात न अडकणे हे निश्चयाने अमूढदृष्टित्व आहे. तर खोट्या देव गुरु शास्त्रापासून आपणास दूर ठेवणे हे व्यवहाराने अमूढदृष्टित्व आहे.

या तीन मूढतेचे स्वरूप रलकरंडमध्ये सविस्तर सांगितले आहे. ते जरुर वाचावे. ॥२६॥

आतां उपगूहन अंगाचे विवेचन करतात -

धर्मोऽभिवर्धनीयः सदात्मनो मार्दवादिभावनया ।

परदोषनिगूहनमपि विधेयमुपबृंहणगुणार्थम् ॥२७॥

अन्वयार्थ - (मार्दवादिभावनया सदा आत्मनो धर्मः अभिवर्धणीयः) मार्दवादि धर्म व भावनेने सदैव आत्म्याच्या स्वभावाची वृद्धी करावी. तसेच (उपबृंहणगुणार्थम् परदोषनिगूहनम् अपि विधेयम्) धर्माची वृद्धि व्हावी म्हणून धर्मात्म्याच्या दोषाना प्रगट न करणे हेही कर्तव्य आहे.

भावार्थ - उपबृंहण शब्दाचा अर्थ वाढविणे विकास करणे असा आहे. अतएव आपला शुद्ध आत्मधर्म वृद्धिंगत करणे यास उपबृंहण म्हणतात. याच अंगास उपगूहनही म्हणतात. त्याचा अर्थ झांकणे, प्रगट न करणे असा आहे. धर्मात्मा पुरुषांच्या दोषाना प्रगट न करणे हे उपगूहन होय. कारण दोषारोप केल्याने सांगितल्याने धर्मात्म्यास अतिशय कष्ट होतात. रलकरंडमध्ये सांगितले आहे -

स्वयं शुद्धस्य मार्गस्य वालाशक्तजनाश्रयाम् ।

वाच्यतां यत्प्रमार्जन्ति तद्वदन्त्युपगूहणम् ॥

अन्वयार्थ - (स्वयं शुद्धस्य मार्गस्य) वास्तविक सर्वज्ञप्रणीत सुखाचा मार्ग वा

दुःखनाशरूप मोक्षमार्ग स्वयं वथार्थ निर्दोष व मुंदर आहे. परंतु (वालशक्तजनाश्रयाम् वाच्यतां) अज्ञानी व असमर्थ पुरुषांच्या निमित्ताने जी निंदा होते (यत् प्रमार्जन्ति तद्ददन्त्युपगूहनम्) ती दूर करणे यास उपगूहन अंग म्हणतात.

विशेष - या अंगाची उपगूहन व उपबृंहण अशी दोन नावे आहेत.

(१) आपल्या आत्मधर्माची वाढ करणे, त्यात रत होणे हे निश्चयाने उपबृंहण आहे व २ अन्य धर्मात्मा पुरुषांचे दोष प्रगट न करता गुणकीर्तन करणे हे व्यवहाराने उपबृंहण आहे. ३ आपल्या असमर्थतेला न लपविता धर्माची निंदा न होऊ देणे हे निश्चयाने उपगूहन आहे. (४) धर्मात्म्याचे दोष प्रगट न करता त्या कारणाने होणारी धर्माची निंदानालस्ती दूर करणे हे व्यवहाराने उपगूहन आहे.

॥ २७ ॥

आतां स्थीतीकरण अंगाचे स्वरूप सांगतात -

कामक्रोधमदादिषु चलयितुमुदितेषु वर्त्मनो न्यायात् ।

श्रुतमात्मनः परस्य च युक्त्या स्थितिकरणमपि कार्यम् ॥२८॥

अन्यार्थ - (कामक्रोधमदादिषु) कामविकार, क्रोध, अहंकार इत्यादि विकार उत्पन्न झाले असताना (न्यायात् वर्त्मनः चलयितुम् उदितेषु) न्याय व तर्कसंगत वथार्थ मोक्षमार्गापासून भ्रष्ट होण्यास समुख जीवाला ते कामादिक सन्मार्गापासून भ्रष्ट करतात तेव्हा (श्रुतं युक्त्या आत्मनःच परस्य) आपणा स्वतःला वा अन्य मुमुक्षु जीवास आगमपूर्वक युक्तीने (स्थीतीकरणम् अपि कार्य) सन्मार्गामध्ये पुनः स्थापित करावे.

भावार्थ - आपले परिणाम धर्मापासून विमुख होत असतील तर स्वतःला आणि जर दुसरे साधर्मी बंधु धर्मापासून भ्रष्ट होत असतील तर त्यांना धर्मामध्ये पुनः स्थापित करावे. रत्नकरंडमध्ये सांगतात -

दर्शनाच्चरणाद्वापि चलतां धर्मवत्सलैः ।

प्रत्यवस्थापनं प्राज्ञैः स्थितिकरणमुच्यते ॥२८॥

अन्यार्थ - (दर्शनात् वा चरणात् अपि चलतां) सम्बद्धेन आणि सम्यक् चारित्रापासून चलायमान होणाऱ्यांना (धर्मवत्सलैः प्राज्ञैः प्रत्यवस्थापनं) धर्मप्रेर्मी विद्वानांनी, चतुर व्यक्तींनी त्यांना पुनः धर्ममार्गामध्ये स्थिर करणे हे स्थितिकरण अंग होय.

विशेष - रत्नत्रयधर्मामध्ये दृढपण स्थापित करणे हे निश्चयाने स्थितिकरण होय.

रत्नव्रयापासुन विचलित होणाऱ्या अन्य साधर्मी बंधूस सम्यगदर्शन व सम्यक् चारित्रामध्ये दृढपणे स्थापित करणे हे व्यवहाराने स्थितिकरण होय. ॥ २८ ॥

वात्सल्य अंगाचे स्वरूप -

अनवरतमहिंसायां शिवसुखलक्ष्मीनिवंधने धर्मे ।

सर्वेष्वपिच सधर्मिषु परमं वात्सल्यमालम्ब्यम् ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ - (शिवसुखलक्ष्मीनिवंधने धर्मे) मोक्षसुखरूपी लक्ष्मीस कारणभूत जैनधर्मामध्ये तसेच (अहिंसायां च सर्वेषु अपि सधर्मिषु) अहिंसाधर्मामध्ये तसेच सर्वच साधर्मी बांधवामध्ये (परमं वात्सल्यम् आलम्ब्यम्) उत्कृष्ट वात्सल्य वा प्रीतिभाव अंतरंगांत सदैव ठेवावा.

भावार्थ - गाय आपल्या वासरावर जसे, काहीही अपेक्षेविना निर्व्यज सहज प्रेम करते त्याप्रमाणे सधर्मी बांधवावर निर्व्यज प्रीति करणे यास वात्सल्य म्हणतात - जसे गाय वासराच्या वत्सलतेने सिंहसन्मुख जाण्यास व प्राणास धोका असला तरीही सिंहासही सामोरे जाण्यास तयार होते तसेच धर्म आणि धर्मात्म्यामध्ये असेच निष्कपट वात्सल्य असावे. जरी आपले सर्वस्व लावण्याचा प्रसंग आला तरी चिंता न करणे हे सम्यक्त्वाचे वात्सल्य नामक अंग होय. हेच रत्नकरंडमध्ये सांगतात -

स्वयुथ्यान्प्रति सद्ग्रावसनाथापेतकैतवा ।

प्रतिपतिर्यथायोग्यं वात्सल्यमभिलप्यते ।

अन्वयार्थ - (स्वयुथ्यान् प्रति) आपल्या धर्मबांधवाबाबत (सद्ग्रावसनाथा अपेतकैतवा यथायोग्यं प्रतिप्रतिः) सद्ग्रावनेने आतुर होऊन व कपटरहित होऊन यथायोग्य सत्कार करून त्यांच्या आपत्ति दूर करणे आदि (वात्सल्यम् अभिलप्यते) यास वात्सल्य असे म्हणतात. हे सम्यगदर्शनाचे सातवे अंग आहे.

विशेष - आपल्या रत्नव्रयस्वरूप आत्मधर्मामध्ये अत्यंत प्रीती ठेवणे हे निश्चयाने वात्सल्य आहे. अहिंसेमध्ये दक्षतापूर्वक प्रीति व साधर्मी बांधवावर निष्कपट प्रीतिभाव हे व्यवहाराने वात्सल्य आहे. ॥ २९ ॥

आता प्रभावना अंगाचे स्वरूप सांगतात -

आत्मा प्रभावनीयो रत्नव्रयतेजसा सततमेव ।

दानतपोजिनपूजाविद्यातिशयैश्च जिनधर्मः ॥ ३० ॥

अन्वयार्थ - (रत्नव्रयतेजसा आत्मा सततम् एव प्रभावनीयो) सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्र या रत्नव्रयाच्या तेजाने, प्रभावाने सतत आत्म्याचा उत्कर्ष साधावा. (च

दानतपोजिनपूजाविद्यातिशयैः जिनधर्मः सततम् प्रभावनीयो) आणि दान, तप जिनपूजा - विधान, सातिशय ज्ञानसाधना इत्यादिद्वारा जैनधर्माचा उद्योत करावा.

भावार्थ - अतिशय प्रगट करणे, विशेष गोष्टी लोकामध्ये करणे यास प्रभावना म्हणतात. सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र या रलत्रयाद्वारा आपल्या आत्म्याचा सतत उत्कर्ष साधावा - हळूहळू पूर्ण शुद्धात्मस्वरूपाची प्राप्ती करून घ्यावी. आणि दान देणे, तपश्चरण करणे, समारोहपूर्वक विशेष पूजाविधान, प्रतिष्ठा, विशाल यात्रा, आणि प्रखर पांडित्याच्या द्वारा परमतवाद्यांना पराभूत करून जिन धर्माची प्रभावना करावी.

आचार्य समन्तभद्र स्वामी रलकरंड श्रावकाचारामध्ये प्रभावनेचे लक्षण सांगतात.

अज्ञानतिमिरव्याप्तिमपाकृत्य यथायथम् ।

जिनशासनमाहात्म्यप्रकाशः स्यात्प्रभावना ॥

अन्वयार्थ - (अज्ञानतिमिरव्याप्तिम् अपाकृत्य) सर्वत्र अज्ञानामुळे धर्म, तत्त्वज्ञान याबाबत घनघोर अज्ञानाचा अंधकार पसरलेला असताना (यथायथम्) आपणास शक्य त्या सर्व उपायांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून विशेष गोष्टींनी (जिनशासनमाहात्म्यप्रकाशः) जैनशासन व धर्माचे महात्म्य, महती प्रगट करणे (प्रभावना स्यात्) त्याद्वारा जो उद्योत होतो. त्यासच प्रभावना म्हणतात.

विशेषार्थ - आचार्यश्रीच्या सातिशय ज्ञानद्वारा त्यांनी आठही अंगाचे स्वरूप निश्चय आणि व्यवहारद्वारा सांगितलेले आहे. धर्म म्हणजे साक्षात् आत्मस्वरूपाची प्राप्ती. सतत रलत्रयाची साधना करून रागादि विकारांचा नाश करीत करीत आठ कर्माचा क्षय झाला असता सिद्धपदाची, शुद्धात्मस्वरूपाची पूर्ण प्राप्ती करावी व आपल्या आत्म्याचा विकास उत्कर्ष साधावा ही निश्चयाने प्रभावना आहे. तर विशेष दानद्वारा, मंदिर, विद्यालय, पाठशाळा स्थापन करणे याद्वारा व वचनादि द्वारा अज्ञान दूर करण्याचा प्रयत्न करावा. तपविशेष, पूजाविधानादि, शोभायात्रा, विशेष सर्वसंघसहित यात्रा आयोजित करणे, औषधालय आदि स्थापन करणे या मार्गानी जैनधर्माची विशेषता प्रगट करून लोकांना आकर्षित करणे ही व्यवहाराने प्रभावना आहे. ॥ ३० ॥

याप्रमाणे आ. अमृतचंद्रविरचित पुरुषार्थसिद्धयुपायामध्ये अपरनाम जिनप्रवचनरहस्यकोष यामध्ये सम्यग्दर्शनाचे वर्णन करणारा प्रथम अधिकार समाप्त झाला.

●●

सम्यग्ज्ञानाधिकार

सम्यग्ज्ञानाचे व्याख्यान

इत्याश्रितसम्यक्त्वैः सम्यग्ज्ञानं निस्लप्य यत्नेन ।

‘आम्नाययुक्तियोगैः समुपास्यं नित्यमात्महितैः ॥३९॥

अन्वयार्थ - (इति आश्रितसम्यक्त्वैः नित्यम् आत्महितैः) आतां पावेतो निस्लपण केल्याप्रमाणे ज्यांनी सम्यक्त्वाची आराधना केलेली आहे अशा नित्य आत्मकल्याणाची तळमळ असणाऱ्यांनी (आम्नाययुक्तियोगैः यत्नेन निस्लप्य सम्यग्ज्ञानं समुपास्यं) आम्नाय, तर्क आदी उपायांनी सूक्ष्म विचारपूर्वक अध्ययन करून सम्यग्ज्ञानाची उपासना करावी.

भावार्थ - सम्यग्दर्शनानंतर सम्यग्ज्ञानाची साधना ही बाब मोक्षमार्ग व जैनपरंपरेमध्ये विशेषत्वाने आवश्यक आहे. कारण प्रमाणनयद्वारा आगमाच्या अध्ययनपूर्वक तर्कशुद्ध विचाराने स्वपराचे ज्ञान होते. तत्त्वज्ञानाचा निर्णय करणे, स्वपराचा निर्णय करून भेदविज्ञान प्राप्त करणे ही सम्यग्ज्ञानाची साधना व फळ आहे. कोणतीही संस्कृति व दर्शन हे त्यातील साहित्याच्या मजबूत पायावर उभे असते. म्हणून स्वाध्यायाची, प्रवचनाची परंपरा अखंड चालू ठेवून आगमाचे अध्ययन करावे, सम्यग्ज्ञानाची साधना करून भेदविज्ञानाची प्रगट भावना करावी. हीच खन्या अर्थाने सम्यग्ज्ञानाची उपासना आहे.

येथे प्रकरणवश प्रमाणनयाचे संक्षेपाने स्वरूप सांगतात -

‘सम्यग्ज्ञानं प्रमाणम्’ या आगमवचनानुसार सम्यग्ज्ञानच प्रमाण आहे. ‘तत्प्रमाणे’ या सूत्रामध्ये प्रमाणपद द्विवचनात्त आहे. यावरून प्रमाणाचे आगमात दोन भेद केले आहेत हे स्पष्ट होते. १ प्रत्यक्ष प्रमाण आणि २ परोक्ष प्रमाण -

प्रत्यक्ष प्रमाणाचे स्वरूप व भेद प्रभेद

न्यायशास्त्रामध्ये प्रत्यक्षप्रमाणाचे दोन भेद केलेले आहेत -

१ पारमार्थिक प्रत्यक्ष व २ सांव्यावहारिक प्रत्यक्ष. जे ज्ञान साधनरूपाने इंद्रिये आदि निमित्ताची अपेक्षा न ठेवता आपल्या विषयांचा विशद प्रतिभास

~~~~~

(८) आम्नाय म्हणजे जैन शासनाची परंपरा

युक्ति - प्रमाण आणि नय या दोहोद्वारा वस्तुतत्वाचा निर्णय करणे यास युक्ति म्हणतात. ‘प्रमाणनयाभ्याम् युक्तिः’

पुरुषार्थसिद्ध्युपाय

करते त्यास पारमार्थिक प्रत्यक्ष म्हणतात. आणि चक्षु वर्गे इन्द्रियादि द्वारा जे वर्णादि विषयाचे प्रत्यक्ष ज्ञान होते त्यास सांव्यावहारिक प्रत्यक्ष म्हणतात. हे ज्ञान वास्तविक इंद्रियांच्या निमित्ताने होते म्हणून तत्त्वतः तर परोक्षच आहे. परंतु लैकिक व्यवहाराने “मी प्रत्यक्ष डोळ्याने पाहले” अशा उपचारामुळे सांव्यावहारिक प्रत्यक्ष ही संज्ञा आहे.

पारमार्थिक प्रत्यक्ष - याचे दोन भेद आहेत. १ सकल पारमार्थिक प्रत्यक्ष व २ एकदेश (विकल) पारमार्थिक प्रत्यक्ष. १ जे ज्ञान विश्वातील समस्त पदार्थाना त्यांच्या त्रिकालपर्यायासह आपल्या स्वच्छतेमध्ये एकासमयी युगपत् प्रतिभासित करते, जाणते त्यास सकल प्रत्यक्ष म्हणतात. एक केवलज्ञान तेवढे सकलप्रत्यक्ष आहे. जे ज्ञान आपल्या विषयांना आत्मिक साहायाने क्रमपूर्वक विकलपणे जाणते ते एकदेशपारभार्थिक प्रत्यक्ष होय. अवधिज्ञान आणि मनःपर्ययज्ञान ही दोन ज्ञाने विकल एकदेश पारमार्थिक प्रत्यक्ष आहेत. केवलज्ञानाच्या अपेक्षेने या दोन ज्ञानामध्ये क्षयोपशयाचे निमित्त आहे व क्रमवर्तीपणा आहे, म्हणून त्यास विकल म्हटले आहे. केवलज्ञानाच्या अपेक्षेने ही दोन ज्ञाने परोक्ष म्हटली आहेत.

परोक्ष प्रमाण - जे ज्ञान पांच इन्द्रिये व मन यांचे निमित्त असताना व ज्ञानावरणाच्या क्षयोपशमानुसार आपल्या विषयांना क्रमाने व अस्पष्ट जाणते ते सर्व ज्ञान परोक्षप्रमाण आहे. सांव्यावहारिक प्रत्यक्षाचा अंतर्भूव परोक्षप्रमाणातच होतो. त्याचे १ अवग्रह २ ईहा ३ अवाय ४ धारणा असे चार भेद आहेत. या सांव्यावहारिक प्रत्यक्षाशिवाय १ स्मृति २ प्रत्यभिज्ञान ३ तर्क ४ अनुमान आणि आगम. हे परोक्षप्रमाणाचे पाच भेद आहेत.

स्मृति - पूर्वी सांव्यावहारिक इन्द्रिय प्रत्यक्षाने (अवग्रहादि द्वारा) ज्याचे ग्रहण केले त्याचे पुनः स्मरणमात्र होणे यास स्मृति म्हणतात. जसे ‘ही गाय मी पूर्वी प्रत्यक्ष पाहली’ प्रत्यभिज्ञान - स्मृति आणि प्रत्यक्ष याच्या जोडरूप ज्ञानाला प्रत्यभिज्ञान म्हणतात. याचे ३ भेद आहेत. काल जी गाय प्रत्यक्ष पाहिली तीच ही. एकत्र प्रत्यभिज्ञान. २ काल जी गाय पाहिली त्यासारखीच ही गाय आहे. सादृश्य प्रत्यभिज्ञान. ३ काल जी गाय पाहिली त्यासारखी नाही. विसदृश प्रत्यभिज्ञान.

तर्क - व्यापिज्ञानास तर्क म्हणतात. जेथे कार्य आहे तेथे कारण असलेच पाहिजे आणि जेथे कारण नाही तेथे कार्य नसते. जसे

१ जेथे धूम आहे तेथे अग्नि आहे, जेथे अग्नि नाही तेथे धूमही नाही.

२ जेथे चेतना आहे तेथे जीव आहे, जेथे जीव नाही तेथे चेतनाही नाही.

३ अशा व्याप्तीला जाणणे म्हणजे तर्क होय.

४ अनुमान - तर्काच्या आलंबनाने साधनावरून साध्याच्या निर्णय करणे यास अनुमान प्रमाण म्हणतात. ज्या अर्थी जंगलामध्ये धूम दिसतो त्यावरून तेथे अग्रि भडकलेला आहे असे ज्ञान हे अनुमान होय.

५ आगम - आप्ताच्या वचनानुसार त्या निमित्ताने पदार्थाना जाणणे यास आगम म्हणतात - जसे शास्त्रावरून लोकाकाशाचे ज्ञान होणे.

नयाचे लक्षण व भेद - प्रमाणज्ञानाच्या अंशाला नय म्हणतात. अर्थात् प्रमाणद्वारा ग्रहण केलेल्या पदार्थाच्या एका धर्माच्या मुख्यतेने पदार्थास ग्रहण करणे यास नय म्हणतात. नयाचे मुख्य दोन भेद आहेत. १ द्रव्यार्थिकनय २ पर्यायार्थिक नय.

द्रव्यार्थिक नय - येथे द्रव्य शळ्हाचा अर्थ सामान्य अंश असा आहे. जे सामान्याच्या मुख्यतेने पदार्थाचे ग्रहण - ज्ञान करवीते त्यास द्रव्यार्थिक नय म्हणतात. त्याचे तीन भेद आहेत. १ नैगम २ संग्रह ३ व्यवहार.

नैगम नय - संकल्पमात्राने जे पदार्थाचे ग्रहण करणे त्यास नैगमनय म्हणतात. जसे कोणी कटाईसाठी जंगलात लाकूड आणण्यास गेला. कोणी विचारले “काय करता आहांत” तो म्हणतो “लाकूडकटाई चालू आहे” येथे संकल्पाने वर्तमानपर्यायावर भविष्यत् पर्यायाचा उपचार आहे. तर कधी भूतपर्यायाचा वर्तमान पर्यायामध्ये संकल्प करण्यात येतो. जसे आज तर आमदार नाही पण पूर्वी होता म्हणून त्यास “आमदार म्हणणे” कधी वर्तमानामध्येही संकल्प काम करतो. चूल पेटविली, तरीही पत्ती म्हणते “स्वयंपाक करते”. याप्रमाणे वस्तूमध्ये पर्यायद्वारा भेद न करता सर्व पर्यायांना द्रव्यरूप जाणण्याचा संकल्प आहे. म्हणून नैगम नयास संकल्पग्राही तरीही द्रव्यार्थिक नय म्हटले आहे.

२ संग्रहनय - सामान्य अंशाच्या प्रधानतेने विशेष अंश गौण करून जो नय पदार्थाचे ग्रहण करतो तो संग्रहनय होय. जसे - उष्ण या सामान्य स्वरूपद्वारा अग्रीम जाणणे. २ चेतनामात्र व्यापक स्वभावाच्या मुख्यतेने जीवास चेतनामय म्हणणे.

३ व्यवहारनय - संग्रहनयाने ग्रहण केलेल्या पदार्थामध्ये विधिपूर्वक भेद करून भेदाच्या प्राधान्याने पदार्थाचे ग्रहण करणे हा व्यवहार नय होय. जसे जीवास संसारी व मुक्त अशा दोन भेदरूपाने जाणणे. हा भेद एकसमयमात्र वर्तमान पर्यायास पौचण्यापूर्वीपर्यंत व्यवहारच म्हटल्या जातो.

पर्यायार्थिक नय - जो नय वस्तूच्या सामान्य धर्मास गौण करून विशेषाच्या

मुख्यतेने ग्रहण करतो तो पर्यायार्थिक नय होय. याचं ४ भंद आहेत. ९ ऋजुसूत्र
२ शब्द ३ समभिसूठ ४ एवंभूतनय

९ ऋजुसूत्रनय - जो नय वर्तमानपर्यायद्वारा पदार्थाचे ग्रहण करतो तो
ऋजुसूत्रनय होय. जसे “ही स्त्री आहे” असे जाणणे.

२ शब्दनय - ऋजुसूत्रनयाने स्त्री या पर्यायास ग्रहण केले. पण त्या ऋजुसूत्र
नयाच्या विषयामध्ये शब्दभेद, लिंगभेद, वचनभेद आदि कारणाने पुनः भंद
करून जो ग्रहण करतो तो शब्दनय होय जसे स्त्री पर्यायाचे वाचक रमणी हा
स्त्रीलिंगी, दारा हा पुलिंगी व कलत्र हा नपुंसकलिंगी शब्द असे तीन शब्द आहेत.
या लिंगभंदावरून त्या स्त्रीपर्यायामध्येही (ऋजुसूत्र नयाच्या विषयामध्येही) पुनः
भेद करून ग्रहण करणे; जलं आपः हे दोन्ही शब्द पाणी पदार्थवाचक आहेत.
पण एक जल हा एकवचनी व आपः बहुवचनी आहे. या वचनभंदावरून पाणी
या पर्यायामध्ये भेद करणे.

समभिसूठ नय - पर्यायवाचक शब्द, लिंग, वचन या द्वारा शब्दनयाने
जाणलेल्या विषयामध्येही त्या पर्यायवाचक शब्दपैकी फक्त रूढ अर्थालाच
— अन्य अर्थ गौण करून — ग्रहण करणे हा समभिसूठ नय आहे. जसे
वर्तमान गाय-बैल या पर्यायाचा वाचक ‘गौ’ शब्द आहे. त्याचे गाय-बैल, वाणी
इत्यादि अनेक अर्थ आहेत. त्यापैकी गाय वा बैल या रूढ अर्थाला ग्रहण करणे
हे समभिसूठ नयाचे उदाहरण आहे.

एवंभूत नय - समभिसूठ नयाने ग्रहण केलेल्या विषयामध्ये जर त्या शब्दद्वारा
प्रदर्शित क्रिया करीत असेल तरच त्यास त्या शब्दद्वारा ग्रहण करणे, अन्यकाळी
त्यास त्या शब्दद्वारा ग्रहण न करणे हा एवंभूत नय होय जसे गौ शब्दाचा अर्थ
‘गच्छति इति गौ’ असा आहे. जेव्हा ती गमन करीत असेल तेव्हा तिला गौ
म्हणणे. बसली असेल, रवंथ करीत असेल तेव्हा गौ न म्हणणे.

ऋजुसूत्रनयाच्या विषयापेक्षा शब्दनयाचा विषय सूक्ष्म आहे. शब्दनयाच्या
विषयापेक्षा समभिसूठ नयाचा विषय सूक्ष्म आहे व समभिसूठ नयाच्या विषयापेक्षा
एवंभूत नयाचा विषय सूक्ष्म आहे. पण ही सूक्ष्मता शब्दाच्या कारणाने असल्यामुळे
शब्दनय, समभिसूठनय व एवंभूत नय या तीन नयांना शब्दनय म्हणतात आणि
द्रव्यार्थिक नयाचे तीन भेद व ऋजुसूत्रनय या चार नयांना अर्थनय म्हणतात.
कारण तेथे अर्थाची प्रधानता आहे.

याप्रमाणे द्रव्यार्थिक आणि पर्यायार्थिक मिळून सात नय होतात व त्यांचे

विषय क्रमाक्रमाने सूक्ष्म सूक्ष्म आहेत. प्रमाण व नय दोहोंचा अवलंब घेऊन निर्णय करणे यास युक्ति म्हणतात. “नयप्रमाणाभ्याम् युक्तिः” या प्रसंगी प्रमाण-नयाचे हे संक्षिप्त वर्णन “प्रमाणनदैरधिगमः” (पदार्थाचे यथार्थज्ञान प्रमाण - नयद्वारा होते) या सूत्राच्या मुख्यतेने केलेले आहे.

प्रश्न - सम्यगदर्शन होताक्षणीच ज्ञान सम्यगज्ञान होते. मग सम्यगज्ञानाची वेगळी आराधना करण्याचे प्रयोजन काय ?

उत्तर - सम्यगज्ञानाच्या आराधनेने सम्यगदर्शनामध्ये हृष्टता येते व पुढचे चारित्र स्वीकारण्याची प्रेरणा मिळते. शिवाय दोन गुणांचे दोन परिणाम लक्षणाने भिन्न असल्यामुळे वेगळी आराधना फलदायी आहे हे पुढील श्लोकात सांगतात -

पृथगाराधनमिष्टं दर्शनसहभाविनोऽपि बोधस्य ।

लक्षणभेदेन यतो नानात्वं संभवत्यनयोः ॥३२॥

अन्वयार्थ - (दर्शनसहभाविनोऽपि बोधस्य पृथक् आराधनम् इष्टं) जरी सम्यगदर्शनासोबतच सम्यगज्ञान उत्पन्न होते तरीही वेगळी आराधना करणे इष्टफलदायी आहे. (यतो अनयोः लक्षणभेदेन नानात्वं संभवति) कारण की सम्यगदर्शन आणि सम्यगज्ञानामध्ये लक्षणभेद असल्यामुळे ते दोन भाव कथंचित् भिन्नही आहेत.

भावार्थ - सम्यगदर्शनाचे लक्षण यथार्थ श्रद्धान आहे आणि सम्यगज्ञानाचे लक्षण यथार्थ जाणणे आहे. दोहोमध्ये लक्षणभेद असल्यामुळे वेगळी आराधना करणे इष्ट आहे.

विशेषार्थ - लक्षणभेद, कारणभेद कारण कार्य भेद आदि द्वारा दोहोमध्ये भेद असल्यामुळे वर सांगितल्याप्रमाणे सम्यगज्ञानाच्या आराधनेचे प्रयोजन वेगळे असल्याने भिन्न आराधना करणे प्रयोजनभूत आहे. त्याचे प्रयोजन या श्लोकामध्ये प्रश्नोत्तरसूपाने दिलेलेच आहे. ॥३२॥

प्रश्न असा - जर दोही एकाच समयात उत्पन्न होतात तर त्यात कारण कार्यभाव कसा असू शकेल ? कारण प्रश्नकर्ता कारण-कार्य पूर्व व उत्तर समयवर्ती मानतो. त्याचे उत्तर पुढील श्लोकात देतात -

सम्यगज्ञानं कार्यं सम्यकत्वं कारणं वदन्ति जिनाः ।

---

(१) नयाचे विशेषस्वरूप समजून घेण्यासाठी मराठी तत्त्वार्थसूत्र पहिल्या अध्यायाचे शेवटील सूत्राचा अर्थ व परिशिष्ट जरुर पहावे.

ज्ञानाराधनमिष्टं सम्यक्त्वानंतरं तस्मात् ॥३३॥

अन्वयार्थ - (जिनाः सम्यग्ज्ञानं कार्यं सम्यक्त्वं कारणं वदन्ति) जिनेन्द्र भगवान् सम्यग्ज्ञानास कार्यं आणि सम्यक्त्वास कारणं म्हणतात. (तस्मात् सम्यक्त्वानंतरं ज्ञानाराधनं इष्टं) म्हणून सम्यग्दर्शनाच्या आराधनेनंतर सम्यग्ज्ञानाची आराधना इष्ट फलदायी आहे.

भावार्थ - यद्यपि जीव पूर्वोपासून अनादितः मति-श्रुतज्ञानाचे द्वारा जाणत आहेत तथापि सम्यग्दर्शनाचे अभावी ते दोन्ही यथार्थ नाहीत. त्यास कुमति व कुश्रुति अशी संज्ञा होती. ज्याकाळी सम्यक्त्व होते त्याच काळी त्यास (सम्यक्) मतिज्ञान व श्रुतज्ञान म्हणतात. सारांश ज्ञान यद्यपि पूर्वोपासून आहे, परंतु त्या ज्ञानामध्ये समीचीनता सम्यग्दर्शनानेच येते. म्हणून येथे सम्यग्दर्शनास कारण व सम्यग्ज्ञानास कार्यं म्हटलेले आहे.

विशेषार्थ - ९ मिथ्यात्वाचा उदय असताना जे ज्ञान होते ते स्वपरनिर्णयाचा अभाव असल्यामुळे स्वपरभेदविज्ञानरहित व हेयोपोदयाच्या निर्णयाने रहित असते. परंतु सम्यक्त्व उत्पन्न ज्ञाल्यानंतर जे ज्ञान होते त्यावेळी अभिप्रायामध्ये स्वपराचा निर्णय असल्यामुळे स्वपरभेदविज्ञानपूर्वकच अभिप्राय असतो व हेय-उपादेयाचाही निर्णय अभिप्रायामध्ये असतो. म्हणून सम्यग्दर्शनास सम्यग्ज्ञानाचे कारण म्हटले आहे व सम्यग्ज्ञानास कार्यं म्हटले आहे. हे जसे आगमसंमत आहे तसेच यथार्थ व समुचित आहे. ॥३८॥

आतां शिष्य प्रश्न करतो जर दोहोंच्या उत्पत्तीमध्ये एकच समय आहे तर तेथे कार्यकारणभाव कसा असू शकेल ? कारण की कारणकार्यभाव तर पूर्वोत्तरसमयवर्ती असतो. त्याचे उत्तर देतात -

कारणकार्यविधानं समकालं जायमानयोरपि हि ।

दीपप्रकाशयोरिव सम्यक्त्वज्ञानयोः सुघटम् ॥३४॥

अन्वयार्थ :- (हि समकालं जायमानयोः अपि सम्यक्त्वज्ञानयोः कारणकार्यविधानं दीपप्रकाशयोः इव सुघटम् ।

अर्थ - निश्चयाने तर एकाच समयांत उत्पन्न होणाऱ्या दोन भावामध्ये कारणकार्यभाव दिसून येतो. जसे सम्यक्त्व व सम्यग्ज्ञान एकाच समयात उत्पन्न होतात तरीही त्यामध्ये दीपक आणि प्रकाशप्रमाणे कारण-कार्याचे विधान ठीक रीतीनं घटित होते.

भावार्थ - जरी दीपकाचा पेटणे-उजेंड व प्रकाश या दोन्ही गोष्टी एकाच क्षणी

होतात. जोपावेतो दीपक पेटलेला असतो तोपावेतो प्रकाश असतोच. तरीही दिव्याचे जळणे व प्रकाश यामध्ये दीपकाच्या जळण्यास कारण व प्रकाशास कार्य म्हणतात. त्याचप्रमाणे सम्यगदर्शन व सम्यग्ज्ञान यामध्येही कारणकार्यभाव आहे.

विशेषार्थ - एकसमयवर्ती भावामध्येही कारणकार्यभाव दोन प्रकारे घटित होतो.

१ दोन पदार्थांच्या दोन एकाच काळी असणाऱ्या पर्यायामध्ये निमित्तनैमित्तिकपणाचा उपचार होतो. जसे क्रोधकर्माचा उदय असताना त्याच समयी जीव क्रोधरूप परिणमतो. आदि

२ एकाच द्रव्याच्या दोन गुणांच्या दोन पर्यायामध्येही कारणकार्यपणा घटित होतो. जेहा जीवाचे उर्ध्वगामी म्हणजे सम्यक्त्व उत्पन्न ज्ञाल्यामुळे मोक्षमार्गामध्ये विकासरूप परिणमन प्रारंभ होते, त्याचक्षणी असणारे ज्ञान व चारित्र सम्यक् म्हटले जातात. ज्ञानास सम्यक्पणा कसा येतो याचा खुलासा वर केलेलाच आहे. सम्यक्त्वासोबत अनंतानुबंधी उदयाचा अभाव नियमाने असतो. त्यामुळे तेवढ्या अंशाने अभिप्रायांत रागादिकांना हेयरूपाने स्वीकारण्याची स्थायी वृत्ती प्रगट होते. याप्रमाणे दीपक व प्रकाशाच्या हष्टांताने एक द्रव्याच्या दोन गुणांच्या एक समयवर्ती भावामध्ये कारणकार्यभाव चांगल्या प्रकारे सिद्ध होतो.

आतां पुढील श्लोकात सम्यग्ज्ञानाचे स्वरूप सांगतात - ॥३४॥

कर्तव्योऽध्यवसायः सदनेकान्तात्मकेषु तत्त्वेषु ।

संशयविपर्ययानध्यवसायविविक्तमात्मरूपं तत् ॥३५॥

अन्वयार्थ - (सदनेकान्तात्मकेषु तत्त्वेषु अध्यवसायः कर्तव्यः) प्रशस्त प्रतिपक्षी उभयर्थात्मक जीवादि तत्त्वांचा निर्णय, अध्यवसाय हा कर्तव्य आहे. (तत् संशयविपर्ययानध्यवसायविविक्तं आत्मरूपं) ते सम्यग्ज्ञान संशय, विपर्यय आणि अनध्यवसाय या तीन दोषांनी रहित असून आत्म्याचे निजस्वरूप आहे.

भावार्थ - पदार्थांच्या स्वरूपास यथार्थ जाणणे, (जे द्रव्य ज्या गुण व पर्यायानी सहित आहे त्या द्रव्याचेच ते गुण व पर्याय जाणणे.) यास सम्यग्ज्ञान म्हणतात आणि हे आत्म्याचेच समीचीत रूप आहे. हे सम्यग्ज्ञान संशय विपर्यय आणि अनध्यवसाय या तीन दोषांनी रहित असते.

संशय - विरुद्ध दोन बाजूला स्पर्श करणाऱ्या ज्ञानास संशय म्हणतात. जसे ही पताका आहे की बगळ्यांची मालिका आहे?

विपर्यय - ठीक विरुद्ध टोकास स्पर्श करणाऱ्या ज्ञानास विपर्यय म्हणतात.

जसे फडफड एकाच जागी आहे. ते क्षेत्र इकडे तिकडे सरकत नाही यावरुन ती पताकाच असावी असा ठीक निर्णय न घेताच त्यास बगळ्यांची मालिका जाणणे हा विपर्यय दोष समजावा.

विमोह - अनध्यवसाय - 'काही तरी असेल झाले' अशा प्रकारच्या अनिर्णयात्मक भूमिकेला विमोह अथवा अध्यवसाय म्हणतात. त्यास एका विरुद्ध बाजूचा विपरीत निर्णय नाही तसा दोन बाजूस स्पर्श करणारा संशयही नाही. म्हणून ती अनिर्णयात्मक भूमिका आहे. || ३५ ||

विशेष - सम्यग्ज्ञान हा आत्माचाच सहज भाव आहे. जे ज्ञान आपला समीचीन निर्णय करू शकते तेच ज्ञान इतर पदार्थाचाही सम्यक् निर्णय करू शकेल. म्हणून सम्यग्ज्ञानाची साधना करणे हे मुमुक्षु जीवाचे कर्तव्य आहे. || ३५ ||

आता ज्ञानाची साधना आठ प्रकारे कशी करावी हे पुढील श्लोकांत सांगतात-
ग्रंथार्थभयपूर्ण काले विनयेन सोपधानं च ।

बहुमानेन समन्वितमनिन्हवं ज्ञानमाराथ्यम् ॥३६॥

अन्वयार्थ - (ग्रंथार्थभयपूर्ण) १ ग्रंथसूप्र म्हणजे शब्दसूप्र २ अर्थसूप्र म्हणजे भाव यथार्थ जाणणे व ३ उभय शब्द आणि अर्थ दोहोंच्याही शुद्धतेने परिपूर्ण (काले) ४ आराधनायोग्य अध्ययनाच्या योग्यवेळी (विनयेन) ५ मनवचन कायेची शुद्धतापूर्वक विनयाने (सोपधानं) ६ धारणापूर्वक (बहुमानेन समन्वितम्) ७ अतिशय बहुमानसपूर्वक अर्थात् देवशास्त्रगुरुंच्या यथायोग्य विनयाने सहित होऊन (अनिन्हवं) ८ शिकवणाऱ्या गुरुंचे नाव न लपवितां (ज्ञानम् आराथ्यम्) ज्ञानाची आराधना करावयास पाहिजे.

भावार्थ - यात सम्यग्ज्ञानाच्या आराधना करण्याच्या विधीचे आठ अंग सांगितले आहेत. १ शब्दाचार २ अर्थाचार ३ उभयाचार ४ कालाचार ५ विनयाचार ६ उपधानाचार ७ बहुमानाचार ८ अनिन्हवाचार.

१ ग्रंथाचार - व्याकरण शास्त्राच्या अनुसार अक्षर, पद, वाक्य या सर्वांचे पठन व पाठन. प्रयत्नपूर्वक शुद्ध म्हणणे व वाचणे यास ग्रंथाचार म्हणतात. यासच व्यंजनाचार, श्रुताचार, अक्षराचार आदि नावे आहेत.

२ अर्थाचार - ज्या ग्रंथांचे पठन-पाठन सुरु आहे त्याच्या अर्थाची यथार्थ अवधारणा करणे यास अर्थाचार म्हणतात.

३ उभयाचार - शद्वांचे शुद्ध उच्चारण करून पठन - पाठन व शद्वांचा

समार्चीन अर्थाचे अवधारण करून वाचन स्वाध्याय करणे यास उभयाचार म्हणतात.

४ कालाचार - गोसर्सा काळ, प्रदोषक काळ (अपराह्न काळ) प्रदोषकाळ आणि विरात्रिकाळ या चार उत्तम वेळी पठन, पाठन, स्वाध्याय, उपदेश आदि करणे यास कालाचार म्हणतात. ९ गोसर्सर्गकाल - सूर्योदयानंतर दोन घटका व माध्यान्हापूर्वी २ घटका हा गोसर्सर्ग काळ असून तो स्वाध्यायास योग्य आहे.

२ प्रदोषकाल - माध्यान्हानंतर दोन घटका आणि रात्रीच्या दोन घटकापूर्व हा प्रदोषकाल असून तो स्वाध्याय पठन-पाठनादिकाला योग्य आहे.

३ प्रदोष काल - रात्रीच्या दोन घडीनंतर आणि मध्यरात्रीच्या दोन घटका पूर्व हा काळ स्वाध्यायार्थ समुचित योग्य आहे असे शास्त्रात सांगितला आहे.

४ विरात्रिकाल - मध्यरात्रीच्या दोन घडीनंतर व सूर्योदयाच्या दोन घडी पूर्व हा विरात्रिकाल असून तोही स्वाध्याय पठन-पाठनादिकास अनुकूल आहे.

चार संध्याकालाचे अंतिम दोन घडीमध्ये वज्रपात, इन्द्रधनुष्य, सूर्यग्रहण व चंद्रग्रहण, तूफान-वादळ आदि उत्पाताचे काळी सिद्धान्तग्रंथाचे पठनपाठन वर्जित सांगितले आहे. स्तोत्र, आराधना, स्तोत्र पठनादि म्हणण्यास वाचण्यास प्रत्यवाय नाही.

५ विनायाचार - शुद्ध स्वच्छ गालित जलाने हात-पाय धुवून, पवित्र निर्जतुक स्थानी, पर्यकासन घालून बसावे व नमस्कारपूर्वक शास्त्राचे अध्ययन करावे व करवावे.

६ उपधानाचार - उपधानसहित आराधन करणे अर्थात् विसरणार नाही अशा एकाग्रतेने मनःपूर्वक वाचणे व सांगणे हा उपधानाचार आहे.

७ बहुमानाचार - ज्ञान, पुस्तक, शिक्षक, गुरु यांचा परिपूर्ण यथायोग्य आदर करणे हा बहुमानाचार आहे.

८ अनिन्हवाचार - ज्या गुरुल्या शिकविण्याने ज्या शास्त्राचे ज्ञाले असेल त्याचे नाव न लपविणे, त्याचा बहुमानपूर्वक स्पष्ट निर्देश करणे यास अनिन्हवाचार म्हणतात. याप्रमाणे या श्लोकात ज्ञानाचारचे आठ भेद सांगितले आहेत.

याप्रमाणे श्रीमत् अमृतचंद्रसूरीविरचित पुरुषार्थसिद्ध्युपाय नामक अपरनाम जिनप्रवचनरहस्यकोष यामध्ये सम्यग्ज्ञानाचे वर्णन करणारा दुसरा अधिकार समाप्त झाला.

●●

अथ सम्यक्चारित्राधिकार

विगलितदर्शनमोहैः समज्ञसज्जानविदिततत्त्वार्थैः ।

नित्यमपि निःप्रकंपैः सम्यक्चारित्रमालंब्यम् ॥३७॥

अन्वयार्थ - (विगलितदर्शनमोहैः समज्ञसज्जानविदिततत्त्वार्थैः नित्यम् अपि निःप्रकंपैः) ज्यांनी दर्शनमोहाचा नाश केलेला आहे व ज्यांनी सम्यग्ज्ञानाने तत्त्वार्थाचे यथार्थ ज्ञान प्राप्त करून घेतले आहे आणि जे सदैवच अकंप दृढचित्त आहेत अशा पुरुषांनी (सम्यक्चारित्रम् आलम्ब्यम्) सम्यक्चारित्राचा आश्रय घ्यावयास पाहिजे.

भावार्थ - सम्यग्दर्शन व सम्यग्ज्ञानाचे प्राप्तीनंतर सम्यक्चारित्राचा अंगीकार करावा. ॥३७॥

सम्यक् चारित्राची आराधना सम्यग्दर्शन व सम्यग्ज्ञानानंतर कां करावी याचा खुलासा करतात -

न हि सम्यग्व्यपदेशं चरित्रमज्ञानपूर्वकं लभते ।

ज्ञानानंतरमुक्तं चारित्राराधनं तस्मात् ॥३८॥

अन्वयार्थ - (हि अज्ञानपूर्वकं चरित्रम् सम्यग् व्यपदेशं न लभते) निश्चयाने अज्ञानपूर्वक चारित्रास समीचीन हे नाव (विशेषण) प्राप्त होत नाही (तस्मात्) म्हणून (ज्ञानानंतरम् चारित्राराधनम् उक्तं) सम्यग्ज्ञानाची आराधना केल्यानंतर चारित्राची आराधना करावी असे सांगितले आहे.

भावार्थ - प्रथमतः जर सम्यग्ज्ञान नसेल आणि पापक्रियांचा त्याग करून चारित्राचे ओझे धारण करेल तर ते चारित्र सम्यक्चारित्र म्हटले जात नाही. जसे ज्याचे ज्ञान नाही अशा औषधीचे संवनाने मरण संभव असते त्याचप्रकार ज्ञानाशिवाय चारित्राचा स्वीकार केला तर संसाराची वाढ होणेच संभवनीय आहे. ज्यातून प्राण निघून गेले आहेत अशा मृताच्या शरीरातील इंद्रियांचे आकार निघयोजन आहेत तसेच ज्ञानाशिवाय शारीरिक दिंगंवर लिंग मात्र क्रियाकांडाचे साधन आहे, शुद्धोपयोग प्राप्तीचे साधन मुळीच नाही.

विशेष - खुलासा इतका स्पष्ट आहे की ब्रते व दीक्षेषूर्वी आगमज्ञानाचा

पुरुषार्थ हा आवश्यक आहे. ब्रत व दीक्षेपूर्वी जर ज्ञानसाधना असेल तर सम्यगदर्शन हृष्ट होईल व तो स्वयं ब्रते व दीक्षा घेण्यास अग्रेसर होईल आणि ब्रते व दीक्षेनंतरही जर स्वाध्यायादिद्वारा ज्ञानसाधना करील तर त्याचे मनोबल वाढून तो दीक्षेची पालना सम्यक्प्रकारे करील. ॥३८॥

आता चारित्राचे स्वरूप सांगतात -

चारित्रं भवति यतः समस्तसावद्योगपरिहरणात् ।

सकलकषायविमुक्तं विशदमुदासीनमात्मरूपं तत् ॥३९॥

अन्यर्थ - (यतः समस्तसावद्योगपरिहरणात्) ज्या अर्थी संपूर्ण पापसहित योगाचा परिहार (त्याग) केला असताना (सकलकषायविमुक्तं विशदं उदासीनम् चारित्रम् भवति) समस्त कषायांनी रहित, अत्यंत निर्मल व परपदार्थाच्या संयोगापासून विरक्त असे चारित्र प्राप्त होते म्हणून (तत् आत्मरूपं) ते चारित्र शुद्ध आत्मस्वरूपच आहे व मोक्षमार्गामध्ये निरपवाद आश्रयनीय आहे.

भावार्थ - समस्त कषायांचा अभाव झाला असताना तर यथाख्यात चारित्र होते. सामायिक आणि छेदोपस्थापना हे सकलचारित्र आहे. परंतु संज्वलन कषायांचा तीव्र वा मंद उदय असल्याकारणाने मन्द कषाय नष्ट न होता त्यांचे अस्तित्व संज्वलनरूप आहे, म्हणून चारित्राचे पूर्ण रूप असे यथाख्यातचारित्र प्राप्त झाले नाही; परंतु संज्वलन कषाय नाश पावल्यानंतर यथाख्यात चारित्र प्रगट होते.

प्रश्न - मग त्यापूर्वी स्वभावचारित्र आहे की नाही ?

उत्तर - शुभोपयोग तर विशुद्ध परिणामांनी होतो. विशुद्ध परिणाम म्हणजेच मंदकषाय. कषायांचा जेवढ्या अंशाने (बारा प्रकारच्या कषायांचा अभाव आहे या अपेक्षेने) चारित्र तर म्हणता येते परंतु शुभोपयोगामुळे त्या चारित्रास सराग चारित्र म्हटले आहे.

प्रश्न - देव, गुरु, शास्त्र, शील, तप, संयमादिकामध्ये जर अत्यंत रागरूप भक्ति प्रवृत्त होत असेल तर त्यास मंद कषाय म्हणतात. तेव्हा त्यास कोणते चारित्र म्हणावे ?

उत्तर - ही रागरूप प्रवृत्ती विषयकषायांच्या रागादिकांच्या अपेक्षेने तर मंदकषायरूप आहे; कारण या रागप्रवृत्तीमध्ये क्रोध, मान व मायेचा तर प्रगट सद्भाव नाही, राहिली प्रीतिरूप लोभाची कथा ! तो रागही सांसारिक प्रयोजनाने प्रेरित नाही, म्हणून लोभकषायाची देखील मंदता आहे, पुनः ज्ञानी जीव रागभाव

असूनही अशुभ रागापासून निवृत्त होऊन शुभरागामध्ये प्रवृत्त होतो. तथापि तो त्याही वेळी शुभरागास उपादेयरूपाने मानत नाही, उलट त्यास शुद्धोपयोगरूप चारित्रामधील मलिनतेचेच कारण मानतो, अशुभोपयोगरूप कषायांची तीव्रता तर केव्हाच नाश पावली आहे यामुळे कदाचित् चारित्र असे म्हणता येते. ॥३९॥

चारित्राचे दोन भेद सांगतात -

हिंसातोऽनृतवचनात्तेयादब्रह्मतः परिग्रहतः ।

कात्स्त्व्यैकदेशविरतेः चारित्रं जायते द्विविधम् ॥४०॥

अन्वयार्थ - (हिंसातः, अनृतवचनात्, स्तेयात्, अब्रह्मतः परिग्रहतः) हिंसेपासून, असत्य वचनापासून, चौर्यापासून, अब्रह्म व परिग्रह यापासून (कात्स्त्व्यैकदेशविरतेः) संपूर्णपणे आणि एकदेश विरती या कारणाने (चारित्रं द्विविधम् जायते) चारित्र दोन प्रकारचे होते.

भावार्थ - हिंसादि पांच पापापासून सर्वथा निवृत्तीला सकलचारित्र व एकदेश निवृत्तीला देशचारित्र असे म्हणतात. ॥४०॥

आतां सकलचारित्र व एकदेश चारित्र यामध्ये स्वामी अपेक्षेने काय अंतर असते हे सांगतात -

निरतः कात्स्त्व्यनिवृत्तौ भवति यतिः समयसारभूतोऽयम् ।

या त्वेकदेशविरतिर्निरतस्तस्यामुपासको भवति ॥४१॥

अन्वयार्थ - (तस्यां कात्स्त्व्यनिवृत्तौ निरतः अयं यतिः समयसारभूतः भवति) त्या सकल विरतिमध्ये निरत, तन्मय असा हा साधू समयसारमय होतो. म्हणजे शुद्धोपयोगरूप स्वरूपामध्ये तळीन होतो. (या तु एकदेशविरतिः तस्यां निरतः उपासको भवति) आणि जी काही आंशिक निवृत्ति आहे [त्यामध्ये लीन आत्मा म्हणजे] त्या कारणाने तो त्या साधूमध्ये प्रगाढ भक्तीने रंगलेला उपासक अर्थात् श्रावक होतो.

भावार्थ - मुनी सकलचारित्राचे स्वामी आहेत आणि देशचारित्राचा स्वामी श्रावक आहे. ॥४१॥

असत्यवचनादिक हिंसाच आहे याचा स्पष्ट खुलासा करतात -

आत्मपरिणामहिंसनहेतुत्वात्सर्वमेव हिंसैतत् ।

अनृतवचनादि केवलमुदाहृतं शिष्यबोधाय ॥४२॥

अन्वयार्थ - (आत्मपरिणामहिंसनहेतुत्वात्) आपल्या आत्माच्या शुद्ध स्वभावाचा घात होण्यास हंतू आहेत म्हणून (अनृतवचनादि सर्वम् एव एतत् हिंसा) ही

असत्य वचन वगैरे सर्वच पापे वास्तविक हिंसाच आहेत. ही (अनृतवचनादि केवलं शिष्यवोधाय उदाहृतं) सर्व असत्य वचनादि पापे केवळ शिष्यास समजावून सांगण्यासाठी उदाहरणस्वरूप आहेत.

भावार्थ - पाचही पापे (हिंसा, असत्य, चोरी, अब्रह्म व कुशील व परिग्रह ही सर्व हिंसेमध्येच समाविष्ट होतात. कारण की, या सर्व पापांनी आत्म्याच्या शुद्ध परिणामांचा घात होतो. या कारणाने ही पांचही पापे हे हिंसेचेच भेद आहेत.

॥ ४२ ॥

हिंसेचे स्वरूप सांगतात -

यत्खलु कषाययोगात्प्राणानां द्रव्यभावस्वरूपाणाम् ।

व्यपरोपणस्य करणं सुनिश्चिता भवति सा हिंसा ॥४३॥

अन्वयार्थ - (खलु कषाययोगात्) निश्चयाने कषायपूर्वक मनवचनकायेच्या प्रवृत्तीचे कारणाने (यत् द्रव्यभावस्वरूपाणाम् प्राणानां व्यपरोपणस्य करणं) जो काही द्रव्यस्वरूप प्राण आणि भावस्वरूपाण यांचा व्यपरोप - [वियोग] करण्यात येतो (सा सुनिश्चिता हिंसा भवति) तीच हिंसा आहे असा आगमामध्ये समीचीनपणे निर्णय केलेला आहे.

भावार्थ - १ ज्या पुरुषाच्या अंतरंगात मनद्वारा, वचनाच्या द्वारा व शरीरद्वारा क्रोधादिक कषाय प्रगट होतात त्याच्या शुद्धोपयोगस्वरूप, शुद्धस्वरूप निश्चयप्राणांचा घात तर प्रथमतःच होतो, कारण की कषायांच्या प्रादुर्भावाने त्या शुद्धस्वभावाचाच प्रथमतःच घात होतो; म्हणून ही प्रथमतः हिंसाच आहे. २ पश्चात् जर कषायांच्या तीव्रतेने, दीर्घ श्वासोच्छवासाने, हात पायादिकाने तो आपल्याच शरीरास कष्ट देतो, कदाचित् आत्मघाताती करून घेतो तर स्वतःच्याच द्रव्यप्राणांचा घात करतो हीही हिंसाच आहे. ३ तदनंतर त्याने उच्चारलेल्या मर्मभेदी कुवचनाच्या द्वारा, हास्यादि विकारभावाने त्या पुरुषाच्या अंतर्यामी पीडा होते ही दुसऱ्याच्या भावप्राणांचा घातस्वरूपाने तिसरी भाव हिंसा आहे. ४ आणि अन्ती त्या पुरुषांचे तीव्र कषाय आणि प्रमाद या कारणाने त्या हिंसेच्या लक्ष्यभूत अन्य पुरुषांस शरीराच्या अवयवांचा छेद आदि पीडा देण्यात येते तो दुसऱ्याच्या द्रव्यप्राणांचा व्यपरोप झाला व ही चौथ्या प्रकारची हिंसा आहे. सारांश कषायाने आपल्या आणि दुसऱ्याच्या भावप्राण आणि द्रव्यप्राणांचा घात करणे हे हिंसेचे लक्षण आहे.

विशेषार्थ - येथे हिंसा करणाच्याच्या भावप्राणांचा व द्रव्यप्राणांचा कसा घात होतो हे भावार्थामध्ये प्रथमच सांगितले आहे. याप्रमाणे हिंसेच्या उद्यम करणाच्याच्या

भावप्राणांचा व द्रव्यप्राणांचा घात होता. ही चाप्रकारं दोन्ही प्राणांचा वियोगरूप हिंसा होते. तदनंतर ज्याची हिंसा, वध खून करावयाचा आहे त्यास मानसिक पीडा होते ही त्याच्या भावप्राणांची हिंसा होते व प्रत्यक्षतः त्यांच्या अवयवांचा छेद वा प्राणांचा सर्वथा वियोग करण्यात येतो ही द्रव्यहिंसा. अन्य जीवाच्या अपेक्षेने अशी दोनप्रकारची हिंसा झाली, अशाप्रकारे भावार्थामध्ये मूळ हिंदी टीकाकार पं. दौलतरामर्जीनी हिंसेच्या चार रूपांचे दिग्दर्शन चांगल्याप्रकारे केलेले आहे. || ४३ ||

हिंसेच्या स्वरूपाबाबत जैनशासनाचा निर्णय काय आहे हे सांगतात -

अप्रादुर्भावः खलु रागादीनां भवत्यहिंसेति ।

तेषामेवोत्पत्तिर्हिंसेति जिनागमस्य संक्षेपः ॥४४॥

अन्वयार्थ - (खलु रागादीनां अप्रादुर्भावः अहिंसा भवति इति) वास्तविक तर रागादि विकार उत्पन्न न होऊ देणे, हीच अहिंसा आहे आणि (तेषाम् एव उत्पत्तिः हिंसा) त्या रागादिविकारांची उत्पत्ति होणे हीच हिंसा आहे. (इति जिनागमस्य संक्षेपः) हा जैनशासनाचा हिंसा-अहिंसेच्या विवेचनाचा मुख्य गाभा आहे.

भावार्थ - आपल्या रागदेषादि विकारांनी आपल्याच शुद्धोपयोगरूप परिणामांचा घात होतो म्हणून आत्म्याच्या शुद्ध स्वभावाचा घात ही खच्या अर्थाने हिंसा आहे. म्हणून रागादिक विकार उत्पन्न न होऊ देणे हीच वास्तविक अहिंसा आहे. आणि विकारांची उत्पत्ती हीच हिंसा आहे. परम अहिंसाधर्माच्या प्रतिष्ठापक जैनशासनाचे हेच रहस्य आहे.

विशेषार्थ - मूळात हिंदी टीकाकाराने सुंदर विवेचन केलेलेच आहे. ज्या कारणाने या जगात हिंसादि दुष्कृत्ये घडतात त्याचे मूळ कारण तर हिंसकाच्या अंतर्यामी असणारे कषाय हेच आहेत. म्हणून “प्रमत्तो हिंसको” जो कषायी आहे तो हिंसक आहे अशी हिंसकाची व्याख्या सागरधर्मामृतामध्ये पं. आशाधरर्जीनी अल्पाक्षरांत स्पष्ट केली आहे. रागादिविकार म्हणजे मूळातच हिंसा आहे. बांहरच्या जगास दिसो वा न दिसो, अथवा त्यांच्या द्रव्यप्राणांचा वियोग होण्यांचा अथवा न होण्यो, ह्या तर नंतरच्या घटना आहेत. ही मूलभूत हिंसा, कषायप्रवृत्ती असेल तरच हिंसाप्रवृत्ती होते. म्हणून अहिंसा या परम ब्रह्माने^{१०} धर्माची साधना ~~~~~

(१०) अहिंसा भूतानां जगाति विदितं ब्रह्म परमम् । (आ. समंतभद्र स्वयंभूतोत्र नमीनाथ स्तुती)

करण्यासाठी आपल्या विकारांचा भेदविज्ञानद्वारा अभाव करणे हीच तत्त्वतः अहिंसा आहे. ॥४४॥

योग्य सदाचार, यत्लाचार असतानाही, अंतर्यामी रागादिक नसताना कदाचित् जीवघात होतो ती हिंसा नव्हे हे सांगतात -

युक्ताचरणस्य सतो रागाद्यवेशमन्तरेणापि ।

न हि भवति जातु हिंसा प्राणव्यपरोपणादेव ॥४५॥

अन्यार्थ - (युक्ताचरणस्थ सतः) योग्य यत्लाचारपूर्वक प्रवृत्ती करीत असणाऱ्या साधू वा गृहस्थाला (रागाद्यवेशम् अंतरेण अपि) रागादि कषाय, प्रमाद, मारण्याचा अभिप्राय नसतानाही (प्राण-व्यपरोपणात् एव) केवळ द्रव्यप्राणांचा घात होतो एवढ्याच कारणाने (जातु हिंसा न भवति) त्यास कदाचित देखील हिंसा घडत नाही. त्यास हिंसेचे पाप लागत नाहीच.

भावार्थ - जर कोणी साधू वा सदगृहस्थ सावधानतापूर्वक यत्लाचार प्रवृत्ती करीत असतानाही शरीराच्या हालचालीच्या कारणाने कोण्या एका जीवास पीडा पोचते वा त्यांच्या प्राणांचा वियोग होतो, एतावता मात्र त्यास हिंसेचा दोष लागत नाही; कारण त्याचे परिणाम हिंसेच्या अभिप्रायाने मलीन नाहीत. याच कारणाने तत्त्वार्थसूत्रामध्ये “प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा” हे हिंसेचे लक्षण सांगितलेले आहे. जर फक्त ‘प्राणव्यपरोपणं हिंसा’ अर्थात् प्राणांचा वियोग होणे मात्र हिंसा आहे असे लक्षण सूत्रकारांनी सांगितले असते तर तेव्हा या लक्षणात अतिव्याप्ती दोषाचा संभव तरी होता. जर प्रमत्तयोगात् हे पद नसते तर अव्याप्ती दोष संभव होता. हे पुढील श्लोकांत स्पष्ट केलेले आहे.

विशेषार्थ - या श्लोकावरूप हे जिनागमाचे रहस्य स्पष्ट होते की “रागादि विकारांचा सद्ब्राव आणि प्रमाद व कषायांचा अभिप्राय हीच खरी हिंसा आहे.

---

(९९) आदि या पदब्रावा द्वेष, मोह, काम, क्रोध, मान, माया, लोभ, हास्य, भय, जुगुप्सा प्रमाद वगैरे समस्त विभावभावांचे ग्रहण केलेले आहे. संक्षेपतः राग - कोण्या अन्य पर पदार्थास इष्ट मानून त्यामध्ये प्रीति करणे. द्वेष - कोण्या परपदार्थास अप्रिय समजून त्यामध्ये अप्रीति करणे. मोह - परपदार्थमध्ये ममत्वाची भावना करणे. काम - भिन्नलिंगी वा समलिंगी परासह मैथुनाचा विकल्प. क्रोध - कोणत्या पदार्थास अप्रिय समजून त्याचा तीव्र प्रतिकार करण्याची भावना हा क्रोध होय. मान - पराची हीनता व आपले श्रेष्ठत्व स्थापित करण्याची वृत्ती व भावना हा मान होय. माया - परिग्रहाच्या आसक्तीने कुटिलतेने परास ठगविणे. लोभ - परपदार्थाची इच्छा करणे. भय - अनिष्ट, कष्टदायक पदार्थांना पाहून घावरणे, भिणे. शोक - इष्टवियोगाने व्याकुळ होणे. जुगुप्सा - अनिष्ट पदार्थाबाबत गळानी वा किळस करणे. प्रमाद - धर्मकार्य व शुद्धोपयोगात आळस करणे.

मग प्रत्यक्ष जीवघात घडा वा न घडा. (द्रव्यप्राण्यांचा वियोग) हा प्रश्न गोण आहे. म्हणजेच रागादि कषायापासून निवृत्ती व यत्ताचार हीच वास्तविक अहिंसा आहे.

संपूर्ण लोकाकाश सूक्ष्म एकेन्द्रिय जीवांनी व्याप्त आहे. त्रस नाडी मध्ये द्वीन्द्रियादि सूक्ष्म त्रस जीव ही आहेत. त्यांची हिंसा करण्याचा कर्तृत्वमूलक अभिप्राय जो करत नाही तोच खच्या अर्थाने अभिप्रायातील कषायांनी रहित आहे व तोच अहिंसक आहे. एरवी सूक्ष्म जीवांचा घात घडेलही पण अभिप्राय नसेल तर ती हिंसा नव्हे. पं. आशाधरजी सागारधर्मामृतामध्ये सांगतात -

विष्वग्नीवचिते लोके क चरन् कोप्यमोक्षत ।

भावैकसाधनो बंधो मोक्षो चेन्नाभविष्यताम् ॥

अर्थ - हा लोक सर्वत्र सूक्ष्म जीवांनी व्याप्त असताना व्यवहाराने कोण अहिंसेचे आचरण करू शकेल ? व कोण मुक्त तरी होणार ? म्हणून रहस्य हे आहे की, बंध आणि मोक्ष हे जीवाच्या परिणामावरच अभिप्रायावरच अवलंबून आहेत. बाबू क्रियाकांड अथवा प्रवृत्तीवर अवलंबून नाहीत. हिंसेचा अंतर्भाव बंधतत्त्वातच असल्याने आणि अहिंसेचा अंतर्भाव मोक्षमार्गात असल्याने हे हिंसा-अहिंसेलाही लागू पडते. ॥४५॥

मग निदान असे तर मानावेच लागेल ना की जीवघात न घडला तर हिंसा मानता येणार नाही. याबाबत खुलासा करतात -

व्युत्थानावस्थायां रागादीनां वशप्रवृत्तायाम् ।

म्रियतां जीवो वा मा धावत्यग्रे ध्रुवं हिंसा ॥४६॥

अन्वयार्थ - (रागादीनां वशप्रवृत्तायां) रागादि कषायांच्या आधीन होऊन प्रवृत्ती करत असताना (व्युत्थानावस्थायां) अयत्ताचार रूप प्रवृत्ती असताना ज्ञानिती पाळत नसेल व सावधानता नसेल तरइ (जीवः म्रियतां वा मा) जीवघात होवो वा न होवो (ध्रुवं अग्रे हिंसा धावति) हिंसा तर निश्चितच पुढेपुढेच धावत असते.

भावार्थ - जो प्रमादी जीव कषायांच्या वशीभूत होऊन गमनादि क्रिया सावधानतेने व यत्ताचारपूर्वक न करता समितिबाबत काळजी न घेता करतो तो जीव “तो जीव मरो अथवा न मरो” त्यास हिंसेचे पातक (दोष) निश्चितच लागते; कारण की कषायभाव ही हिंसेची जननी आहे; आणि त्या जीवास कषाय तर आहेतच. या आचार्याच्या विवेचनाने प्राणांना पीडा न पोचविता व

जीवघात न होताही अभिप्रायामुळे हिंसा घडतेच हे सिद्ध केले आहे. जर पूर्वी सूचित केल्याप्रमाणे केवळ प्राणांचा घात लक्षण केले असते तर त्यामध्ये अव्याप्ति दोष आला असता.

कोणाही जीवाचा घात न घडताही हिंसा कशी काय घडू शकेल ? याचे समाधान पुढील श्लोकात करतात :-

विशेषार्थ :- रागादिक विकारांचा उद्भव व अयत्नाचार, बेसावधपणा हीच खरी हिंसेची जननी आहे; म्हणून तीच हिंसा आहे. जीवघात घडणे न घडणे हा तर योगायोग आहे. हिंसा योगायोगावर निर्भर नसून आत्मविकारावर व कषायांच्या अभिप्रायावर अवलंबून आहे. ॥४६॥

यस्मात्सकषायः सन् हन्त्यात्मा प्रथममात्मनात्मानम् ।

पश्चात्त्रायेत न वा हिंसा प्राण्यन्तराणां तु ॥४७॥

अन्यवार्थ - (यस्मात् आत्मा सकषायः सन्) ज्या अर्थी हा जीव सकषायी होउन (प्रथमम् आत्मना आत्मानं हन्ति) प्रथमतः तर स्वयं स्वतः आपल्या आत्म्याचाच घात करतो (पश्चात् प्राण्यन्तराणां हिंसा जायेत वा न) नंतर अन्य प्राण्यांची हिंसा घडो अथवा न घडो.

भावार्थ - हिंसा शब्दाचा अर्थ घात करणे असा आहे. परंतु हा घात दोन प्रकारचा आहे. एक आत्मघात व दुसरा परघात. ज्याकाळी जीवामध्ये कषायाभावांची उत्पत्ती होते त्याच क्षणी आत्मघात होतो. (कारण त्यांच्या शुद्ध चैतन्य स्वभावाचा घात झालेलाच असतो.) पश्चात् जर अन्य जीवाची आयु पूर्ण झालेली असेल अथवा पापाचा उदय असेल तर त्याचाही घात होतो; अन्यथा जर आयु समाप्त झाली नसेल तर व त्याच्या पापाचा उदय आला नसेल तर काही त्याचा घात होत नाही; कारण की, त्यांच्या प्राणांचा वियोग हा त्यांच्याच आयुकर्माची स्थिति संपण्यावर अवलंबून आहे. परंतु आत्मघात हा तर कषायांच्या उत्पत्तीच्या क्षणीच होतो. आत्मघात व परघात दोन्ही हिंसाच आहेत.

विशेषार्थ - आत्मघात हा कषायांच्या उत्पत्तीशी अविनाभावी आहे, म्हणून कषायांच्या उत्पत्तीला हिंसा म्हणणे हे तर्कसंगत आहे. परंतु परघात हा आत्म्याच्या स्वाधीन नाही. हा जीव दुसऱ्यास जगविणे मारणे करू शकत नाही. ते तर ज्याच्या त्याच्या आयुकर्मानुसार घडते. म्हणून परघात ही नियति आहे, योगायोग आहे. त्याची हिंसा आपल्या विकल्पानुसार घडत नाही. म्हणून परघातासह आत्मघाताची व्याप्ती नियमरूप नाही व आत्मघाताची व्याप्ती तर आपल्या

कषायावरच अवलंबून आहे. ॥४७॥

हिंसेचा निश्चित नियम सांगतात -

हिंसायामविरमणं हिंसापरिणमनमपि भवति हिंसा ।

तस्मात्प्रमत्तयोगे प्राणव्यपरोपणं नित्यम् ॥४८॥

अन्वयार्थ - (हिंसायाम् अविरमणं अपि हिंसापरिणमनम् हिंसा भवति) हिंसेपासून विरक्त न होणे, हिंसेचा बुद्धिपूर्वक त्यागाचा नियम न करणे हेच हिंसारूप परिणमन असून दोन्हीही हिंसाच आहेत. (तस्मात् प्रमत्तयोगे नित्यम् प्राणव्यपरोपणं) म्हणून प्रमत्तयोग असताना निश्चितपणे प्राणांचे व्यपरोपण आहेच.

भावार्थ - प्राणांचा घातरूप हिंसाही दोन प्रकाराची आहे. एक अविरमणरूप व दुसरी परिणमनरूप. १ परजीवांच्या घातामध्ये प्रवृत्त न होता सुद्धा हिंसेच्या त्यागाची प्रतिज्ञा न घेतल्यामुळे ती अविरमणस्वरूपाची हिंसा आहे १) प्रत्यक्ष हिंसाक्रिया न घडतांनाही अविरमणास हिंसा म्हणण्याचे कारण काय हा प्रश्न आहे, त्याचे उत्तर - ज्या पुरुषास हिंसेचा त्याग नाही तो यद्यपि कधीकाळी हिंसमध्ये प्रवृत्तीहि करीत नाही; परंतु त्याच्या अभिप्रायात तर हिंसेपासून अविरती नियमाने आहेच. म्हणून ज्याने हिंसादि पापांना सोडण्याची प्रतिज्ञा घेतली नाही तो तर अभिप्रायामध्ये “मी पापांचा त्याग करू शकत नाही कारण कदाचित् घडेल तर.....” असा विकल्प-अविरतीचा भाव आहेच. म्हणून तो हिंसेचा भागीदार आहेच.

२ परिणमनरूप हिंसा - पर जीवांचा घात करण्यामध्ये जीवाचे मन - वचन - काय द्वारा प्रवृत्त होणे ती परिणमनरूप हिंसा समजावी. या दोन्ही प्रकारच्या हिंसमध्ये प्रमादसहित मन-वचन-कायेची प्रवृत्तिरूप योग नियमाने आहेच आणि जोपावेतो प्रमादाचे अस्तित्व आहे आणि प्रमाद आहेच तोपावेतो हिंसेचा सदैव (परजीवाच्या अपेक्षेनेही) प्राणघाताचा सद्ग्राव असतो. म्हणून प्रमादाचा परिहार करण्यासाठी हिंसेचा त्याग करण्याची बुद्धिपूर्वक प्रतिज्ञा दृढतापूर्वक घ्यावयास पाहिजे. म्हणजे उपरोक्त दोन्ही हिंसेपासून बचाव होईल. ॥४८॥

या रहस्याचे तत्त्वतः अंतःसूत्र प्रगट करतात

सूक्ष्मापि न खलु हिंसा परवस्तुनिवंधना भवति पुंसः ।

हिंसायतननिवृत्तिः परिणामविशुद्धये तदपि कार्या ॥४९॥

अन्वयार्थ - (खलु पुंसः सूक्ष्मा अपि हिंसा परवस्तुनिवंधना न भवति) खरोखरच या जीवाचा कोणताही सूक्ष्म हिंसाभाव हा परवस्तूच्या कारणाने होत नाही.

(तदपि परिणामविशुद्धचे हिंसायतननिवृत्तिः कार्या) तरीही परिणामांच्या निर्मलतेसाठी हिंसेच्या आयतनापासून, आश्रय स्थानापासून निवृत्ती उचित व श्रेयस्कर आहे.

भावार्थ - रागादि कषायभावांचा उद्घव हीच खरोखर हिंसा आहे, परवस्तूच्या हिंसा-अहिंसा तसेच बंध मोक्षाशी काही संबंध नाही. परंतु रागादिपरिणाम हे परवस्तूच्या आश्रयाने होतात म्हणून परिणामांच्या विशुद्धीसाठी परिग्रहादि हिंसेच्या व बंधाच्या आयतनांचा त्याग अवश्य करावा; कारण खरोखरच ज्या मातेचा पुत्र वीर योद्धा असतो तिलाच सुभटाची माता म्हणता येते व त्या आश्रयाने नाना विकल्प होतात. ते कां होतात ? याचे कारणच हे की, कषायांची उत्पत्ती कर्मादय असताना परवस्तूच्या लक्ष्याने (रागद्वेष मोह केल्यानेच) होते. त्याचेच नाव कषाय आहे. परवस्तूचे लक्ष्य नसेल तर रागादि विकार उत्पन्न होऊच शकत नाही.

विशेषार्थ - समयसारच्या बंधाधिकारामध्ये तीन गोष्टी अगदी स्पष्ट केलेल्या आहेत. (१) प्रत्येकाचे जन्ममरण-सुखदुःख ज्याच्या त्याच्या कर्मादयानुसार होते. एक दुसऱ्याचे सुखदुःख वा जन्ममरणादि करू शकत नाही. कारण दुसऱ्यास आयुर्कर्म व वेदनीयकर्म देऊ शकत नाही. म्हणून या ग्रंथामध्ये हे सांगितले आहे, आपण मारतो म्हटल्याने दुसऱ्याचे मरण होईल, हे नियत नाही. कारण ते आपले हाती नाही. म्हणून 'हिंसा घडो वा न घडो' अज्ञानीचा हा विकल्प सदैव राहणारच आहे. परंतु जेव्हा विकल्प होतो व तो कषायी बनतो त्याबाबत मात्र नियम आहे की तो त्याच क्षणी आपल्या शुद्ध चैतन्यस्वभावाचा घात करतो.

(२) बंध हा आपल्याच अध्यवसानाच्या अनुसारच होतो आणि मोक्ष हा अध्यवसानाच्या अभावी होणाऱ्या शुद्धोपयोगाने होतो. म्हणजे बंधमोक्ष आत्मपरिणामाने आहेत. बाह्य वस्तूच्या आधीन नाहीत. बाह्य वस्तू जीवाच्या बंध मोक्षास कारण नाही. तीच गोष्ट हिंसा व अहिंसेलाही लागू आहे. कारण हिंसेचा अंतर्भाव बंधामध्ये होतो व अहिंसा ही मोक्षमार्गाश्रित आहे.

(३) जरी बंध, सुखदुःख, मोक्ष बाह्य वस्तूच्या कारणाने नाहीत तरीही बंधास कारणभूत कषायभाव अध्यवसान परपदार्थाचे लक्ष्य घेण्याचा अपराध घडला तरच होतात. म्हणून परवस्तूचाही त्याग निश्चयाचे प्राप्तीस्तव विधेय आहेच. परंतु परवस्तूही बंधास कारण आहे ही मान्यता अयर्थार्थ आहे. कारण त्यामध्ये एक वस्तू अन्य वस्तूचे परिणमन घडविते ही विपरीत तत्त्वाची भावना दडलेली आहे; म्हणून श्रद्धेने हे स्वीकारूनही निश्चयाचे प्राप्तीसाठी परवस्तूच्या त्यागाचा व्यवहारही विधेय आहे. ॥४९॥

मार्गील गाथेत निश्चयाचे-ध्येयाचे सिद्धीसाठी कषायांचा अभाव क्हावा व कषायांच्या नाशासाठी आश्रयभूत परवस्तूच्या त्यागाचा व्यवहार विशिष्ट भूमिकेमध्ये कार्यकारी सांगितलेला आहे, त्याचाच खुलासा करतात -

निश्चयमबुद्ध्यमानो यो निश्चयतस्तमेव संश्रयते ।

नाशयति करणचरणं स बहिःकरणालसो वालः ॥५०॥

अन्वयार्थ - (यः निश्चयम् अबुद्ध्यमानः) जो [अज्ञानी] निश्चयनयाचे स्वरूपास यथार्थ जाणत नाही परंतु (तम् एव) त्यासच म्हणजे निश्चयाने आत्मपरिणामांच्या हिंसेला हिंसा म्हटले त्यासच फक्त (निश्चयतः संश्रयते) तदनुकूल व्यवहारास - रागादिकास निमित्तभूत पदार्थापासून निवृत्ती हा जो निश्चयानुकूल व्यवहार त्यास गौण करून - अर्थात् निश्चयास एकान्त अभिप्रायपूर्वक स्वीकारतो तो श्रद्धेमध्येही प्रवृत्ती आणि व्यवहारानेही त्यास कारणभूत परिग्रहापासून निवृत्तीकडे कानाडोला करतो (स बहिःकरणालसो वालः) व तो बाह्य व्यावहारिक क्रियामध्ये आळशी होतो. असा निश्चयाचा एकान्ती अज्ञानी (करणचरणं नाशयति) बाह्य क्रियारूप व्यवहारचारित्राचा घात करतो.

अथवा असाही अन्वयार्थ लागू शकतो की, जो जीव निश्चयनयाचे स्वरूपास न जाणतां व्यवहाररूप बाह्य परिग्रहाच्या त्यागरूप चारित्रास निश्चयाने मोक्षमार्ग मानून स्वीकारतो तो अज्ञानी शुद्धोपयोगरूप स्वदयेचा निश्चयचारित्राचा नाश करतो.

भावार्थ - जो कोणी व्यक्ति असे म्हणतो की, “माझे अंतरंग परिणाम स्वच्छ निर्मल असावयास हवेत, बाह्य परिग्रह ठेवणे अथवा भ्रष्ट आचरण करण्याने माझ्यामध्ये कोणताही दोष येऊ शकत नाही” तो खन्या अर्थाते अहिंसेची पालना करू शकत नाही; अथवा बाह्य परिग्रहादिकांच्या निमित्तानेच परिणाम अशुद्ध होतात असा दुसरा पक्ष एकान्ताने ग्रहण करतात ते दोघेही अहिंसेची यथार्थ साधना करू शकत नाहीत. म्हणूनच निश्चयपक्ष अथवा व्यवहारपक्ष कोणाचाही एकान्त अभिनिवेश न करता निश्चय आणि व्यवहार या दोन्हीच्याही मैत्रीपूर्वक त्यात अविरोध जाणून यथायोग्य अंगीकार करावा. ॥९५०॥

आता यापुढे हिंसेच्या फलामधील विविधता सांगून त्याचा संबंध जीवाच्या कषायभावासह कोणत्या मर्यादिपर्यंत आहे हे सांगतात-

अविधायापि हि हिंसां हिंसाफलभाजनं भवत्येकः ।

कृत्वाप्यपरो हिंसां हिंसाफलभाजनं न स्यात् ॥५१॥

अन्यार्थ - (हि हिंसा अविधाय अपि एकः हिंसाफलभाजनं भवति) निश्चयाने कोणी एक जीव हिंसा न करता देखील तो हिंसेचे फल भोगण्यास पात्र होतो. आणि (अपरः हिंसा कृत्वा अपि हिंसाफलभाजनं न स्यात्) आणि दुसरा एक हिंसा करूनही हिंसेचे फल भोगण्यास पात्र होत नाही.

भावार्थ - ज्याचे भाव हिंसा रूप-कषायरूप झालेत परंतु जर तो हिंसेचे काहीही कार्य करू शकला नाही तरीही तो जीव हिंसेचे फल भोगेल आणि ज्या जीवाच्या शारीरिक हालचालींमुळे वा कोणत्या तरी कारणाने हिंसा घडली परंतु परिणामामध्ये हिंसा करण्याचे भाव नसतील तर तो हिंसा करण्याच्या फलाचा भागीदार कधीही होणार नाही. ॥५१॥

एकस्यात्पा हिंसा ददाति काले फलमनत्पम् ।

अन्यस्य महाहिंसा स्वत्पफला भवति परिपाके ॥५२॥

अन्यार्थ - (एकस्य अल्या हिंसा काले अनत्पम् फलं ददाति) कोण्या एका जीवास तर थोडी हिंसाही उदयकाली बहु फलास देते. (अन्यस्य महाहिंसा परिपाके स्वत्पफला भवति) आणि दुसऱ्या जीवास महान हिंसासुद्धा उदयकाली-फल भोगण्याचे वेळी अगदीच थोडे फल देणारी होते.

भावार्थ - जो पुरुष बाह्यहिंसा तर थोडीच करू शकला, परंतु त्याचे परिणाम तीव्र हिंसेमध्ये लिप्त असतील तर तो तीव्र कर्मबंध करून बहु फल भोगेल. परंतु दुसरा कोणी एक पुरुष त्याचे हिंसेचे परिणाम तीव्र नसत्प्याने अचानक बाह्यतः बहुत हिंसा घडून गेली तरी मंद कर्मफलास भोगतो ॥५२॥

एकस्य सैव तीव्रं दिशति फलं सैव मंदमन्यस्य ।

ब्रजति सहकारिणोरपि हिंसा वैचित्रं फलकाले ॥५३॥

अन्यार्थ - (सहकारिणोरपि हिंसा अत्र फलकाले वैचित्रं ब्रजति) सर्वानी मिळून एकास ठार करण्याची हिंसा केली परंतु फळ मिळताना फलामध्ये विचित्रता दिसून येते. (एकस्य सैव हिंसा तीव्रं फलं दिशति अन्यस्य सैव हिंसा मन्दं फलं दिशति) कोणी एक त्याच हिंसेमध्ये भागीदार आहे परंतु तीच हिंसा त्यास तीव्र फळ देते; व दुसऱ्यास तीच हिंसा मंद फळ देते.

भावार्थ - जर दोन व्यक्ति मिळून कोणती हिंसा करतील तर जर त्यापैकी ज्याचे परिणाम तीव्र कषायरूप आहेत त्यास हिंसेचे फळ अधिक भोगावे लागेल आणि ज्याचे परिणाम मंदकषायरूप असतील त्यास थोडे फळ भोगावे लागेल. ॥५३॥

प्रागेव फलति हिंसाऽक्रियमाणा फलति फलति च कृतापि ।

आरभ्य कर्तुमकृताऽपि फलति हिंसानुभावेन ॥५४॥

अन्वयार्थ - (च हिंसा प्राक् एव फलति) आणि कोणती एक हिंसा हिंसा घडण्यापूर्वीच फळ देते; (अक्रियमाणा फलति) न करताच फळ देते. आणि कोणी (कृता अपि फलति) कोणती हिंसा करून चुकल्यानंतर ती फळ देते; (च कर्तु आरभ्य अपि अकृता अपि फलति) आणि कोणी हिंसेचा आरंभ करून हिंसा न करताही तो आरंभ हिंसेचे फळ देतो;

सारांश - (हिंसा अनुभावेन फलति) हिंसा अंतरंग कषायभावांच्या अनुसारच फळ देते.

भावार्थ - १) कोणी एकाने हिंसा करण्याचा विचार केला परंतु संधी न मिळाल्याने ती हिंसा करण्यापूर्वीच त्या कषायांच्या परिणामाने (ज्याने हिंसेचा मात्र संकल्प केला होता) बांधलेले कर्माचे फळ भोगण्याचा काळ आल्यामुळे फळ भोगल्यानंतरही पश्चात् इच्छित हिंसा करण्यास समर्थ झाला. या परिस्थितीमध्ये हिंसा करण्याचे पूर्वीच हिंसेचे परिणाम केल्याने हिंसेचे फळ भोगावे लागले. २) याच प्रकारे कोणी हिंसा करण्याचा विचार केला आणि या कषायांनी बरबटलेल्या विचारांनी बांधलेल्या कर्माचे फळ भोगण्याचा काळ येईपर्यंत तो हिंसा करण्यास समर्थ होऊ शकला तर अशा परिस्थितीमध्ये हिंसा करत असतांना त्याचे फळ भोगण्याची पाळी येईल असेहि दिसून येते. ३) कोणी एकाने सामान्यपणे हिंसा करून पश्चात् त्याने बांधलेल्या कर्माचे फळ उदयकाळी प्राप्त केले, अर्थात केल्यानंतर त्यास फळ मिळाले. ४) कोणी हिंसा करण्यास आरंभ केला होता परंतु कोणत्यातरी कारणाने हिंसा करण्यास समर्थ होऊ शकला नाही. तथापि आरंभ जनित आपल्या कर्माचे फळ त्यास अवश्य भोगावेच लागेल. अर्थात् हिंसा न घडताही फळ भोगावे लागेल. या सर्व कथनाचा उद्देश तर एकमात्र हे सिद्ध करण्याचा आहे की, फळ तर आपल्या कषायभावानुसार मिळते. ॥५४॥

एकः करोति हिंसां भवन्ति फलभागिनो बहवः।

बहवो विदधति हिंसां हिंसाफलभुग् भवत्येकः ॥५५॥

अन्वयार्थ - (एकः हिंसां करोति, फलभागिनो बहवः भवन्ति) कोणी एकच हिंसा करतो परंतु तिचे फळ भोगण्यात अनेकांना सहभागी व्हावे लागते; (बहवः हिंसा विदधति एकः हिंसाफलभुग् भवति) अनेक लोक हिंसा करतात परंतु कोण्या एकालाच हिंसेचे फळ भोगावे लागते.

भावार्थ - कोणत्या एका जीवास हिंसा करतांना पाहून जे त्यामध्ये “छान” असे मानून खुश होतात ते सर्वच त्या हिंसेच्या फलात भागीदार होतात व त्याचे

फल भोगतात. म्हणून म्हणतात की एक हिंसा करतो आणि अनेक भोगतात. तद्वत् याचप्रकारे हिंसा तर अनेक पुरुष (उदाहरणार्थ अनेक सैनिक) करतात परंतु त्यांना आदेश देणारा एकटा राजाच त्या हिंसेच्या फलास भोगतो. अर्थात् अनेक हिंसा करतात आणि फल एक राजाच तेवढा भोगतो. ॥५५॥

कस्यापि दिशति हिंसा हिंसाफलमेकमेव फलकाले ।

अन्यस्य सैव हिंसा दिशत्यहिंसाफलं विपुलम् ॥५६॥

अन्यवार्थ - (कस्य अपि हिंसा फलकाले एकमेव हिंसाफलं दिशति अन्यस्य सैव हिंसा विपुलम् अहिंसाफलं दिशति)

अर्थ - कोण्या पुरुषाला तर हिंसा फलकाळी एकाच हिंसेचे फल देते. आणि कोण्या पुरुषाला तीच हिंसा बहुत अहिंसेच्या फलास देते. ॥५६॥

हिंसाफलमपरस्य तु ददात्यहिंसा तु परिणामे ।

इतरस्य पुर्नहिंसा दिशत्यहिंसाफलं नान्यत् ॥५७॥

अन्यवार्थ - (तु अपरस्य अहिंसा परिणामे हिंसाफलं ददाति) कुणा एकास अहिंसा (म्हणजे त्याने प्रत्यक्ष हिंसा न करतांही) परिणाम भोगताना फलकाळीं मात्र हिंसेचे फल देते. (तु पुनः इतरस्य हिंसा अहिंसाफलं दिशति, इतरत् न) दुसऱ्या कोणास हिंसा देखील अहिंसेच्या फलास देते, अन्यफलास नाही.

भावार्थ - कोणी जीव अन्य कुणाचे तर वाईट करू इच्छितो व प्रयत्न करतो. परंतु त्या दुसऱ्या जीवाच्या पुण्याच्या उदयाने कदाचित् वाईटाएवजी चांगलेच घडले तरी वाईटाचा यत्न करणाऱ्यास वाईट करण्याचे फळ भोगावे लागेल. याचप्रमाणे कोणी एक वैद्य कोण्या रोग्याला निरोग करण्यासाठी रोग्याचा औषधी-उपचार करतो आणि तो रोगी कदाचित् कारणवश मरेल तर तो वैद्य अहिंसेच्याच फलास भोगेल. ॥५७॥

इति विविधभंगगहने सुदुस्तरे मार्गमूढदृष्टीनाम् ।

गुरवो भवन्ति शरणं प्रबुद्धनयचक्रसंचाराः ॥५८॥

अन्य - (इति सुदुस्तरे विविधभंगगहने मार्गमूढदृष्टीनां प्रबुद्धनयचक्रसंचाराः गुरवः शरणं भवन्ति ।)

अर्थ - याप्रकारे अत्यंत कठीण व नानाप्रकारच्या भंगानी गहन विकल्पाच्या रानांत मार्ग चुकलेल्या अज्ञानीला अनेक प्रकारांच्या नयसमूहास जाणणारे श्री गुरुच शरण आहेत.

भावार्थ - हिंसा-अहिंसेच्या अनेक विकल्पांना समजावून सांगण्यास तेच गुरु समर्थ आहेत की जे नयसमूहाचे ज्ञाते आहेत. ॥५८॥

अत्यन्तनिशितधारं दुरासदं जिनवरस्य नयचक्रम् ।

खंडयति धार्यमाणं मूर्धानं झटिति दुर्विदग्धानाम् ॥५९॥

अन्वयार्थ - (जिनवरस्य नयचक्रम् अत्यन्तनिशितधारं दुरासदं) जिनेन्द्र भगवंताचे नयचक्र अत्यंत तीक्ष्ण धार असणारे आणि दुर्साध्य, कष्टसाध्य आहे. ते नयचक्र (धार्यमाणं दुर्विदग्धानाम् मूर्धानं झटिति खंडयति) धारण करणाऱ्या अज्ञानी पुरुषांचे डोके शीघ्रच खडन करते.

भावार्थ - जैनदर्शनामधील स्याद्वाद व नयभेद समजणे खरोखर अतिशय कठीण आहे, तलवारेच्या धारेवरील कसरत आहे. जे कोणी अज्ञानी समजून घेतल्याशिवाय या नयचक्रामध्ये प्रवेश करतात त्यांना कधी लाभाएवजी हानि सोसावी लागते. ॥५९॥

अवबुद्ध हिंस्यहिंसकहिंसाहिंसाफलानि तत्त्वेन ।

नित्यमवगूहमानैः निजशक्त्या त्यज्यताम् हिंसाम् ॥६०॥

अन्वयार्थ - (नित्यम् अवगूहमानैः) निरंतर संवरामध्ये उद्यमशील - मोक्षमार्गामध्ये दृढ स्थापित - अशा पुरुषानी (तत्त्वेन हिंस्यहिंसकहिंसाहिंसाफलानि अवबुद्ध्य) वास्तविक निश्चयाने हिंस्य, हिंसक हिंसा व हिंसेचे फल यांना जाणून घेवून (निजशक्त्या, हिंसां त्यज्यताम्) आपल्या शक्तीप्रमाणे हिंसेचा त्याग करावा.

विशेषार्थ - आशाधरजीनी सागारर्धमामृतामध्ये संक्षेपाने या चारहीचे स्वरूप एकाच श्लोकात सांगितले आहे -

प्रमत्तो हिंसको हिंस्या द्रव्यभावस्वभावकाः ।

प्राणास्तद्व्युच्छिदा हिंसा तत्फलं पापसंचयः ॥

१ जो प्रमत्त आहे तोच हिंसक आहे. (हिंसा घडली म्हणजे हिंसक नव्हे तर जो हिंसेचा भाव करतो तोच हिंसक आहे.)

२ हिंस्या द्रव्यभावस्वभावका प्राणाः हिंसा करण्यायोग्य जीवांचे द्रव्यप्राण आणि भावप्राण आहेत. द्रव्यप्राण म्हणजे पांच इन्द्रिये तीन बल, उथास व आयु हे होत आणि भावप्राण म्हणजे जीवाचा शुद्ध चैतन्यस्वभाव, रत्नव्रयरूप परिणाम. पैकी भावप्राणांचा घात हीच खन्या अर्थाने हिंसा आहे.

३ तद्व्युच्छिदा हिंसा - त्या द्रव्यप्राण आणि भावप्राणांचा घात करणे ही हिंसा आहे. भावप्राणांचा घात ही निश्चयाने हिंसा आहे आणि द्रव्यप्राणांचा घात ही व्यवहाराने हिंसा आहे.

४ तत्फलं पापसंचयः - त्या हिंसेचे फल पापाचा संचय असून त्याकारणाने कर्मबंध व संसाराची वृद्धी हेच त्याचे फल आहे.

●●

अष्टमूलगुणांचे व्याख्यान

मद्यं मांसं शौद्रं पंचोदुंबरफलानि यत्नेन
हिंसाव्युपरतिकामैर्मोक्तव्यानि प्रथममेव ॥६१॥

अन्वयार्थ - (हिंसाव्युपरतिकामैः प्रथमम् एव यत्नेन) हिंसेचा त्याग करण्याची कामना करणाऱ्यांनी प्रथमतःच प्रयत्नपूर्वक (मद्यं मांसं शौद्रं पंच उदुंबरफलानि मोक्तव्यानि) दारू, मांस, मध व पाच उदुंबरफले - [उंबर, कदूंबर, पिप्पल, वड, पाकर यांना पाच उदुंबरफले म्हणतात.] यांचा त्याग करावा.

विशेषार्थ - पाच अणुव्रतांचा स्वीकार करण्यापूर्वीच जैन परंपरेमध्ये जन्मलेल्यांनी या आठ वस्तूचा आजन्म त्याग करावा. बालक वयाच्या ८ व्या वर्षापर्यंत त्यांच्या आठ मुलगुणाच्या पालनाची जबाबदारी मातेवर टाकण्यात येते. नंतर त्यास ब्रत देण्यात येते. मुलगुण हे पाक्षिक श्रावक, नामजैन, स्थापना जैन सर्वांसाठी अनिवार्य आहेत. परंतु अणुव्रतधारी श्रावकाला त्यांच्या अतिचारांना टाळून निरतीचार पालन करावे लागते. ॥ ६१ ॥

मद्याचा त्याग करण्याची कारणे सांगतात -

मद्यं मोहयति मनो मोहितचित्तस्तु विस्मरति धर्मम् ।
विस्मृतधर्मो जीवो हिंसामविशंकमाचरति ॥६२॥

अन्वयार्थ - (मद्यं मनः मोहयति) दारू मनाला मोहित करते, बुद्धी चलायमान करते (मोहितचित्तः तु धर्म विस्मरति) आणि ज्याचे मनास भुरळ पडली आहे, मन चलायमान झाले आहे, तो धर्मास, आपल्या शुद्ध आत्मस्वभावास विसरतो. (विस्मृतधर्मो जीवो हिंसाम् अविशंकम् आचरति) आणि धर्मास विसरलेला प्राणी निर्भय होऊन हिंसेचे आचरण करतो.

विशेषार्थ - प्रकरण मूलभूत आहे. स्पष्टीकरणाची आवश्यकता नाही. मद्यापानाने बुद्धि भ्रष्ट होते. ॥ ६२ ॥

पुनः दुसरे कारण सांगतात -

रसजानां च बहूनां जीवानां योनिरिष्यते मद्यम् ।

मद्यं भजतां तेषां हिंसा संजायतेऽवश्यम् ॥ ६३ ॥

अन्वयार्थ - (मद्यं रसजानां बहुना जीवानां योनिः इष्टते) आणि मद्य हे त्या रसाने उत्पन्न होणाऱ्या त्रसस्थावर जीवांचे उत्पत्तिस्थान आहे. (मद्यं भजतां तेषां हिंसां अवश्यम् संजायते) त्यामुळे मध्याचे सेवन करणाऱ्याला त्या सर्व जीवांची हिंसा अवश्य घडते.

भावार्थ - मद्यामध्ये सदैव अगणित त्रस स्यावरजीव असतातच, मध्यपानाने त्या सर्व जीवांचा घात होतो. म्हणून मध्यपानामध्ये हिंसा अटल आहे ॥ ६३ ॥

आणखी कारण सांगतात-

अभिमानभयजुगुप्साहास्यारतिशोककामकोपाद्याः।

हिंसायाः पर्यायाः सर्वेऽपि च 'सरकसन्निहिताः ॥६४॥

अन्वयार्थ - (च अभिमानभयजुगुप्साहास्यारतिशोककामकोपाद्याः) तसेच अहंकार, भय, ग्लानि-जुगुप्सा-, हास्य, अरति व शोक, काम, क्रोध आदि सर्व विकार (हिंसायाः पर्यायाः) हे हिंसेचे पर्याय व भेद आहेत आणि (सर्वे अपि सरकसन्निहिताः) हे सर्वच विकार मध्यपानासह संलग्न आहेत.

भावार्थ - मदिरापानाने धुंद जीव या श्लोकात निर्दिष्ट सर्वच विकारांनी सारखा ग्रस्त असतो आणि त्या सर्व परिणामामध्ये आत्मस्वभावाचा घात असल्याने सदैव निश्चयाने हिंसा आहेच ॥ ६४ ॥

मांस भक्षणातही हिंसेचा दोष अटल आहे हे स्पष्ट करतात.

न विना प्राणविधातान्मांसस्योत्पत्तिरिष्टते यस्मात् ।

मासं भजतः तस्मात् प्रसरत्यनिवारिता हिंसा ॥६५॥

अन्वयार्थ - (यस्मात् प्राणविधातात् विना मांसस्य उत्पत्तिः न इष्टते) ज्याकारणाने प्राण्यांचा घात केल्याशिवाय मांसाची उत्पत्तीही होऊ शकत नाही, (तस्मात् मांसं भजतः अनिवारिता हिंसा प्रसरति) त्याकारणाने मांस भक्षण करणाऱ्याला अनिर्बंध हिंसा होतेच.

भावार्थ - मांस प्राण्यांच्या शरीराचा एक भाग आहे. मांस हे शरीरापासून अन्यत्र तर दिसून येत नाही; आणि जेव्हा शरीराचा घात करावा तेव्हाच मांस प्राप्त होते. म्हणून हे प्रगट सत्य आहे की, हिंसेशिवाय मांसप्राप्ती असंभव आहे. ॥ ६५ ॥

स्वयं मृत जीवापासून प्राप्त झालेले मांस ही अभक्षयच आहे. कारण -

यदपि किल भवति मांसं स्वयमेव मृतस्य महिषवृषभादेः ।
तत्रापि भवति हिंसा तदाश्रितनिगोत्निर्मर्थनात् ॥६६॥

अन्वयार्थ - (यदपि किल स्वयमेव मृतस्य महिषवृषभादेः मांसं भवति) जरी प्रगटपणे स्वयं मृत अशा म्हैस-रेडा बैलाचे मांस असू शकते (तत्रापि तदाश्रितनिगोत्निर्मर्थनात् हिंसा भवति) तरीही त्या मांसाच्या आश्रयाने असणाऱ्या अनंत निगोत जीवांचा घात झाल्यामुळे हिंसा अवश्य घडतेच.

भावार्थ - स्वयं मेलेल्या जीवापासून प्राप्त मांस असेल तरीही त्यामध्ये अनंत निगोत वगैरे जीव असतात; त्यामुळे मांसभक्षणामध्ये त्या जीवांची हिंसा त्यांचा घात झाल्याकारणाने अवश्य होतेच ॥ ६६ ॥

याचा विशेष खुलासा करतात -

आमास्वपि पकास्वपि विपच्यमानासु मांसपेशीषु ।

सातत्येनोत्यादस्तज्ञातीनां निगोतानाम् ॥६७॥

अन्वयार्थ - (आमासु अपि, पकासु अपि विपच्यमानासु मांसपेशीषु) मांस न शिजवलेले असो, की शिजवलेले असो, की शिजवत असलेले असो तेथे (तज्ञातीनां निगोतानाम् सातत्येन उत्पादः) मांसगोळ्यामध्ये त्या त्या जातीच्या, रंगाच्या निगोदी जीवांचा अविरतपणाने उत्पाद (जन्म) होत असतो.

भावार्थ - मांसगोळ्यामध्ये सर्वच अवस्थेमध्ये त्याच मांसरूप नवीन नवीन अनंत जीवांची उत्पत्ती होतच असत. म्हणून मांसभक्षणामध्ये हिंसा अनिवार्य आहे. ॥ ६७ ॥

म्हणून मांस त्यागाची प्रेरणा देतात.

आमां ना पकां यः खादति वा स्पृशति ^{१३}पिशितपेशीम् ।

स निहन्ति सततनिचितं पिण्डं बहुजीवकोटीनाम् ॥६८॥

अन्वयार्थ - (यः आमां वा पकां पिशितपेशीम्, खादति वा स्पृशति) जो कद्या अथवा पक मांसडलीला खातो वा स्पर्श करतो, (स सततनिचितं बहुजीवकोटीनाम् पिण्डं निहन्ति) तो जीव निरंतर उत्पन्न होणाऱ्या किंत्येक कोटी जीवांच्या समूहाची हिंसा करतो. ॥ ६८ ॥

आता मध्याचा त्याग करण्याचा उपदेश देतात -

~~~~~

(१३) पिशित - मांस

मधुशकलमपि प्रायो मधुकरहिंसात्मको भवति लोके ।

भजति मधु मूढधीको यः स भवति हिंसकोऽत्यन्तम् ॥६९॥

अन्वयार्थ - (लोके मधुशकलमपि प्रायः मधुकरहिंसात्मको भवति) या विश्वामध्ये मधाचा बिंदु देखील बहुधा मधमाशांची हिंसा करूनच प्राप्त होतो. (यः मूढधोको मधु भजति स अत्यन्तम् हिंसको भवति) जो मूढ मानव मध भक्षण करतो तो अत्यंत हिंसक महापापी आहे. ॥६९॥

मधुगोलापासून स्वयं गळलेले मधीही अभक्ष्य आहे -

स्वयमेव विगलितं यो गृणीयाद्वा छलेन मधुगोलात् ।

तत्रापि भवति हिंसा तदाश्रयप्राणीनां घातात् ॥७०॥

अन्वयार्थ - (यः मधुगोलात् छलेन, स्वयमेव विगलितं गृणीयात्) अथवा जो मधाच्या पोळ्यापासून कपटपूर्वक वा स्वयं गळलेल्या मधुथेंबाचे भक्षण करतो (तत्रापि तदाश्रयप्राणिनां घातात् हिंसा भवति) तेहा सुद्धा त्यांच्या आश्रयाने राहणाऱ्या सूक्ष्म त्रस, स्थावरजीवांची हिंसा नियमाने होते.

विशेषार्थ - आजकाल ज्यास अहिंसक मध म्हणतात तेही बहू सूक्ष्म प्राण्यांचे जन्मस्थान - निवास स्थानच - असते. त्यामुळे अहिंसक मधाच्या मोहात पडणे ठीक नव्हे. ॥७०॥

अन्य अभक्ष्यांचाही त्याग करण्याचा उपदेश देतात -

मधु मद्यं ^{१४}नवनीतं पिशितं च महाविकृतयस्ताः ।

वल्भ्यन्ते न ब्रतिना तद्वर्णा जन्तवस्तय ॥७१॥

अन्वयार्थ - (मधु मद्यं नवनीतं च पिशितं महाविकृतयः) मध, मद्य, लोणी, मांस या गोष्टी वरीलप्रमाणे जीवोत्पत्तीचे स्थान असल्याने महान् विकृति आहेत. (ताः ब्रतिना न वल्भ्यन्ते) ते ब्रती अष्टमुल गुणधारी श्रावकांना अभक्ष्यच आहेत; कारण (तत्र तद्वर्णाः जन्तावः) कारण या सर्व वस्तूमध्ये त्या रंगाच्या सूक्ष्म त्रस जीवांची सुद्धा उत्पत्ति होते.

भावार्थ - मधु, मद्य आणि लोणी व मांसामध्येही त्या रंगाच्या सूक्ष्म जीवांची उपत्ती सदैव होत असते. ते डोळ्यांनी दिसतही नाहीत. म्हणून या वस्तूचा त्याग

~~~~~

(१४) नवनीत - लोणी

* काही प्रतिमध्ये एक श्लोक अधिक आढळून येतो - त्यावर हिंदी टीकाकार पंडितांची टीका उपलब्ध नाही.

करावा. लोणी काढल्यानंतर ४८ मिनिटपर्यंत भक्ष्य आहे. पुढे अभक्ष्य आहे. चामड्यांत ठेवलेले तूप, तेल, पाणी तसेच लोणचे विष माती हिंग वगैरे भक्षणीय नाहीत. ॥७१॥

मधुशकलमपि प्रायो मोक्तव्यं शुद्धबुद्धिभिः सततम् ।

वस्तूनि मधुवति हिंसा तदाश्रयप्राणिनां घातात् ॥

अन्वयार्थ - (शुद्धबुद्धिभिः प्रायो मधुशकलम् अपि सततम् मोक्तव्यं) शुद्धबुद्धीधारी श्रावकाने बहुधा मधुथेंबाचाही त्याग करावा. तसेच (मधुवति वस्तूनि) मधुसहित वस्तूंचाही त्याग करावा कारण (तदाश्रयप्राणिनां घातात् हिंसा) कारण त्या आश्रयाने असणाऱ्या जीवांचा घात होतो म्हणून तेथे हिंसा अनिवार्य आहे.

आणखी काय अभक्ष्य आहेत हे पुढील दोन श्लोकात सांगतात -

योनिरुद्म्बरयुग्मं प्लक्षन्यग्रोधपिष्पलफलानि ।

त्रसजीवानां तस्मात्तेषां तद्दक्षणे हिंसा ॥७२॥

अन्वयार्थ - (उदुम्बरयुग्मं प्लक्षन्यग्रोधपिष्पलफलानि त्रसजीवानां योनिः तस्मात् तद्दक्षणे हिंसा) उंबर, कटुंबर, पाकर, वड आणि पिंपळ यांची फळे त्रसजीवांचे उत्पत्तिस्थान आहे. म्हणून त्या फलांच्या भक्षणांत हिंसा अनिवार्य आहे. ॥७२॥

यानि तु पुनर्भवेयुः कालोच्छिन्नत्रसाणि शुष्काणि ।

भजतस्तान्यपि हिंसा विशिष्टरागादिरूपा स्यात् ॥७३॥

अन्वयार्थ - (तु पुनः यानि शुष्काणि कालोच्छिन्नत्रसाणि) तसेच ही उपरोक्त पाच फळे सुकलेली अथवा योग्य काळी त्रस जीवांनी रहित झालीत तरीही (तानि अपि भजतः विशिष्टरागादिरूपा हिंसा स्यात्) त्या सुक्या फळाचे भक्षण करण्यात अति आसक्तिरूप विशिष्ट रागरूप भावहिंसा होतेच.

भावार्थ - जो पुरुष अशा त्रसजीवसहित फलांना वाळवून अथवा स्वयं वाळलेल्या फळाचे भक्षण करील तो त्या फळामध्ये त्याची तीव्र आसक्ती वा राग असल्यामुळे तो खाईल. त्यांचे सुकवणे खाणे हे सर्व, गूऱ चना तुर आदि धान्य सुकविण्याच्या सहज प्रक्रियेने वाळविले जात नाहीत. म्हणून हे पदार्थ वाळविल्यानंतर त्यामध्ये आता त्रस जीव नाहीत अशा छलाने तीही कधी खावू नयेत. कारण वाळविण्यातही त्रसजीवांची हिंसा अनिवार्य आहे. ॥७३॥

समारोप करतात.

अष्टानिष्टदुस्तरदुरितायतनान्यमूनि परिवर्ज्य ।

जिनधर्मदेशनाया भवन्ति पात्राणि शुद्धधियः ॥७४॥

अन्वयार्थ - (अष्टौ अनिष्टदुस्तरदुरितायतनानि अमूनि परिवर्ज्य) या आठ दुःखदायक, दुस्तर व पापांचे निधान असलेल्या वस्तूचा त्याग करून (शुद्धियःजिनधर्मदेशनायाः पात्राणि भवन्ति) ज्यांची बुद्धि शुद्ध झाली आहे असे विवेकी पुरुषच जिनधर्माचा उपदेश ग्रहण करण्यास पात्र होतात.

विशेषार्थ भावार्थ - उपरोक्त या आठही गोष्टी महापापास कारण आहेत, म्हणून याचा त्याग करणाराच जैन तत्त्वज्ञानाचे हार्द आत्मसात् करू शकेल; अन्यथा एक तर त्यास जिनवाणी ऐकण्यात आनंदरस अनुभवास येतच नाही म्हणून तो ऐकणारच नाही आणि जर कदाचित कुलपरंपरा, समाजबंधन या दृष्टीने ऐकेल तरीही त्यात फरक पडणार नाही. कारण हिंसेद्वारा निर्मित वस्तूमध्ये ज्यांची अति आसत्ती आहे त्यास अहिंसेचे तत्त्वज्ञान गळी उतरणे कठीणच आहे. ॥७४॥

धर्ममहिंसारूपं संशृण्वन्तोऽपि ये परित्यक्तुम् ।

स्थावरहिंसामसहास्त्रसहिंसां तेऽपि मुञ्चन्तु ॥७५॥

अन्वयार्थ - (अहिंसारूपं धर्मम् संशृण्वतः अपि) अहिंसारूप परमपावन अहिंसाधर्मांचे निरूपण ऐकूनही (ये स्थावरहिंसा परित्यक्तुभू असहाः) जे स्थावर हिंसेच्या त्याग करण्यास असमर्थ आहेत त्यांनी (ते अपि त्रसहिंसां मुञ्चन्तु) निदात त्रस-हिंसेचा तरी त्याग करावा. ॥७५॥

कृतकारितानुमनैर्वाक्यायमनोभिरिष्यते नवधा ।

औत्सर्गिकी निवृत्तिर्विचित्ररूपापवादिकी त्वेषा ॥७६॥

अन्वयार्थ - (कृतकारितानुमनैः वाक्यायमनोभिः औत्सर्गिकी निवृत्तिः नवधा इष्यते) १ कृत २ कारित, ३ अनुमत व मन वचन काय या दोहोच्या संयोगाने नव भंग होतात. नव प्रकारे हिंसेचा त्याग करणे हा उत्सर्ग मार्ग होय. परंतु (एषा आपवादिकी) अपवादमार्गरूप निवृत्ती (विचित्ररूपा) अनेक प्रकाराची आहे.

भावार्थ - सामान्यतः सर्वथा त्यागास उत्सर्ग मार्ग म्हणतात. तो नवधा आहे, १ ते ३ मनाने, वचनाने वा कायेने १ स्वतः न करणे, २ दुसऱ्या करवी न करविणे आणि ३ करणाऱ्यास अनुमोदन न देणे असे नवप्रकार आहेत. त्यामध्ये कोणत्याही प्रकारे न्यूनता असेल तर त्यास अपवादमार्ग म्हणतात. ॥७६॥

स्तोकैकेन्द्रियघातादगृहिणां संपन्नयोग्यविषयाणाम् ।

शेषस्थावरमारणविरमणमपि भवति करणीयम् ॥७७॥

अन्वयार्थ - (संपन्नयोग्यविषयाणाम् गृहिणां) इंद्रियविषयरूप व त्यास कारणभूत

परिग्रहाचा योग्य मार्गाने संग्रह करणाऱ्या गृहस्थांना स्थावर जीवांच्या थोड्याफार हिंसेव्यतिरिक्त (शेषस्थावरजीवानाम् मारणविरमणम् अपि करणीयं भवति) शेष राहिलेल्या स्थावर जीवांच्या हिंसेचाही त्याग कर्तव्य आहे.

भावार्थ - गृहस्थांना सर्वथा एकेन्द्रिय स्थावर जीवांची हिंसा टाळता येणे अतिशय कठीण आहे, अतएव जर योग्य न्यायमार्गाने घरगृहस्थी चालवीत असतानाही कमीत कमी स्थावर जीवांची हिंसा घडते तर घडो, परंतु त्यांनी याशिवाय निष्कारण व बेसावधपणाने अयलाचारपूर्वक जी इतर स्थावर जीवांची हिंसा आहे तिचा त्याग अवश्य करावा. ॥७७॥

अमृतत्वहेतुभूतं परममहिंसारसायनं लब्ध्या ।

अवलोक्य बालिशानामसमंजसमाकुलैर्न भवितव्यम् ॥७८॥

अन्वयार्थ - (अमृतत्वहेतुभूतं परमं अहिंसारसायनं लब्ध्या) अमृतत्वास म्हणजेच मोक्षास कारणभूत असे उत्तम अहिंसारूपी रसायन प्राप्त करूनही (बालिशानां असमंजसं अवलोक्य) अज्ञानी जीवांची बालिश असमंजस प्रवृत्ती पाहून (आकुलैः न भवितव्यम्) व्याकूळ होऊ नये.

भावार्थ - कोण्या एका जीवास तो हिंसा करताना पाहूनही, सुखसाताने समृद्ध पाहून आणि आपणास अहिंसाधर्म पाळूनही दुःखी मानून किंवा आपणास अहिंसाधर्म साधत नाहीसे पाहून अथवा अन्य दर्शनातील उपदेशक हिंसेला धर्म ठरवून हिंसेचे समर्थन करताना पाहून धर्मात्मा पुरुषांनी विचलित होऊ नये व कष्टी होऊ नये.

विशेषार्थ - अहिंसा धर्म हा आत्मधर्मास साधक व त्यामुळे अमृतत्व (मोक्ष) देणारा आहे. त्याची साधना याच एका प्रयोजनाने करावी. जगांतील अज्ञानी लोकांचे वैभव अथवा परधर्मी उपदेशकाचे छलयुक्त प्रवचनांची जगात प्रतिष्ठा पाहून अहिंसाधर्म व आत्मधर्मापासून विचलित होता कामा नये. किंवा खेद करून व्याकूळ व कष्टी होऊ नये. अहिंसाधर्मात जी आत्मशांति व परमसुख आहे त्याचा स्वाद घ्यावा. धर्म हा शेवटी आपणासाठी आहे. दुसऱ्याचे निमित्ताने त्यापासून विचलित होण्याचे काहीच कारण नाही. जगामध्ये अनादिकाळापासून सम्यग्दृष्टिपेक्षा मिथ्याहृष्टी अधिक असतातच. हे समजून आपण सदैव धर्मसाधनेत लवलीन असावे. ॥७८॥

आता या अहिंसेला शह देण्यासाठी नानाप्रकारचे दुष्ट तर्क अथवा कारणे व मुद्दे उपस्थित केले जातात. त्याचा निषेध करतात.

सूक्ष्मो भगवद्वर्मो धर्मार्थं हिंसने न दोषोऽस्ति ।

इति धर्ममुग्धहृदयैर्न जातु भूत्वा शरीरिणो हिंस्याः ॥७९॥

अन्वयार्थ - (भगवद्वर्मः सूक्ष्मः) परमेश्वर कथित धर्म अथवा ज्ञानमय धर्म सूक्ष्म आहे (धर्मार्थं हिंसने दोषःन अस्ति) धर्मासाठी हिंसा करण्यामध्ये काहीच दोष नाही असे मानून (इति धर्ममुग्धहृदयैः) याप्रमाणे धर्मामध्ये मूढ (भूत्वा) होऊन (जातु शरीरिणो न हिंस्याः) कदाचित् देखील जीवमात्राची हिंसा धर्मासाठीही करू नये.

भावार्थ - जेथे हिंसा आहे तेथे धर्म कदापिही असू शकत नाही. म्हणून (नाना खोटे तर्क व मुद्दे ऐकून) धोक्यांत येणे हे उचित नाही. धर्मासंबंधी यज्ञ करताना होणाऱ्या हिंसेमध्ये दोष नाही असा एक खोटा तर्क मांडण्यात येतो.

येथे कोणी प्रश्न करतो - जैन परंपरेमध्येही तर मंदीर बांधणे प्रतिष्ठा करणे विहितच आहे. त्यांतही मंदीर वगैरे मध्ये तर धर्माच्या प्रयोजनाने खूप हिंसा होते. मग या कार्यामध्ये धर्म नाही कां ?

उत्तर - जर ही कार्य केवळ मानसन्मान वाढविण्यासाठी, यत्नाचार प्रवृत्ती न सांभाळता निष्काळजीपणाने केलीत तर ती कार्य कदापिही शुभबंधास कारण होऊ शकत नाहीत. परंतु यत्नाचारपूर्वक त्रसहिंसा टाळून धर्मबुद्धीने सावधपणे केल्यास तर ते अधिक शुभबंधास कारण आहेत. उक्त कार्यात आरंभजनित हिंसा होते परंतु ती (हिंसा) धर्मानुरागाचे कारणाने बांधलेल्या शुभबंधाकडे नजर टाकली तर ती पासंगासही पुरत नाही. याशिवाय उपरोक्त कार्यामध्ये आपले धन खर्च करण्याने लोभकषायाचा अभाव होतो व त्यामुळे अंतरंग हिंसा कमी होते. तसेच एक आणखी मोठा लाभ होतो की, मंदीरादिकामध्ये लावलेल्या या धनाने विषयसेवन व कषायप्रवृत्ती या कामी धन न लागल्याने महापापे टाळून शुभ व पुण्यप्रवृत्ती केली आहे. म्हणून हे स्पष्ट आहे की, मंदीरप्रतिष्ठादिक कार्य हे उत्कृष्ट धर्मकार्य आहे; परंतु धर्माच्या प्रयोजनाने यज्ञादिकामध्ये हिंसा, पशुबली अथवा उधमी हिंसा अगदी स्पष्ट दिसून येते. यात संशयास जागा नाही. ॥७९॥

धर्मो हि देवताभ्यः प्रभवति ताभ्यां प्रदेयमिह सर्वम् ।

इति दुर्विवेककलितां धिषणां न ग्राण्य देहिनी हिंस्याः ॥८०॥

अन्वयार्थ - (धर्मः देवताभ्यः प्रभवति) खरोखर धर्म तर देवतापासून प्रवृत्त होतो. (इह ताभ्यः सर्वम् प्रदेयम्) म्हणून या लोकांमध्ये त्यांचेसाठी सर्वच काही

देणे योग्य आहे (इति दुर्विवेककलितां धिषणां) अशा अविवेकशील बुद्धीच्या (प्राप्य) आधीन होऊन (देहिनः न हिंस्याः) प्राण्यांची हिंसा न करावी.

भावार्थ - देवतासाठी सुद्धा कोणत्याही प्रकारे जीवघात करावयास नको. कित्येक अडाणी या जीवघाताचे म्हणजे बलीचे समर्थन करतात की, “जर धर्माचे उत्पादक (प्रवर्तक) देवताच आहेत, तर त्यांना मांसादिकासाठी बली हवा असेल तर तो आपण घावयास पाहिजे, त्यात अयोग्य काही नाही. हे त्यांचे विधान विवेकशून्य असल्याने मान्य करू नये.

विशेषार्थ - बलिदानाच्या समर्थनार्थ साधारण अडाणी लोक हा मुद्दा उपस्थित करतात; पण तो इतका अज्ञानपूर्ण व अविवेकरूप आहे की कोणीही विचारी मनुष्य त्याचा स्वीकार करणार नाही. (७) देवतापासून धर्माची उत्पत्ती आहे ही गोष्ट जैन, अजैन, पौर्वात्य, पाश्चिमात्य कोणीही तार्किक व धर्मसंस्थापकांनी मान्य केलेली नाही व आजही वा भविष्यत्काळी कोणीही बुद्धिवादी पशुपक्षीबलीचे समर्थन करणार नाहीत. ॥८९॥

‘पूज्यनिमित्तं घाते छागादिनां न कोऽपि दोषोऽस्ति ।

इति संप्रधार्य कार्यं नातिथये सत्त्वसंज्ञपनम् ॥८९॥

अन्वयार्थ - “(पूज्यनिमित्तं छागादीनां घाते कः अपि दोषः नास्ति)” ‘पूज्य, आदरणीय श्रेष्ठ व्यक्तिसाठी बकरा बैल आदि जीवांचा घात करण्यात कोणताही दोष नाही’ (इति संप्रधार्य अतिथये सत्त्वसंज्ञपनम् न कार्यम्) असा विचार करून अतिथीविशेष पुरुषासाठी जीवांचा घात करणे योग्य नाही.

भावार्थ - ‘पुरोऽस्तदिकामये विशिष्ट पुरुषासाठी मांस हवे म्हणून हिंसा करण्यात वावगे काहीच नाही. दोष नाही असे काही मानतात. तो त्यांचा तर्क महान दोष असून तर्कबाबू आहे.

विशेषार्थ - काही ग्रंथामध्येही अशाप्रकारे यद्वातद्वा मद्यमांस यासंबंधी असंबद्ध विवेचन आहे. त्यात अतिआसक्ती शिवाय दुसरे काहीही प्रयोजन दिसून येत नाही. हाही तर्क अत्यंत अविचारितरम्य असाच आहे. ॥८९॥

बहुसत्त्वघातजनितादशनाद्वरमेकसत्त्वघातोत्थम् ।

इत्याकलय्य कार्यं न महासत्त्वस्य हिंसनं जातु ॥८२॥

~~~~~

(१५) “अतिथींच्या सत्कारार्थ शेळी, बैल आदि उत्तम प्राणी जर घरात असतील तर त्यांचा मांसासाठी घात करण्यात दोष नाही” असे स्मृतिकारांचे मत आहे.

अन्वयार्थ - “(वहुसत्त्वधातजनितात् अशनात् एकसत्त्वधातोत्थम् वरम्) अनेक प्राण्यांचा घात करून भोजन करण्यापेक्षा एका जीवाचा वध करून उत्पन्न मांसाहाराचे भोजन हे ठीकच आहे” (इति आकल्य जातु महासत्त्वस्य हिंसनं न कार्य) असा विचार करून कदाचित देखील मोठ्या जंगम जीवाचा घात न करावा.

भावार्थ - “अन्नादिकांच्या आहारामध्ये अनेक स्थावर जीव मरतात. त्याएवजी एक मोठा जीव मारून खाणे ठीकच आहे” असा कुर्तक अनेक पापी दुष्ट लोक करतात. तो अर्तकसंगत तर आहेच; पण अविवेकाची सीमा गाठणारा आहे. कारण हिंसा तर प्राणांचा घात करण्याने होते आणि अन्न ज्या एकेन्द्रिय जीवाची वनस्पती सुकवून मिळते त्यांच्यापेक्षा द्विंद्रियादिकांना व पंचेन्द्रियांना द्रव्यप्राण व भावप्राण अधिक असतात असे सिद्धांतवेत्याचे मत आहे. म्हणून अनेक छोट्या स्थावर जीवांच्या घातापेक्षाही मोठ्या पंचेन्द्रिय प्राण्यांचा घात करण्यामध्ये हिंसा जास्त आहे. आगम तर सांगतो की एकेन्द्रिय स्थावर घातापेक्षा द्विंद्रियांच्या घातातही असंख्यात पट हिंसेचा दोष आहे; तर पंचेन्द्रियांच्या हिंसेबाबत काय सांगावे व बोलावे ?

विशेषार्थ - हा हिंसकांचा तिसरा तर्क तर दुष्ट आणि अविवेकपूर्णच आहे. एक तर त्याच एका मोठ्या जीवाच्या घाताने कोठेही कोणाचेही भोजन होत नाही. त्यासोबत अन्न-पक्काने तर असतातच. दुसरे वनस्पती स्वयं सुकतात तेव्हाच तिचे खुडण वगैरे करण्यात येते. त्यामध्ये हिंसेचा विकल्प येतो कोठे ? तिसरे हिरवा भाजीपाला आदि हे स्थावरच आहेत व गृहस्यजीवनांत स्थावर हिंसा सर्वथा टाळणे अशक्यच आहे. म्हणून हा तर्क म्हणजे अज्ञानाची कमाल मर्यादाच असून मिथ्यात्व आणि कषायांचा तीव्र उद्रेकच त्यात प्रेरक आहे.

॥८२॥

रक्षा भवति बहूनामेकस्यैवास्य जीवहरणेन ।

इति मत्वा कर्तव्यं न हिंसनं हिंससत्त्वानाम् ॥८३॥

अन्वयार्थ - “(अस्य एकस्य जीवहरणेन बहूनं रक्षा भवति) या एका हिंस प्राण्याची हिंसा केल्याने त्याचेकडून मारल्या जाणाऱ्या अनेक प्राण्यांची रक्षा होईल.” (इति मत्वा हिंससत्त्वानाम् हिंसनं न कर्तव्यम्) असे मानून हिंस श्वापदांची प्राण्यांची हिंसा कधीही करू नये.

भावार्थ - “साप, विंचू, सिंह, गेंडा, चित्ता वगैरे हिंसक प्राणी तर अनेक

जीवांचा घात करतात, म्हणून त्यांची हिंसा करण्यामध्ये त्यांचेकरवी हिंसायोग्य अनेक जीवांची रक्षा होईल आणि यामुळे पापाच्या अपेक्षेने पुण्यबंध अवश्य होईल.” - असे श्रद्धान करू नये; कारण (१) हिंसा जो करतो तो तर स्वयं आपल्या परिणामांनी पापबंध करतो. ही गोष्ट तत्त्वसिद्ध व आगमप्रसिद्ध आहे. अत: त्यास मारून आपण तर हिंसेच्या पापापासून वाचू शकत नाही ? (२) दुसरा विचार असाही करावा की विश्वामध्ये जे नाना जीव दुसऱ्याचे हिंसक आहेत आपणास त्यांची चिंता करणे कोठवर शक्य आहे ? आणखी (३) तिसरा दोष हा की, एका जीवाचा घात जर तो अनेक जीवाचा घात करतो म्हणून करावा तर हाही तर हिंसकच आहे, त्याची हिंसा करावी हा विचार कोणास तरी येणे क्रमप्राप्त आहे. याप्रमाणे याचा कोठेही निर्णय कसा लागेल ? म्हणून हाही तर्क उचित नाही. ॥८३॥

बहुसत्त्वधातिनोऽमी जीवन्त उपार्जयन्ति गुरुपापं ।

इत्यनुकम्पां कृत्वा न हिंसनीया शरीरिणो हिंसाः ॥८४॥

अन्वयार्थ - “(बहुसत्त्वधातिनः अमी जीवन्तः गुरुपापं उपार्जयन्ति) अनेक प्राण्यांना मारणारे हे हिंस्त्र प्राणी जीवंत राहतील तर अधिक हिंसेच्या महापापाचे भागीदार होतील” असा खोटा तर्क करून (इति अनुकम्पां कृत्वा हिंसा शरीरिणः न हिंसनीया) अशाप्रकारे अनुकंपेचा आभास दाखवून हिंस्त्र प्राण्यांची हिंसा न करावी.

विशेषार्थ - मागील गाथेप्रमाणे हाही तर्क तर्कसंगत नाही व धर्मबाह्य आहे. कारण एक तर हिंसेच्या मूलभूत तत्त्वांची कल्पनाच नाही आणि मात्र बाह्य हिंसेल हिंसा मानून हिंसा अहिंसेचा विवेक नसणाऱ्यांनी उभे केलेले हे तर्क आहेत. या सर्व प्रकारात प्रमत्तयोग असल्यामुळे भावहिंसा तत्त्वतः विद्यमान आहेच. त्यामुळे हिंसेच्या पापापासून त्यास निवृत्ती असूच शकत नाही व ह्याच तर्काने विचार केला तर प्रत्येक हिंसकाची कोणीतरी हिंसा करावी, हा अनवस्था दोष दृढमूल होऊन सामाजिक स्थैर्य व शांति धोक्यात येईल. ॥८४॥

बहुदुःखाः संज्ञपिताः प्रयान्ति त्वचिरेण दुःखविच्छित्तिम् ।

इति वासनाकृपाणीमादाय न दुःखिनोऽपि हन्तव्याः ॥८५॥

अन्वयार्थ - “(तु बहुदुःखाः संज्ञपिता अचिरेण दुःखविच्छित्तिम् प्रयान्ति) तसेच बहु दुःखाने अतिसंत्रस्त अशा रोग्यास, वासरास जनावरास मारले तर त्याची ताबडतोब दुःखापासून सुटका होईल” (इति वासनाकृपाणीम् आदाय दुःखिनोऽपि

न हन्तव्याः) याप्रमाणे वासनारूपी तरवार घेवून दुःखी जीवांना मारू नये.

भावार्थ - रोग अथवा दारिद्र्य वगैरे दुःखांनी संत्रस्त जीवांचा जर घात केला तर ते ताबडतोब दुःखापासून मुक्त होतील.” असा खोटा धर्मबाह्य तर्क न करावा. कारण (१) एक तर कोणताही जीव शरीरापासून वेगळा केल्याने तो दुःखापासून सुटू शकतो हेच मुळी असत्य आहे. त्याने पूर्वी बांधलेल्या अशुभ कर्माचे फल तर त्यास अवश्य भोगावेच लागेल. या जन्मी भोगो की पुढील जन्मी भोगो! (२) दुसरे दुसऱ्यांचा घात करण्यामध्ये प्राणांचा वियोग तर होतोच. तो हिंसक आणि दुःखी जीव दोहोसही हिंसाजनित पापबंध होतोच.

विशेषार्थ - (१) प्रत्येकास प्राण प्रिय असतात. आपण मारल्याने अथवा दुःखी जीवांच्या सांगण्यावरून मारण्याने प्राण जातांना त्यास तीव्र दुःख होणे अटल आहे. दोघासही भावहिंसा आहेच; मारणाच्यास द्रव्यहिंसा व दुःखी हिंस्य जीवास आत्मघाताचे पाप आहे. (२) आणि त्यास मारण्याने त्याची दुःखापासून तात्काळ सुटका होईल हा केवळ वचनविलास आहे. त्याचे पुढील सुख-दुःख हिंसकाचे आधीन आहे की त्यांच्या कर्माच्या, उदयाच्या आधीन आहे? याचा विचार करून हिंसकाने निवृत्त व्हावे व त्याचे प्राण वाचविण्याची कोशिष करावी. ॥८५॥

कृच्छ्रेण सुखावाप्तिर्भवति सुखिनो हताः सुखिनः एव ।

इति तर्कमंडलाग्रः सुखिनां घाताय नादेयः ॥८६॥

अन्वयार्थ - “(सुखावाप्तिः कृच्छ्रेण भवति) सुखाची प्राप्ती कष्टाने होते (सुखिनः हता सुखिनः एव भवन्ति) म्हणून सुखी असताना जर त्यांचे हनन झाले तर ते सुखीच राहतील.” अशा दुर्बुद्धीने (इति सुखिनां घाताय तर्कमंडलाग्रः नादेयः) सुखी जीवाच्या घातासाठी अशाप्रकारचा कुतर्काची तरवार कधीही हाती घेवू नये.

भावार्थ - “उग्र तपश्चरणादि अति कष्टाने सुख प्राप्त होते, म्हणून सुख दुर्लभ व अति कष्टसाध्य आहे. जसे :- वनामध्ये आग लावली असता ते वन अधिक हिरवेगार होते. त्याचप्रमाणे जीवास सुखामध्येच मारल्याने तो पुढे कष्टाविना सहज सुख प्राप्त करेल.” अशा तर्काची तलवार हाती कधीही न घ्यावी. कारण सुख तर यथार्थ धर्माच्या साधनेने होते, अशाप्रकारे सुखामध्ये मारण्याने होत नाही.

विशेषार्थ - “दुसऱ्याचे सुखदुःख आपले हाती आहे” यासारखी मिथ्या मान्यता

दुसरी कोणतीच असू शकत नाही. प्रत्येकाचे सुख ज्याचे त्याचे पापपुण्य व धर्म-अधर्मावर आधारित आहे. अतएव दुःखी जीवांच्या घातासाठी दिलेला तर्क हा कोरा विकल्प आहे. तीच गोष्ट सुखी जीवाच्या घातात आहे. आपण मारताना त्या सुखी जीवाला प्राणवियोगाचे दुःख नाही हा या हिंसकाचा निर्णय सर्वथा असत्य आहे. कारण ज्याची हिंसा करावी त्यासही प्राणवियोगांचे दुःख आहेच व या मान्यतेतही दुःखच आहे. त्यामुळे मारणाऱ्यासही भावहिंसा व हिंस्य जीवासी आत्मघाताचे पाप आहेच. आणि मारणाऱ्यास तो १ प्रमत्तयोग पूर्वक कषायाविष्ट होऊन मारतो व २ त्यामुळे त्यासही भावहिंसा आणि द्रव्यहिंसा आहेच. ३ आणि त्यास पुढील जन्मी सुखच होईल या तर्कासारखा दुष्ट तर्क व तीव्र कषायांचा आवेश दुसरा कोणताही असू शकत नाही. त्यास तलवारीची अगदी सार्थ उपमा दिलेली आहे. जरी शस्त्र न घेता विष घालून आदि मारगीने मारणे शक्य आहे. पण या तर्काने तर तलवारीपेक्षा भयानक हिंसा आणि पाप केले आहे. ॥८६॥

उपलब्धिसुगतिसाधनसमाधिसारस्य भूयसोऽभ्यासात् ।

स्वगुरोः शिष्येण शिरो न कर्त्तनीयं सुधर्ममभिलषता ॥८७॥

अन्वयार्थ - (सुधर्मम् अभिलषता शिष्येण) सत्यधर्माच्या इच्छुक शिष्याने (भूयसो अभ्यासात्) अधिक अभ्यास व संस्कारद्वारा (उपलब्धिसुगति-साधनसमाधिसारस्य स्वगुरोः) सुगती प्राप्त होण्यास कारणभूत समाधीचे रहस्य प्राप्त करणाऱ्या आपल्या गुरुचे (शिरः न कर्त्तनीयं) मस्तक [डोके] कापू नये.

भावार्थ - “गुरुमहाराज अधिक कालपर्यंत अभ्यास करून आता समाधिमध्ये मग्न होत आहेत; यावेळी जर त्यांचा प्राणान्त झाला तर त्यांना उद्घपदाची प्राप्ती होईल.” अशा मिथ्या मान्यतेने शिष्याने आपल्या गुरुचा शिरच्छेद न करावा. गुरुंचा शिरच्छेद सर्वथा अनुचित आहे. कारण की, गुरुंनी जी काही साधना केली आहे त्याचे फल तर ते पुढेमागे आपल्या परिणामानुसार स्वयमेव प्राप्त करतीलच. पण शिरच्छेद करणारा जर प्राणपीडाजनित भावहिंसेने प्रेरित होऊन द्रव्यहिंसा करेल तर त्याचे फल पापबंधाव्यतिरिक्त दुसरे कोणते असू शकेल? अर्थात् पापबंध हेच त्याचे फल आहे. माणील गाथेतील विशेषार्थप्रमाणे रहस्य जाणून घ्यावे ॥८७॥

धनलवपिपासितानां विनेयविश्वासनाय दर्शयताम् ।

झटितिघटचटकमोक्षं श्रद्धेयं नैव खारपटिकानाम् ॥८८॥

अन्वयार्थ - (धनलवपिपासितानां विनेयविश्वासनाय दर्शयतां खारपटिकानाम्)

थोड्याफार धनाची पिपासा करणाऱ्या व शिष्यास विश्वास उत्पन्न करण्यासाठी महून नाना कुरुदीचे प्रवर्तक अशा खारपटिकांना, (झटिति घटचटकमोक्षं नैव श्रद्धेयं) घटामध्ये अडकलेली चिमणी घटाच्या फुटण्याने तात्काळ मुक्त होते त्याप्रमाणे त्या खारपाटकाच्या मताप्रमाणे मोक्ष होतो असे कधीही श्रद्धानही करू नये.

भावार्थ - खारपटिकाप्रमाणे (ज्याला प्राणांचा वियोग झाला आहे त्यास) मोक्ष मानून कोण्या अन्य जीवाचा तसेच आपला प्राणघात न करावा; कारण की खारपटिक तर फक्त देह सुटणे म्हणजेच मोक्ष मानतात आणि या मूढ मान्यतेने ते करू शकणार नाहीत असे कोणते दुष्कृत्य आहे ? अर्थात् कोणतेच नाही.

विशेषार्थ - (खारपटिक^(१६)) म्हणजे कषायांची तीव्रता, मूढता याचा अर्क आहे. त्यांच्या अभिप्रायामध्ये तर हिंसा म्हणजेच धर्म आहे व त्यांना हिंसेचे भयच नाही. केव्हा कुणाचे मुडदे पाडतील याचा काहीच भरवंसा नाही. म्हणून ते हिंसेच्या रंगानेच रंगलेले आहेत. त्यांना हिंसा निषिद्धच नाही. ||८४||

दृष्ट्वापरं पुरस्तादशनाय क्षामकुक्षिमायान्तम् ।

निजमांसदानरभसादालभनीयो न चात्माऽपि ॥८९॥

अन्वयार्थ - (च अशनाय पुरस्तात् आयान्तम् अपरं) आणि तसेच भोजनाच्या प्रयोजनाने सन्मुख आलेल्या दुसऱ्या (क्षामकुक्षिं) भुक्तेने व्याकूळ पीडित व्यक्तीला (दृष्ट्वा) पाहून (निजमांसदानरभसात्) तात्काळ त्यास आपल्या शरीराच्या मांसाच्या तुकडा देवून (आत्मापि न आलभनीयः) आपला आत्माही घातल्या जाऊ नये.

भावार्थ - जर कोणी भुक्तेने पीडित आणि काहीही खाण्यास विधिनिषेध नसणारा समोर आला तर व भोजनाची याचना करील तर त्याची दया करून आपल्या शरीराची चिंता न करतां मंद मोहाने आपल्या शरीराचे मांस देऊन आपल्याच आत्म्याची हिंसा करावयास नको. कारण (१) एक तर तो मांसभक्षी जीव दानास पाव्रच नाही, (२) दुसरे मांसाचे दान शास्त्रविरुद्ध व धर्मबाह्य आहे, निंद्य आहे (३) ‘आत्मघाती महापापी’ हे सर्वप्रसिद्ध असल्यामुळे तो महापापी आहे.

विशेषार्थ - परोपकार, दुःखी जीवांना सुखी करणे, दया याचे समर्थन

(१६) आ. अमृतचंद्रदेवीचे काळीं ‘खारपटिक’ नावाचे एक विशेष मत भारतवर्षामध्ये प्रचलित होते.

त्या मान्यतेमध्ये मोक्षाचे स्वरूप विलक्षण प्रकारे मानण्यात येत असे. त्याचे अनुयायी मानत असत की जसे घडवात अडकलेली चिमणी घट फोडल्याने मुक्त होते तदृत शरीर सुटणे मात्राने जीव मुक्त होतो. आज या मताचे अनुयायी भारतात दिसून येत नाहीत.

करतांना अशा अनेक घटना अन्य पुराणान्तरी व व्यवहारांत सांगण्यात येतात. परंतु विचार करण्यासारखा मुद्दा आहे की, त्यांत दान आहे कां? दयादत्ती आहे कां? मूळ भावार्थमध्ये पं. दौलतरामजींनी याचा खुलासा केलेलाच आहे की, न ते दान आहे, न ती दया परोपकार आहे.

(२) सर्व जगास सुखी करण्याचा ठेका आपण उचलेला आहे कां व उचलू शकतो कां? याचाही थोडाही विचार नाही. त्यामुळे खोटी दया व खोटे दान याच्या व्यामोहाने आपल्या शरीराच्या मांसाचे दान घडू शकते. असा जीव तर भावहिंसा व द्रव्यहिंसा या दोन्ही हष्टीने धर्मापासून दूर व महापापकर्म करणारा आहे. ॥८९॥

को नाम विशति मोहं नयभंगविशारदानुपास्य गुरुन् ।

विदितजिनमतरहस्यः श्रयन्नहिंसां विशुद्धमतिः ॥९०॥

अन्यार्थ - (नयभंगविशारदान् गुरुन् उपास्य) जो कोणी भव्यात्मा मुमुक्षु, नयज्ञानामध्ये निषुण गुरुंची उपासना करून (विदितजिनमतरहस्यः विशुद्धमतिः को नाम मोहं विशति) जिनमताचे रहस्य - [हार्द] जाणून घेतो व त्यामुळे ज्याची मान्यता व बुद्धी निर्मल झालेली आहे असा जीव अहिंसेची साधना करतो, ज्याने अहिंसेलाच धर्म मानलेला आहे असा विवेकसंबन्ध धर्मात्मा मागील ८० ते ८९ या दहा गाथेमध्ये जे कुर्तक सांगितलेले आहेत त्या मतामध्ये रसून वा फसून मूढतेमध्ये कसा फसेल ? अर्थात् कोणीच फसणार नाही.

विशेषार्थ - नयाचे व जिनशास्त्राचे मर्म जाणणाऱ्या गुरुंची उपासना करावी. तेव्हा कोठे यथार्थ जिनधर्माची हष्टी व रहस्य आत्मसात् होईल. तेव्हा कोठे तो श्रद्धेने व निष्ठेने अहिंसेची साधना करील. त्यास ७९ ते ८९ या दहा श्लोकामध्ये ज्या कुर्तकानी हिसेचे समर्थन केले आहे, असे आणखी कितीही कुर्तक समोर आलेत तरी त्यामुळे त्याला अहिंसामार्गामध्ये भ्रम व मूढता उत्पन्न होणारच नाही. प्रश्नार्थक पद्धतीने असा निर्णयात्मक पवित्रा आचार्यांनी घेतलेला आहे. ॥९०॥

सत्याणुव्रत विवेचन -

यदिदं प्रमादयोगादसदभिधानं विधीयते किमपि ।

तदनृतमपि विज्ञेयं तद्देवाः सन्ति चत्वारः ॥९१॥

अन्यार्थ - (यत् किमपि प्रमादयोगात् इदं असदभिधानं विधीयते) प्रमाद व कषायांचे आधीन होऊन खपरास हानिकारक अथवा अन्यथा जे काही वचन

बोलण्यात येते (तत् अनृतम् अपि ज्ञेयं) त्यालाच निश्चयाने अनृत असे जाणावे.
(तद्देदा: चत्त्वारः सन्ति) त्याचे चार भेद आहेत. ॥११॥

स्वक्षेत्रकालभावैः सदपि हि यस्मिन्निषिद्धते वस्तु ।

तत्प्रथममसत्यं स्यान्नास्ति यथा देवदत्तोऽत्र ॥१२॥

अन्वयार्थ - (यस्मिन् स्वक्षेत्रकालभावैः सद् अपि वस्तु निषिद्धते) ज्या वचनामध्ये आपल्या द्रव्य, क्षेत्र, काल, भाव या चतुष्टयरूपाने विद्यमान असणाऱ्या वस्तूचा देखील निषेध करण्यात येतो (तत् प्रथमम् असत्यं) ते पहिले असत्य होय. (यथा अत्र देवदत्तः नास्ति) जसे “येथे देवदत्त नाही”

भावार्थ - देवदत्त नामक कोणी पुरुष एका स्थानामध्ये बसलेला आहे. त्याच्या संबंधाने कोण्या अन्य व्यक्तीने तेथे जाऊन विचारले की, “देवदत्त आहे का?” उत्तर दिले की “देवदत्त नाही” याप्रमाणे स्वद्रव्य-क्षेत्र-काळ-भाव या चतुष्ट्याने विद्यमान वस्तूला (नास्तिरूप) अविद्यमान सांगणे हा असत्याचा पहिला भेद आहे. ॥१२॥

असदपि हि वस्तुरूपं यत्र परक्षेत्रकालभावैस्तैः ।

उद्ग्राव्यते द्वितीयं तदनृतमस्मिन् यथास्ति घटः ॥१३॥

अन्वयार्थ - (हि यत्र) निश्चयाने ज्या वचनद्वारा (तैः परक्षेत्रकालभावैः असदपि वस्तुरूपं उद्ग्राव्यते) त्या त्या परद्रव्य-क्षेत्र-काळ-भाव या परचतुष्टयरूपाने अविद्यमान वस्तूचे स्वरूप प्रगट करण्यात येते (तत् द्वितीयं अनृतम् स्यात्) ते दुसरे अनृत आहे. जसे (यथा अस्मिन् घटः अस्ति:) येथे घट आहे.

भावार्थ - जेथे घटाचे द्रव्य-क्षेत्र-काळ-भाव या चतुष्ट्याचा सर्वथा अभाव आहे तेथे कोणी विचारल्यानंतर असे सांगणे की, “येथे घट आहे” हा अनृताचा दुसरा भेद आहे. ॥१३॥

वस्तु सदपि स्वरूपात्पररूपेणाभिधीयते यस्मिन् ।

अनृतमिदं तृतीयं विज्ञेयं गौरिति यथाऽश्वः ॥१४॥

अन्वयार्थ - (च यस्मिन्) ज्या वचनद्वारा (स्वरूपात् सत् अपि वस्तु पररूपेण अभिधीयते) आपल्या स्वचतुष्टयरूपाने असणाऱ्या वस्तूचे अन्यथा कथन करण्यात येते (इदं तृतीयं अनृतम् विज्ञेयं) हे तिसरे अनृत आहे. (यथा गौः अश्वः इति) बैल असतांना त्यास घोडा म्हणणे.

भावार्थ - त्या जागी बैल स्वचतुष्टयरूपाने विद्यमान आहे; कोणी विचारले की तेथे काय आहे? तरीही विचारणाऱ्यास सांगणे की, येथे घोडा आहे; अर्थात्

काहीचे काहीच बोलणे हा अनृताचा तिसरा भेद आहे. ॥१४॥

गर्हितमवद्यसंयुतमप्रियमपि भवति वचनरूपं यत् ।

सामान्येन व्रेधा मतमिहमनृतं तुरीयं तु ॥१५॥

अन्वयार्थ - (सामान्येन तत् तुरीयं अननृतं गर्हितं अवद्यसंयुतं अपि अप्रियं भवति व्रेधा तत् वचनरूपं) सामान्यतः जे वचन १ गर्हित [निंदा चहाडी युक्त] आहे २ सावद्य अर्थात् पापसहित आहे आणि ३ अप्रिय आहे, अशा तज्जेचे गर्हिताचे स्वरूप मानले आहे ते अनृताचा चौथा भेद आहे. ॥१५॥

पैशून्यहासगर्भं कर्कशमसमंजसं प्रलिपिं च ।

अन्यदपि यदुत्सूत्रं तत्सर्वं गर्हितं गदितम् ॥१६॥

अन्वयार्थ - (पैशून्यहासगर्भं) दुष्टता चुगलीच्या रूपाचे व उपहासपूर्ण, (कर्कशम्) कठोर (असमञ्जसं) असमीचीन मिथ्याश्रद्धान दृढ करणारे- (प्रलिपिं) यद्वातद्वा गप्या मात्र रूपाचे (अन्यदपि यत् उत्सूत्रं) आणखी जे काही दुसरे उत्सूत्र आगमविरुद्ध वचन आहे (तत् सर्वं गर्हितं) ते सर्व वचन गर्हित आहे (गदितम्) असे शास्त्रांत सांगितलेले आहे.

सावद्य वचनाचे स्वरूप

छेदनभेदनस्मारणकर्षणवाणिज्यचौर्यवचनादि ।

तत्सावद्यं यस्मात्प्राणिवधाद्यःप्रवर्तन्ते ॥१७॥

अन्वयार्थ - (यत् छेदनभेदनस्मारणकर्षणवाणिज्यचौर्यवचनादि) जे वचन छेदन, भेदन, मारणे, शोषणे, चौर्यवचनादि व्यापार अथवा चोरी वगैरे संबंधी पापाने प्रेरित आहेत, (तत् सर्वं सावद्यम्) ती सर्व वचने पापसहित आहेत. (यस्मात् प्राणिवधाद्यः प्रवर्तन्ते) कारण त्या वचनद्वारा प्राणिहिंसा वगैरे पांपाची प्रवृत्ति होते.

भावार्थ - अवद्य म्हणजे पाप. जे वचन पापपूर्वक पापसहित व पापप्रेरक आहे त्यास सावद्य म्हणतात ॥१७॥

अप्रिय वचनाचे स्वरूप

अरतिकरं भीतिकरं खेदकरं वैरशोककलहकरम् ।

तदपरमपि तापकरं परस्य तत्सर्वमप्रियं ज्ञेयम् ॥१८॥

अन्वयार्थ - (यत् परस्य अरतिकरं भीतिकरं) जे दुसऱ्या जीवास अप्रीति उत्पन्न करेल, भीति उत्पन्न करेल, (खेदकरं वैरशोककलहकरम्) खेद उत्पन्न करेल; वैर-शोक आणि कलहास भांडणास कारण असेल (तत् सर्वम् अप्रियं ज्ञेयं)

ते सर्वच वचन अप्रिय जाणावे. ॥१८॥

सर्वस्मिन्नप्यस्मिन्नमत्योगैकहेतुकथनं यत् ।

अनृतवचनेऽपि तस्मान्नियतं हिंसा समवतरति ॥१९॥

अन्वयार्थ - (यत् अस्मिन् सर्वस्मिन्) उपरोक्त सर्वच वचनामध्ये जे काही (प्रमत्तयोगैककथनं) प्रमादसहित योग एवढे एकच कारण आहे. (तस्मात् अनृतवचनेऽपि हिंसा नियता) म्हणून असत्यवचनामध्ये देखील हिंसा निश्चितपणे आहे.

भावार्थ - जेथे कषाय-प्रमाद आहेत तेथे निश्चितपणे हिंसा आहे आणि असत्यवचनाची प्रवृत्ती प्रमाद व कषायपूर्वकच होते म्हणून असत्यवचनामध्ये हिंसा अवश्य आहे. ॥१९॥

हेतौ प्रमत्तयोगे निर्दिष्टे सकलवित्थवचनानाम् ।

हेयानुष्ठानादेरनुवदनं भवति नासत्यम् ॥१००॥

अन्वयार्थ - (सकलवित्थवचनानाम् प्रमत्तयोगे हेतौ निर्दिष्टे सति) सर्वच असत्य वचनामध्ये प्रमादपूर्वक - कषायपूर्वक योग - कारण सांगितला असतांना (हेयानुष्ठानादे: अनुवदनं) हेय, उपादेय वगैरे अनुष्ठानाचे कथन (असत्यं न भवति) असत्य होत नाही.

भावार्थ - सत्यमहाब्रताचे धारक महामुनी हेयोपादेयाचा उपदेश वारंवार करतात. पुराणामध्ये आणि चरित्रादि कथांमध्ये नानाप्रकारे नवरस गर्भित धर्मकथा सांगून धर्म तत्त्वाचे वर्णन करतात. त्यांचे पापाची निंदा व हेयता दर्शविणारे वचन ऐकूनही पापी व विषयासक्त जीवांना ते बाणाप्रमाणे अप्रिय लागते, अगणित जीव दुःखी होतात. परंतु त्यास असत्य भाषणाचा दोष अथवा पाप लागत नाही. कारण त्यांचे वचन विषयकषाय व प्रमादपूर्वक नसते, त्यास प्रेरक व वाढविणारे नसते, म्हणून सांगितले आहे.

विशेषार्थ - प्रथमानुयोग - धर्मकथेमध्ये नवरसपूर्ण सातिशय व अलंकारिक वर्णन असते. परंतु त्यास अनृत म्हणता येत नाही. याचा खुलासा भावार्थामध्ये पं. दौलतरामजींनी केलेला आहे. कारण त्याद्वारा ते पापाचा व प्रमादकषायांचा त्यागाचाच उपदेश देतात व उपदेशामध्ये प्रयोजकही जीवमात्राच्या कल्याणाची एषणाच असते. खुश करणे, लाभ, मानादिकांचे कोणतेही प्रयोजन नसते. ॥१००॥

भोगोपभोगसाधनमात्रं सावद्यमक्षमा मोक्षुम् ।

ये तेऽपि शेषमनृतं समस्तमपि नित्यमेव मुंचन्तु ॥१०९॥

अन्वयार्थ - (ये भोगोपभोगासाधनमात्रं सावद्यं मोक्षम् अक्षमाः) जे धर्मात्मा गृहस्थ भोगोपभोगास ही साधनमात्र सावद्यवचन - पापयुक्त वचन - सोङ्ण्यास असमर्थ आहेत (ते अपि) त्यांनी सुखा (शेषं समस्तम् अपि अनृतं मुंचन्तु) शेष सर्वच असत्याचा त्याग करावा.

भावार्थ - त्याग दोन प्रकारचा आहे. १ सर्वथा त्याग २ एकदेशत्याग. त्यापैकी पहिला सर्वथा त्याग, सर्वच असत्याचा त्याग महाब्रतधारी मुनी नियमरूपाने आजन्म करतात व ते त्यांना आवश्यक कर्तव्य आहे. परंतु गृहस्थ मात्र आपल्या सांसारिक प्रयोजनाने सावद्यवचनाचा पूर्णतः त्याग करू शकत नाहीत. अतएव जर ते सर्वच सावद्य वचनाचा त्याग करू शकत नाहीत तर ठीक. परंतु त्यांनी अन्य सर्वप्रकारच्या अनृतवचन बोलण्याचा त्याग करावा.

विशेषार्थ - या श्लोकांत गृहस्थ व मुनी या दोहोंनाही अनृताच्या त्याग असतो त्यामधील मर्यादेचे - लक्षणरेषेचे - दिग्दर्शन केलेले आहे. अणुब्रतधारी श्रावकाने आपल्या सांसारिक भोगोपभोगास कारणभूतही नाहीत अशा सर्व अनृत वचनाचा त्याग करावा. म्हणजेच घरगृहस्थीमध्ये सर्वच उपरोक्त अनृताचा त्याग कठीण असेल. परंतु मुनींना तर भोगोपभोगाबाबतही असत्य वचन बोलता येत नाही. कारण त्यांना सर्वथा त्याग असतो, तर गृहस्थास एकदेशत्याग असतो. ॥१०९॥

अस्तेय ब्रतविवेचन

अवितीर्णस्य ग्रहणं परिग्रहस्य प्रमत्योगाद्यत् ।

तत्प्रत्येयं स्तेयं सैव च हिंसा वधस्य हेतुत्वात् ॥१०२॥

अन्वयार्थ - (यत् प्रमत्योगात् अवितीर्णस्य परिग्रहस्य ग्रहणं) प्रमादकषायपूर्वक योगाने जे काही कोणीहि न दिलेल्या सुवर्ण वस्त्रादि परिग्रहाचे ग्रहण करण्यात येते (तत् स्तेयं प्रत्येयम्) त्यास स्तेय जाणावे. (वधस्य हेतुत्वात् च सा एव हिंसा) आणि चोरी ही वधास हेतू असल्यामुळे हिंसाच आहे.

भावार्थ - चोरी करणे देखील हिंसाच आहे; कारण अन्य जीवांचा घात करण्याच्या हेतूने प्रमादाची उत्पत्ती ही जशी भावहिंसा आहे तद्वत् परधनाचे अपहरण करण्यामध्ये ही भावहिंसा आहेच. आणि ज्याचे धन चोरले त्यास धन प्राणप्रिय असल्याने चोरी म्हणजेही द्रव्यहिंसाच तर आहे. इष्ट वस्तूचे अपहरण झाल्याने त्यास पीडा होते ही त्याची भावहिंसा आहे आणि कदाचित् द्रव्यप्राणांचा घातही संभव आहे. कारण चोर प्रसंगविशेषीं धन्यास पीडा देऊन त्याचा घातही

करतात. ॥ १०२ ॥

अर्था नाम य एते प्राणा एते बहिश्चराः पुंसाम् ।

हरति स तस्य प्राणान् यो यस्य जनो हरत्यर्थान् ॥ १०३ ॥

अन्वयार्थ - (यः जनः यस्य अर्थान् हरति) जो प्राणी ज्या जीवाच्या धनादिकांचे हरण करतो (सः तस्य प्राणान् हरति) तो त्यांच्या प्राणांचे हरण करतो (ये एते अर्थाः) कारण जे धनादि परिग्रह आहेत खरोखर (एते पुंसां बहिश्चराः प्राणाः) ते हे सर्व मनुष्यांचे बहिश्चर प्राणाच आहेत.

भावार्थ - संसारी जीवांना ज्याप्रमाणे इंद्रिये श्वासोच्छ्वास ही जगण्यास निमित्तभूत अंतरंग प्राण आहेत त्याचप्रमाणे धन, धान्य, संपत्ती, बैल, घोडा, दासदासी, मंदीर, जमीन वगैरे जितके पदार्थ दिसून येतात ते सर्व त्यांना प्राणप्रमाणे प्रिय असतात. म्हणूनच धनास बहिश्चर प्राण म्हटलेले आहे. निश्चितच त्यांपैकी एकाही पदार्थाची चोरी झाली तर त्यांना प्राण गेल्याइतपत दुःख होते. म्हणून चोरी म्हणजे साक्षात् हिंसाच आहे.

विशेषार्थ - आ. संमतभद्र रत्नकरंड श्रावकाचारमध्ये या व्रताचे स्वरूप सांगतात -

निहितं वा पतितं वा सुविस्मृतं वा परस्वमविसृष्टम् ।

न हरति यत्र च दत्ते तदकृशचौर्यादुपारमणम् ॥

(अविसृष्टम् निहितं वा पतितं वा सुविस्मृतं परस्वम्) न दिलेले असे मग ठेवलेले असो की पडलेले असो की विसरलेले असो अशा (यत् न हरति च न दत्ते तत् अकृशचौर्यात् उपारमणम्) परथनाचे हरण न करणे, हरण करून दुसऱ्यास न देणे हे स्थूल अचौर्याणुव्रत होय. ॥ १०३ ॥

हिंसायाः स्तेयस्य च नाव्याप्तिः सुघट एव सा यस्मात् ।

ग्रहणे प्रमत्तयोगो द्रव्यस्य स्वीकृतस्यान्यैः ॥ १०४ ॥

अन्वयार्थ - (हिंसायाः च स्तेयस्य अव्याप्तिः न) हिंसा आणि चोरी यामध्ये अव्याप्ति नाही, व्याप्ती आहे. (सुघट एव) ती व्याप्ती सहजसिद्ध आहे (यस्मात् अन्यैः स्वीकृतस्य द्रव्यस्य ग्रहणे प्रमत्तयोगः) कारण की अन्य व्यक्तीच्या मालकीची वस्तू चोरून ग्रहण करण्यामध्ये कषायपूर्वक प्रमत्तयोग अवश्य आहे.

भावार्थ - न्यायशास्त्रामध्ये अव्याप्ति दोषाचे लक्षण असे सांगितले आहे की जे काहीच लक्ष्य पदार्थामध्ये आढळून येईल पण सर्वलक्ष्यभूत वस्तूमध्ये दिसून येत नाही, ते अव्याप्त आहे. परंतु चोरी व हिंसेमध्ये अव्याप्ति नसून व्याप्तीच आहे.

‘यत्र यत्र स्तेयं तत्र तत्र हिंसा’ अर्थात् जेथे जेथे चोरी आहे तेथे तेथे हिंसा आहेच; कारण दोहोतही प्रमत्तयोग समानपणे व्यापून आहे. प्रमत्तयोगाविना जशी हिंसा होत नाही तशीच प्रमत्तयोगाशिवाय चोरीही होत नाही. ॥१०४॥

नोकर्मग्रहण तर विरागी साधू व गृहस्थानाही दिसून येते. तर तेथे चोरीला अवकाश आहे की नाही? या शंकेचे समाधान करतात -

नातिव्याप्तिश्च तयोः प्रमत्तयोगैककारणविरोधात् ।

अपि कर्मानुग्रहणे नीरागाणामविद्यमानत्वात् ॥१०५॥

अन्वयार्थ - (तयोः अतिव्याप्तिः न प्रमत्तयोगैककारणविरोधात्) आणि नोकर्मग्रहणामध्ये चोरीची अतिव्याप्ती नाही म्हणजे चोरीचे लक्षण कर्मग्रहणास लागू होत नाही. कारण उपरोक्त व्यक्तीच्या कर्मग्रहणामध्ये प्रमत्तयोगाचा अभाव आहे. कारण (कर्मानुग्रहणे नीरागाणां अविद्यमानत्वात्) विरागी जीवांच्या कर्मग्रहणामध्ये प्रमत्तयोगाचा अभाव आहे.

भावार्थ - ‘अदत्तादानं स्तेयम्’ या सूत्रानुसार अक्षरशः न दिलेल्या पदार्थाच्या ग्रहणास चोरी म्हटलेले आहे. म्हणून वीतरागी सर्वज्ञ सशरीरी परमात्म्यास तर पुद्गलसूप नोकर्मवर्गांचे ग्रहण दिसून येते. तेहा त्यांनाही चौर्यदोष लागेल असा प्रश्न पडतो. कारण नोकर्म वर्गांचे ग्रहण (आहारवर्गणा मनोवर्गणा आदि) हे अदत्तादानच आहे. कारण ते द्रव्य कोणी दिलेले नाही. अदत्तादान म्हणजे चोरीसारखेच आहे. अरहंत, विरागींना ही चोरी आहे तर त्यांनाही हिंसा दोष मानावा लागेल. परंतु त्यांना तर चोरी व हिंसा दोहोचाही अभाव सांगितलेला आहे, कारण मोहनीयाचा क्षय झाल्याकारणाने त्यांना प्रमत्तयोगाचा सर्वथा अभाव आहे. म्हणून उक्त स्तेयलक्षणामध्ये अतिव्याप्ती दोषही संभवनीय नाही. कारण चोरीच्या लक्षणामध्ये प्रमत्तयोग आहे; अर्थात् प्रमादयोगपूर्वक अदत्त परस्व वस्तूचे ग्रहण हे चौर्यांचे लक्षण आहे. ॥१०५॥

असमर्था ये कर्तृ निपानतोयादिहरणविनिवृत्तिम् ।

तैरपि समस्तमपरं नित्यमदत्तं परित्याज्यम् ॥१०६॥

अन्वयार्थ - (ये निपानतोयादिहरणविनिवृत्तिम् कर्तृ असमर्थः) जे जीव पराच्या मालकीच्या जलाशयाचे जलाचे ग्रहणादि यांचा त्याग करू शकत नाहीत (तैः अपि अपरं समस्तं अदत्तं परित्याज्यम्) त्यांनी सुद्धा अन्य समस्त न दिलेल्या परवस्तूचा त्याग करावा.

भावार्थ - अदत्त वस्तूच्या ग्रहणाचा त्यागही दोन प्रकारचा आहे (१) सर्वथात्याग.

हा मुनीर्चयेमध्ये संभव आहे. (२) एकदेशत्याग. याचे श्रावकदशेच्या गृहस्यधर्मात निस्लपण आहे. ज्यांना शक्य आहे त्या सर्वांनी तर प्रथमतः सर्वथा त्याग करणे श्रेयस्कर आहे. परंतु जे सर्वथात्याग करू शकत नाहीत त्यांनी एकदेश त्याग तरी अवश्य करावाच - एकदेश त्यागी गृहस्थाने दुसऱ्याची विहीर तलाव वगैरेचे पाणी, माती इत्यादि ज्यांना किंमत नाही अशा पदार्थाचे ग्रहण केल्याने त्यास व्यवहारात चोर म्हणत नाहीत. गृहस्थ कोणी दिले नसतानाही त्याचे ग्रहण करू शकतो. परंतु सर्वथा त्यागी मुनीश्वर याही वस्तू न देता ग्रहण करू शकत नाहीत.

विशेषार्थ - येथे गृहस्थ आणि मुनींच्या अचौर्याची सीमा निर्धारित केली आहे. गृहस्थ तर परमालकीच्या जल, माती आदींचे ग्रहण मालकाने न देता करू शकतो. परंतु अन्य सर्वच परमालकीच्या कोणत्याही परिग्रहाचे तो दिल्याशिवाय ग्रहण करू शकत नाही. परंतु महाब्रती मुनीश्वर पाणी व माती परमालकीचीही मालकाने दिल्याशिवाय ग्रहण करीत नाहीत. ॥१०६॥

अब्रह्माचे स्वरूप, त्याची हिंसास्लपता सांगतात -

यद्देदरागयोगान्मैथुनमभिधीयते तदब्रह्म ।

अवतरति तत्र हिंसा वधस्य सर्वत्र सद्ग्रावात् ॥१०७॥

अन्यार्थ - (यत् वेदरागोदयात् मैथुनं तत् अब्रह्म विधीयते) वेद नोकषायाचा उदय असताना जे मैथुन [संभोगादि] होते तेच अब्रह्म सांगितलेले आहे. (तत्र वधस्य सर्वत्र सद्ग्रावात् हिंसा अवतरति) मैथुनामध्ये प्राणीवधाचा सर्वत्र सद्ग्राव असल्यामुळे हिंसा होते.

भावार्थ - पुरुषवेद, स्त्रीवेद, नपुंसकवेद असे तीन वेद आहेत. या तीन वेदांचा उदय-उदीरणा असताना वेदरूप रागाच्या तीव्रतेत जे मैथून होते तेच अब्रह्म आहे. अब्रह्मामध्ये हिंसेचा सर्वच स्थानी सद्ग्राव आहे. उलट असे म्हणणेच योग्य आहे की, हिंसेशिवाय अब्रह्म-संभोग होतच नाही. तेथे नानाप्रकारे हिंसा दिसून येते. स्त्रियांच्या योनीस्थानी, नाभी (बेंबी) स्तन कांरव आदि स्थानी संमूर्छन पंचेद्रिय जीव सदा उत्पन्न होत राहतात. आणि म्हणून मैथुनामध्ये त्यांच्या द्रव्यप्राणांचा घात होतो. कामरूप परिणाम स्त्री-पुरुष दोहोंचेही होतात, त्यामुळे दोघांच्याही भावप्राणांचा घात होतो. तसेच शरीराच्या शिथिलता आदि निमित्ताने सूक्ष्म जीवांच्या द्रव्यप्राणांच्याही घात होतो. ॥१०७॥

मैथुनामध्ये द्रव्यहिंसा घडते हे सांगतात -

हिंस्यन्ते तिलनाल्यां तप्तायसि विनिहिते तिलां यद्धत् ।

बहवो जीवा योनौ हिंस्यन्ते मैथुने तद्धत् ॥१०८॥

अन्वयार्थ - (यद्धत् तिलनाल्याम् तप्तायसि विनिहिते तिलाः हिंस्यन्ते) ज्याप्रकारे नलीमध्ये तापलेले लोखंड टाकले असता तीळ भाजले जातात नष्ट होतात (तद्धत् मैथुने योनौ बहवो जीवाः हिंस्यन्ते) त्याचप्रकारे मैथुन सेवन केल्याने योनीमध्ये सुद्धा अनेक जीव मारले जातात. [त्यामुळे भावहिंसेसह द्रव्यहिंसाही अटल आहे.] ॥१०८॥

यदपि क्रियते किंचिन्मदनोद्देकादनंगरमणादि ।

तत्रापि भवति हिंसा रागाद्युत्पत्तितंत्रत्वात् ॥१०९॥

अन्वयार्थ - (अपि मदनोद्देकात् यत् किंचित् अनंगरमणादि क्रियते) आणि शिवाय कामविकाराच्या उत्कटतेमुळे जे काही अनंगरमणादिं^{१७} करण्यात येते (तत्रापि रागाद्युत्पत्तितंत्रत्वात् हिंसा भवति) त्यातही रागादि विकारांच्या उत्पत्तीच्या आधीन झाल्याने हिंसा होतेच.

भावार्थ - रागादि भावांच्या तीव्रतेशिवाय कामक्रीडा होणे असंभव आहे आणि जेथे रागादिकांची अधिकता आहे तेथेही हिंसा आहेच. म्हणून अनंगक्रीडेमध्येही भाव हिंसा आहेच. ॥१०९॥

ये निजकलत्रमात्रं परिहर्तु शक्नुवन्ति न हि मोहात् ।

निःशेषशेषयोषिनिषेवणं तैरपि न् कार्यम् ॥११०॥

अन्वयार्थ - (ये मोहात् निजकलत्रमात्रं परिहर्तु हि - न शक्नुवन्ति) जे जीव मोहवश आपल्या विवाहित पत्नीसह संभोगादि सोडण्यास वस्तुतः समर्थ नाहीत (तैः अपि निशेषशेषयोषिनिषेवणं न कार्यम्) त्यांनी सुद्धा पत्नीशिवाय अन्य समस्त रमणींचे वा स्त्रियांचे, वेश्येंचे सेवन मुळीही करू नये.

भावार्थ - अब्रह्माचा त्याग देखील दोन प्रकारचा आहे. (१) एकदेशत्याग व (२) सर्वदेशत्याग. सर्वदेशत्याग तर महा-मुनीश्वर करतात. म्हणून होता होईल तोवर सर्वदेशत्यागच करावा परंतु एवढे सामर्थ्य नसेल तर एकदेशत्यागसूप

~~~~~

(१७) संभोगास कारणभूत इंत्रियाशिवाय अन्य अंगानी वा तिर्यचिनी आदिसह जी कामक्रीडा करण्यात येते त्यास अनंगक्रीडा म्हणतात.

श्रावकधर्म धारण करणे आवश्यक आहे; आणि त्या श्रावकधर्मामध्ये आपली विवाहित भार्या सोडून अन्य वेश्या, दासी, परस्त्री, कुमारिका आदि स्त्रियांचा भोग अवश्यमेव सर्वथा सोडावाच अशी शास्त्राज्ञा आहे.

विशेषार्थ - या चौथ्या अणुद्रवताचे नाव ब्रह्मचर्याणुव्रत अथवा स्वदारसंतोषव्रत असेही आहे. रत्नकरंडमध्ये याचा स्पष्ट निर्देश आहे. यास परस्त्रीत्यागव्रत असेही म्हणतात.

न च परदारान् गच्छति न परान् गमयति च पापभीतेर्यत् ।

सा परदारनिवृत्तिः स्वदारसंतोषनामापि ॥ (रत्नकरंडश्रावकाचार)

अर्थ - पापाच्या भयाने परस्त्रीकडे न जाणे आणि दुसऱ्यास जावयास न सांगणे हे परस्त्रीत्याग अथवा स्वदारसंतोषव्रत आहे. मुनींना तर अब्रह्माचा सर्वथा त्याग असतो. त्यामुळे परस्त्री यांचेसह क्रीडा, स्त्रीसहवास, त्यांचे नृत्य वगैरे पाहणे, स्त्रियांची चित्रे सुख्खा पाहणे, त्यांच्याशी कोणत्याही प्रकारे सहवास इत्यादि सर्वच सर्वथा वर्ज्य आहेत. परंतु श्रावकासही स्वस्त्री सोडून अन्य स्त्रियासह कामक्रीडा सर्वथा निषिद्धच आहे. म्हणून त्यास स्वदारसंतोष वा परस्त्रीत्याग असे नाव आहे. फक्त स्वस्त्रीसह सहवास क्रीडा, गृहस्थ पलीस सोडू शकत नाही म्हणून, अपवाद मार्ग म्हणून, शास्त्रांत सांगितलेला आहे. ॥ ११० ॥

अपरिग्रहव्रत व परिग्रह परिमाणानुव्रताचे वर्णन -

या मूर्छानामेयं विज्ञातव्यः परिग्रहो ह्येषः ।

मोहोदयादुदीर्णो मूर्छा तु ममत्वपरिणामो ॥ १११ ॥

अन्यवार्थ - (इयं या मूर्छा नाम) ही जी मूर्छा नामक परिणतिविशेष आहे (हि एषः परिग्रहो विज्ञातव्यः) ती ही मूर्छा म्हणजेच तत्त्वतः परिग्रह आहे असे समजावे. (तु) आणि (मूर्छा मोहोदयात् उदीर्णो ममत्वपरिणामः) मूर्छा म्हणजे पूर्वबद्ध मोहाच्या उदयाचे निमित्त असताना उत्पन्न झालेली ममत्वभावनारूप जीवाची परिणतीच आहे.

भावार्थ - मिथ्यात्व कर्माचा उदय निमित्त असताना ममत्वबुद्धी रूपाने जीवाचा जो अवस्थाविशेष त्यास मूर्छा म्हणतात आणि मूर्छा हाच परिग्रह आहे.

विशेषार्थ - तत्त्वार्थसूत्राच्या १३ ते १७ या पाच सूत्रामध्ये पाच पापांचे स्वरूप सांगितले आहे. त्यामध्ये हिंसेचे स्वरूप सांगतानाच प्रथमतः ‘ग्रमत्तयोगात्’ हे महत्त्वाचे पद आलेले असून त्याची अनुवृत्ति पाचही पापांचे निरूपक सूत्रामध्ये घ्यावी असा सर्वच आचार्यांचा अभिप्राय व आदेश आहे. त्यामुळे खालील गोष्टी स्पष्ट होतात.

१ जीवाने आपल्या त्रिकाली स्वभावास अथवा कर्मनिरपेक्ष स्वभावपरिणतीला 'मम-स्वरूप' मानणे ही मूर्छा नाही. कारण प्रमत्तयोगामध्ये अज्ञानीला या त्रिकाल स्वभावाची प्रतीतीच नसते. म्हणून सर्वत्र त्रिकाली स्वभाव म्हणजेच जीवपदार्थ समजावा. त्यास 'मम' म्हटल्याने तो परिग्रह सिद्ध होत नाही. तद्वत् स्वभावपर्यायास मम म्हणणे हाही परिग्रह नव्हे.

२ मोहाच्या उदयात कषायांचा उद्भव होतो व कषायामुळे योगप्रवृत्ती होते त्या कारणानेच जी काही विभाव परिणती होते त्या विभावपरिणतिमध्ये आपल्या स्वभाव आणि स्वभावपर्यायाव्यतिरिक्त अन्य परिणतीला अज्ञानी आपले स्वरूप मानतो. त्या सोबत परपदार्थामध्ये आत्मत्वबुद्धी निश्चितच असते. त्यास येथे मूर्छा म्हटले आहे व तो परिग्रह आहे. आणि जी मूर्छा ज्या बाह्यपदार्थाच्या आश्रयाने ममत्वभावरूप आहे त्या पदार्थानाही उपचाराने परिग्रह म्हणतात. म्हणजे ममत्वबुद्धीशिवाय बाह्यवस्तुमध्ये माझेपणाची मान्यता होतच नाही. ममत्व, मूर्छा हा अंतरंग परिग्रह आहे. मूर्छा द्वारा मोहोदयजनित सर्व परिणाम त्यामध्ये अंतर्भूत आहेत. १४ प्रकारचा अंतरंग परिग्रह (१ मिथ्यात्व, ४ कषाय व ९ नोकषाय) सांगितलेला आहे व तोच खन्या अर्थाने परिग्रह आहे. कारण जीव त्या विकारपरिणतीचे काळी त्या विकारास आपले स्वरूप मानतो. तसेच आपण मम मानले म्हणून अन्य पदार्थाना उपचाराने परिग्रह म्हणतात. जर मानले नाही तर ते जीवाचा परिग्रह नसून आपल्या स्वचतुष्ट्यामध्ये स्वरूपामध्ये विराजमान पदार्थ आहेत. ममत्व नसेल तर त्यांना परिग्रह म्हणत नाहीत. ॥१११॥

मूर्छालक्षणकरणात् सुघटा व्याप्तिः परिग्रहत्वस्य ।

संग्रंथो मूर्छावान् विनाऽपि किल शेषसंगेभ्यः ॥११२॥

अन्वयार्थ : (परिग्रहत्वस्य मूर्छालक्षणकरणात्) परिग्रहणाचे लक्षण मूर्छा^{१८} हे केल्यामुळे परिग्रह आणि मूर्छा (व्याप्तिः सुघटा) यांची व्याप्ती सहज सिद्ध होते. कारण (किल शेषसंगेभ्यः विना अपि मूर्छावान् संग्रन्थः) खरोखर अन्य संपूर्ण संग म्हणजे बाह्यपरिग्रहाच्या विना देखील मूर्छावान पुरुष हा संग्रन्थ, परिग्रही म्हटला जातो.

भावार्थ - जर कोणी पुरुष सर्वथा नग्र अर्थात सर्वच परिग्रहाने रहित असेल, परंतु जर अंतर्यामी मूर्छा असेल तर तो परिग्रहवान् परिग्रहीच म्हटला जातो. अपरिग्रही नाही. "जेथे जेथे मूर्छा परिणाम आहे तेथे तेथे परिग्रह अवश्य

(१८) मूर्छा परिग्रहः, १७ वे सूत्र अध्याय ७ वा तत्त्वार्थसूत्र

असतोच” अशी नियमस्तुपाने व्याप्ति आहे. म्हणून मूर्छा हे परिग्रहाचे लक्षण करण्यामध्ये अव्याप्ति दोषाचा संभव नाही. ॥ ११२ ॥

या व्याख्येमध्ये दोषाचे दिग्दर्शन करून पूर्वपक्ष व नंतर उत्तरपक्ष समोर ठेवतात -

यद्येवं भवति तदा परिग्रहो न खलु कोऽपि बहिरंगः ।

भवति नितरां यतोऽसौ धते मूर्छानिमित्तत्वम् ॥ ११३ ॥

अन्वयार्थ - (यदि एवं भवति) याप्रमाणे जर मूर्छा परिग्रहाचे लक्षण आहे तर (न खलु कः अपि बहिरंगो परिग्रहो भवति) खरोखरच अन्य कोणताही बहिरंग परिग्रह विद्यमान आहे असे म्हणता येणार नाही असा येथे प्रश्न उपस्थित केला आहे.

परंतु असे नाही. (यतः असौ मूर्छानिमित्तत्वम् नितरां धते) कारण हा कोणताही बहिरंगपरिग्रह मूर्छेला निमित्तकारण या स्तुपाने निरंतर परिग्रह संज्ञाद्वारा सांगितला जातो.

भावार्थ - “परिग्रहाचे १ अंतरंग परिग्रह आणि २ बहिरंग परिग्रह असे दोन भेद केलेले आहेत. म्हणून जर परिग्रहाचे लक्षण ‘मूर्छा’ केले, (मानले) तर बाह्य पदार्थामध्ये परिग्रहणाच सिद्ध होणार नाही. कारण मूर्छापरिणाम हा तर अंतरंग जीवाचाच परिणाम आहे” असा कोणी एक पूर्वपक्ष ठेवून प्रश्न करतो.

त्याचे उत्तर दुसऱ्या ओळीत उत्तर देतात की, मूर्छेच्या उत्पत्तिमध्ये बाह्य धनधार्यादि सोनेचांदी वगैरे पदार्थ निमित्तकारण आहेत. म्हणून बाह्य पदार्थामध्ये (नैमित्तिक मूर्छास्तुप) कार्यामध्ये निमित्तभूत बाह्य कारणाचा उपचार करून परिग्रहणा व्यवहाराने सिद्ध होतोच, आणि ‘मूर्छा परिग्रहः’ हे लक्षणही निराबाध सिद्ध होते. ॥ ११३ ॥

याही लक्षणांत अतिव्याप्ती दोष दाखवून उत्तरपक्षही ठेवतात.

एवमतिव्याप्तिः स्यात् परिग्रहस्येति चेत् भवेन्नैवम् ।

यस्मादकषायाणां कर्मग्रहणे न मूर्छाऽस्ति ॥ ११४ ॥

अन्वयार्थ - (एवं परिग्रहस्य अतिव्याप्तिः स्यात्) याप्रमाणे बाह्यपदार्थाना परिग्रह सिद्ध (इति चेत्) केले तर [कर्म हे जीवभावास निमित्त असल्यामुळे त्यासही परिग्रह मानावे लागेल.]

(एवं न भवेत्) असेही होऊ शकत नाही. (यस्मात् अकषायाणां कर्मग्रहणे, मूर्छा न अस्ति) कारण कषायरहित जीवास कर्मग्रहण आहे तरीही तेथे कार्मण वर्गणेचे ग्रहणामध्ये मूर्छाभाव अजिबात नाही. तेथे ११ ते १४ व्या गुणस्थानापर्यंत

व सिद्धाना कषायांचा अभाव असल्याने मूर्छाच नाही.

भावार्थ - प्रश्न - “बाह्यपदार्थाना जर द्रव्यपरिग्रहपणा व्यवहारानेही मानला तरीही त्यात अतिव्याप्ती हा दोष येतो. कारण हे लक्षण लक्ष्याशिवाय अलक्ष्य अशा पुद्गलवर्गेलाही लागू पडते. अर्थात् वीतरागी पण १२-१३ गुणस्थानवर्ती जीवास पुद्गलवर्गेचे ग्रहण व कर्माचा आस्त्र असताना त्यावेळी त्या पुद्गलवर्गणांना परिग्रहपणा सिद्ध होईल” असा कोणी विकल्प-प्रश्न- करतो

त्याचे उत्तर - वीतरागी भगवंताना पुद्गल वर्गणेच्या ग्रहण करण्यामध्ये मूर्छा ही मुळीच नाही. “आणि जेथे जेथे मूर्छा नाही तेथे तेथे परिग्रहपणा नाही, तसेच जेथे जेथे परिग्रह बुद्धिपूर्वक ग्रहण आहे तेथे मूर्छा अवश्य असते” अशी व्याप्ती आहे. म्हणून आपण जो अतिव्याप्ति दोष सांगितला तो येथे लागू होत नाही.

॥ ११४ ॥

परिग्रहाचे भेद व पोटभेद सांगतात -

अतिसंक्षेपाद्विविधः स भवेदाभ्यन्तरश्च बाह्यश्च ।

प्रथमचतुर्दशविधो भवति द्विविधो द्वितीयस्तु ॥ ११५ ॥

अन्वयार्थ - (अतिसंक्षेपात् स परिग्रहः द्विविधः भवेत्) अतिसंक्षेपाने सांगावयाचे म्हणजे तो परिग्रह दोन प्रकारचा आहे. (आभ्यन्तरः च बाह्यः च) १ अभ्यंतर परिग्रह आणि २ बाह्य परिग्रहः (प्रथमः चतुर्दशविधो भवति द्वितीयःतु द्विविधः भवति) पहिला अभ्यंतर परिग्रह चौदा प्रकारचा आहे आणि दुसरा बाह्य परिग्रह दोन प्रकारचा आहे. ॥ ११५ ॥

अभ्यंतर परिग्रहाचे चौदा भेद -

मिथ्यात्ववेदरागास्तैव हास्यादयश्च षड्दोषाः ।

चत्वारश्च कषायाश्चतुर्दशाभ्यन्तरा^{११} ग्रन्थाः ॥ ११६ ॥

अन्वयार्थ - (मिथ्यात्ववेदरागाः) १ मिथ्यात्व, रागरूप तीन वेद ३ पुंवेद स्त्रीवेद व नपुंसकवेद (तथैव हास्यादयःच षड्दोषाः) ५ हास्य ६ रति ७ अरति ८ भय ९ शोक १० जुगुप्सा असे सहा (च चत्वारः कषायाःच) आणि चार

(११) अंतरंग परिग्रहाचे स्वरूप - (१) मिथ्यात्व - तत्त्वार्थाचे अश्रद्धान व विपरीत अभिनिवेश. २ स्त्रीवेद - पुरुषाशी रमण्याची वासना ३ पुरुषवेद - स्त्रीशी रमण्याची वासना ४ नपुंसकवेद - दोहोसह रमण्याची वासना. ५ रति-प्रीति परिणाम ६ अरति - अप्रीतिरूप भाव ७ हास्य - प्रफुल्लता ८ शोक तीव्र विरहवेदनेने तडफडणे ९ भय - अनिष्ट पदार्थ व आपत्तीस घावरणे. १० जुगुप्सा - ग्लानी- किळस ११ ते १४ क्रोध-मान- माया लोभ

कथाय - ११ क्रोध १२ मान १३ माया १४ लोभ - (चतुर्दश अभ्यन्तरा: ग्रंथा:) याप्रमाणे चौदा प्रकारचा अंतरंग परिग्रही आहे. ॥ ११६ ॥

बाह्यपरिग्रहाचे दोन भेद व परिग्रहमात्र हिंसारूप आहे, असे कथन करतात-
अथ निश्चितसचित्तौ बाह्यस्य परिग्रहस्य भेदौ द्वौ ।

नैषः कदापि संगः सर्वोऽप्यतिवर्तते हिंसाम् ॥ ११७ ॥

अन्वयार्थ - (अथ बाह्यस्य परिग्रहस्य द्वौ भेदौ निश्चितसचित्तौ^{१४}) त्यापैकी बाह्य परिग्रहाचे दोन भेद आहेत. १ अचित्परिग्रह २ सचित्परिग्रह (एषः सर्वः अपि संगः कदापि हिंसाम् न अतिवर्तन्ते) निश्चितपणे हे सर्वच परिग्रह कदापिही हिंसेचे उल्घंघन करीत नाहीत. कोणताही परिग्रह कधीही हिंसारहित नाही. ॥ ११७ ॥

दोन्ही प्रकारचा परिग्रहत्याग ही अहिंसा आहे.

उभयपरिग्रहवर्जनमाचार्याः सूचयन्त्यहिंसेति ।

द्विविधपरिग्रहवहनं जिनप्रवचनज्ञाः ॥ ११८ ॥

अन्वयार्थ - (जिनप्रवचनज्ञाः आचार्याः) जिनशासनाचे मर्मज्ञ सर्व आचार्य (उभयपरिग्रहवर्जनं अहिंसा इति) दोन्ही परिग्रहाचा त्याग करणे यास अहिंसा आणि (द्विविधपरिग्रहवहनं हिंसा इति सूचयन्ति) दोन्ही प्रकारच्या परिग्रहाची आस्था व प्रयत्न यास हिंसा असे सांगतात. ॥ ११८ ॥

परिग्रह हिंसा कसा आहे स्पष्ट करतात -

हिंसापर्यायत्वात्सिद्धा हिंसान्तरंगसंगेषु ।

बहिरंगेषु तु नियतं प्रयातु मूर्छेव हिंसात्वम् ॥ ११९ ॥

अन्वयार्थ - (अन्तरंगसंगेषु हिंसापर्यायत्वात् हिंसा सिद्धा) अंतरंग परिग्रहापैकी सर्वच हिंसेचेच पर्याय, विकल्प, भेद आहेत. म्हणून तो हिंसा आहे हे स्वयंसिद्ध आहे; (तु बहिरंगेषु मूर्छा एव हि हिंसात्वं प्रयातु) परंतु बाह्य पदार्थामध्ये परिग्रहपणा हा मुर्छासहित असतानाच हिंसारूपतेला प्राप्त होवो !

भावार्थ - अंतरंग परिग्रहाचे चौदा भेद हे हिंसेचेच पर्याय आहेत कारण मोहजनित विकारपरिणाम आहेत; म्हणून अंतरंग परिग्रह स्वयं हिंसारूप आहेतच. परंतु बाह्यपदार्थ हे ममत्वपरिणामाशिवाय परिग्रह म्हटले जात नाहीत. जे ममत्वपरिणामसहित असतील तेही हिंसामय आहेत. म्हणून येथे ही गोष्ट खास लक्षांत ठेवण्यायोग्य आहे की; ममत्वपरिणामानीच परिग्रहपणा आहे आणि निर्ममत्व असेल तर परिग्रहपणा नाही. केवली तीर्थकर प्रमूला समवशरणादि

विभूति ममत्वविरहितच आहे. म्हणून त्यांना ती विभूति परिग्रह नाही. ॥ ११९ ॥

विशेषार्थ - “शमश्रुनवनीत नावाने प्रसिद्ध श्रेष्ठी सर्व धनसंपदा समुद्रार्पण
झाल्याने त्यास बाह्य परिग्रह काहीही नव्हता. तरीपण अंतरंगामध्ये निदानसूप
तृष्णाद्वारा तो धनधान्य स्त्री आदि सर्वपरिग्रहाचा मूर्तिमंत अवतार होता.
अतएव शास्त्रामध्ये परिग्रहपापामध्ये प्रसिद्ध म्हणून याचे उदाहरण दिले आहे.
ती कथा हे रहस्य ध्यानी घेवून वाचावी. परंतु भरतादि सम्बगद्वयी चक्रवर्तीना
ममत्व कमी असल्याने त्याप्रमाणात तो परिग्रही कमी म्हटला गेला आहे. सर्वज्ञ
तीर्थकरप्रभूला केवलज्ञानासोबत समवशरणादि, आठ प्रातिहार्यादि, ३४ अतिशय
वगैरे अचिन्त्य बाह्य विभूति दिसून येते. पण त्यांना मोहाचा अभाव असल्यामुळे
मूर्छाच नाही. म्हणून त्यांना ते वैभवही परिग्रह नाहीच. ॥ ११९ ॥

यावरही पुनः पूर्वपक्ष व त्याचा निषेध करून स्वपक्ष दृढपणे स्थापित करतात-

एवं न विशेषः स्यादुन्दररिपुहरिणशावकादीनाम् ।

नैवं भवति विशेषस्तेषां मूर्छाविशेषेण ॥१२०॥

अन्वयार्थ - (यदि एवं) जर असेच असेल तर अर्थात् बाह्य परिग्रहामध्ये जर
ममत्व परिणाम असेल तरच मूर्छा भाव असेल [तरच त्यास परिग्रह म्हटले
असेल तर] (१०उन्दररिपुहरिणशावकादीनाम् विशेषः न स्यात्) मांजर आणि
पाडस (हरणाचे पिलू) इत्यादिकामध्ये काहीच विशेषता राहणार नाही. (एवं न
भवति) परंतु असे तर असत नाही (मूर्छाविशेषेण तेषां विशेषः) कारण की,
दोहांच्याही ममत्वपरिणामामधील विशेषतेमुळे त्या मांजर बोका आणि हरिण
पिलू आदि जीवांच्या ममत्वपरिणामातही विशेष आहे, समानता नाही. ॥ १२० ॥

याचा खुलासा पुढील श्लोकात करतात -

हरिततृणांकुरचारिणि मन्दा मृगशावके भवति मूर्छा ।

उंदरनिकरोन्माथिनि माजरि सैव जायते तीव्रा ॥१२१॥

अन्वयार्थ - (हरिततृणांकुरचारिणि मृगशावके मूर्छा मंदा भवति) हिरव्या
गवताचे अंकुर खाणाऱ्या हरिणपिलामध्ये मूर्छा मंद असते आणि
(उन्दरनिकरोन्माथिनि माजरि सा एव तीव्रा जायते) उंदीरसमूहास मारणाऱ्या
मांजरबोक्यामध्ये तीच मूर्छा तीव्र असते.

भावार्थ - हरिणशावक एक तर हिरवे तृणांकुर सहज मिळते म्हणून त्यापेक्षा

~~~~~

(२०) उन्दररिपु - उंदीराचा शव मांजर.

अधिकाच्या शोधात असत नाही, दुसरे त्यास हिरवे गवत मिळतेही तर थोडेफार खाऊन सोडून पळून जाते; परंतु मांजर एक तर आपल्या भक्षाच्या शोधात स्वभावतःच अधिक आतुर असते आणि धडपडत असते, दुसरे भक्ष्य मिळाल्यानंतर ती त्यामध्ये एवढी आसक्त होते की जर वरुन काठीचा मार पडला तरी त्यास ती सोडत नाही. म्हणून मांजर आणि हरण यांची मूर्छा-ममत्वपरिणाम समान नाही, हरिणशावकाचे ममत्व मंद, कमी असते तर मांजराचे ममत्व तीव्र असते. अशी ही दोन स्पष्ट प्रगट उदाहरणे आहेत. या ममत्व परिणामांच्या विशेषतेमुळेच विशेष परिग्रहणा असतो असा निश्चय करावा.

विशेषार्थ - मिथ्यात्व आणि ममत्वपरिणाम सर्व जीवांचा एक सारखा असत नाही. जरी त्यांचे भेद केलेले नाहीत तरीही त्यामध्ये नाना जीवामध्ये तरतमता दिसून येते. सर्वच मूर्छावान् जीव समान परिग्रही नसतात. त्यामध्ये सूक्ष्महस्तीने पाहले तर तरतमतेमुळे असंख्यात प्रकारची ममत्वपरिणती दिसून येते. त्याकारणाने सर्व जीवांना ममत्वजनित व मिथ्यात्वजनित बंध एकसारखा होत नाही. त्यांच्या स्थिति व अनुभाग यामध्येही तरतमता व विविधता आढळते. यावरुन त्यांना ममत्व व मिथ्यात्व सारखेच नाही, त्यात तरतमता असते, हे सिद्ध होते. करणानुयोग ही यास साक्षी आहे. त्यामध्ये तरतमतेच्या अपेक्षेने विविधता दिसून येते. ही परिणती त्या काळच्या स्वभावामुळे आहे. बाद्यपदार्थाश्रित नाही.

॥ १२९ ॥

निर्बाधं संसिध्येत्कार्यविशेषोऽहि कारणविशेषात् ।

औधस्य खंडयोरिह माधुर्यप्रीतिभेद इव ॥१२२॥

माधुर्यप्रीतिः किलदुग्धे मन्दैव मन्दमाधुर्ये ।

सैवोत्कटमाधुर्ये खण्डे व्यपदिश्यते तीव्रा ॥१२३॥

अन्यार्थ - (औधस्य खंडयोः माधुर्यप्रीतिभेद इव) दूध आणि साखर यांच्या मधुरतेच्या कारणाने रुचिमध्ये भेद प्रतीत होतो त्याप्रमाणे (इह हि कारणविशेषात् कार्यविशेषः निर्बाधं संसिध्येत्) या विश्वात निश्चयाने कारणाच्या विशेषतेने कार्याची विशेषता निराबाध सिद्ध होते. ॥१२२॥

(किल मन्दमाधुर्ये दुग्धे माधुर्यप्रीतिः मन्दा एव व्यपदिश्यते) निश्चयाने कमी गोड दुधामध्ये गोडीमाधुर्याची चव थोडीच सांगण्यात येते. आणि (सा एव उत्कटमाधुर्ये खण्डे तीव्रा) तीव्र चव-रुचि अत्यन्त गोड साखरेमध्ये अधिक तीव्र

अनुभवात येते.

भावार्थ - जो मनुष्य गोड स्वादाचा लोलुपी आहे त्यास दूधापेक्षा साखरेमध्ये अधिक रुची असते; आणि जो मनुष्य गोड स्वादाचा लोलुपी नाही त्यास दूध अधिक रुचकर लगते. त्याचप्रमाणे बाह्य पदार्थामध्ये अल्प रुचि आणि विशेषरुचि असल्याकारणाने अंतरंग ममत्वपरिणाम नानाप्रकारचे दिसून येतात. जर ममत्व अधिक असेल तर त्यास अतिव्याकुलता व त्याकारणाने जास्त आरंभ आणि परिग्रहविषयक खटाटोप असतो; अल्परुचीमुळे जर ममत्व कमी असेल तर त्यामुळे व्याकुलता कमी व मंद व्यापार-प्रवृत्ती दिसून येते. काही काही व्यक्तींना (बाह्य) परिग्रह थोडा असतांनाही अभिलाषा - ममत्वभाव उत्कट असल्याचे अनुभवास येते. तेव्हा त्यास आगामी काळामध्ये बाह्यपरिग्रहाचा संकल्प म्हणजे निदान कारण असते हा निर्णय करावा. परंतु जर कोणी परिग्रहाचा संग्रह अधिक अधिक करतच जाईल आणि जर तो म्हणेल की,

“माझे अंतरंगात ममत्वपरिणाम नाही” तर तो सप्शेल खोटे बोलतो असे समजावे. कारण की, हिंसा तर अंतर्यामी प्रमाद नसतांनाही शरीराच्या हलनचलनादि बाह्य निमित्ताने संभवू शकते. परंतु अंतरंगात ममत्व असल्याशिवाय परिग्रहाचा स्वयं बुद्धिपूर्वक सदैव संग्रह करणे व वाढविणे सर्वथा असंभवनीय आहे. त्यामध्ये शरीरादिक बाह्य निमित्त ममत्व करणाऱ्यास असे तर म्हणत नाहीत की आमचेवर ममत्व करा. त्यामध्ये तर एकमात्र ममत्वपरिणामच कारण आहे. म्हणून ममत्वपरिणामांचा त्याग करण्यास्तव प्रयत्नपूर्वक बाह्य पर्यायरूप परिग्रहापासून दूर राहून त्यांचा त्याग करावा.

विशेषार्थ - ज्याप्रमाणे हिंसा आणि परिग्रह याबाबत प्रमत्तयोगाची बाह्य हिंसेसह व परिग्रहासह नियमरूप व्याप्ती नाही. परंतु परिग्रहसंग्रहाची-स्वीकृतीची ममत्व परिणामासह नियमरूप व्याप्ती आहे. कारण प्रमत्तयोगाच्या अस्तित्वासह त्याची व्याप्ती आहे. तरीही परिग्रह हा दोन प्रकारचा स्वीकारणे भाग आहे. संसारपरिपाटीमध्ये कर्मदयानुसार नवीन भव व नवीन भवासह नवे शरीर व इन्द्रिये यांची प्राप्ती होतच असते. त्याचेच नाव संसार आहे. भवासहच त्यांची प्राप्ती होते. शरीर, इन्द्रिये, योनि माता-पिता हा सर्व परिग्रह नियतीने प्राप्त होतो. आपल्या इच्छेला तेथे वाव नाही. परंतु जन्मास आलेला प्रत्येक प्राणी जसा देहइंद्रिये घेऊन जन्मास येतो तसा देहापासून अन्य बाह्य परिग्रहाशिवायच जन्म घेत असतो. सुष्टीमध्ये उत्पत्ती ही सर्वत्र अन्यपरिग्रहरहित व जिनेन्द्राच्या नग्र

दिगंबरत्व याचा छाप^{१७} घेऊनच असते. ही जगरहाटी आहे. तेथे इच्छा करून बदल घडत नाही. परंतु इतर परिग्रहाचा स्वीकार म्हणजे संग्रह हा इच्छेपूर्वकच ममत्वपरिणामानुसारच होतो. म्हणून देहइंद्रिये हा भवावरोबर ग्रहण न केलेला अनुपात्त परिग्रह आहे. त्याचे ग्रहण करावे लागत नाही. म्हणून तेव्हा देहमता हाच परिग्रह आहे. आणि देहामध्ये परत्वाची प्रतीती व भेदविज्ञानाने ज्ञायक स्वभावाची अनुभूती हीच देहविषयक निर्ममता आहे. आत्मधात करण्यामध्ये ही निर्ममता नाहीच. आत्मधातामध्ये प्रेरक प्रमाद, ममत्वपरिणाम कषाय हेच आहेत. म्हणून आत्मधात हे निर्ममतेचे स्वरूप नसून तीव्र कषायांचे प्रदर्शन आहे. म्हणून देह सुटेल तेव्हा दुःख न व्हावे म्हणून ममत्व सोडणे एवढा एकच उपाय आहे.

परंतु आपण पाहिलेच आहे की अन्य परिग्रहाचा स्वीकार व संग्रह प्रमाद, कषाय इत्यादि परिणामपूर्वकच असतो व त्यांची व्याप्ती ^{१८} तीन कषायांच्या चौकडीशीच आहे. या कषायांचा अभाव असेल तर नियमाने वस्त्रादि बाह्य परिग्रहाचा त्याग आवश्यक आहे. जोपावेतो वस्त्र, गृह, धनादि आहे तो पावेतो यथासंभव ४ व ८ कषाय असतातच. तेव्हा मुनीपणा — ६ व्याच्या वरील गुणस्थानाची प्राप्ती — होतच नाही हा अबाधित नियम आहे.

मोह - एकत्वपरिणामांची मिथ्यात्व आणि अनंतानुबंधी यांच्या उदयासह व्याप्ति आहे. त्यामुळे पहिल्या तीन गुणस्थानामध्ये धर्म व मोक्षमार्ग नाहीच. सम्यगदर्शनापासूनच चौथ्या गुणस्थानापासूनच धर्माचा प्रारंभ होतो व मुनीधर्म हा १२ कषायांचा^{१९} अभाव असताना वस्त्रादि परिग्रहाचा नियमाने बुद्धिपूर्वक त्याग केला तरच असू शकतो.

श्वेतांबर मान्यता व दिगंबरांची तात्त्विक भूमिका यामध्ये एवढ्या कारणाचे फार मोठे अंतर आहे. ॥१२३॥

तत्त्वार्थश्रद्धाने नियुक्तं प्रथममेव मिथ्यात्वम् ।

सम्यगदर्शनचौराः प्रथमकषायाश्च चत्वारः ॥१२४॥

अन्यार्थ - (प्रथमम् एव) प्रथमतः तर सम्यग्ज्ञान व सम्यक् चारित्राचा मूळ

(२१) हिंसाप्रकरणामध्ये हे सांगितले आहे की, प्रमत्तयोग नसताना शरीरादि अन्य निमित्ताने हिंसा घडणे संभवते.

(२) नग्रं पश्यत वादिनी जगदिदं जैनेन्न मुद्रांकितम् । आ. अकलंकदेव

(२२) अनंतानुबंधी क्रोध-मान-माया-लोभ ४
अप्रत्याख्यानावरण क्रोध-मान-माया-लोभ ४
प्रत्याख्यानावरण क्रोध-मान-माया-लोभ ४

पाया सम्यक्त्व आहे. तत्त्वार्थश्रद्धान हे सम्यक्त्वाचे लक्षण आहे. तत्त्वार्थाचे जे अश्रद्धान होते - प्रतीती होत नाही, अनुभूति होत नाही - यामध्ये निमित्त म्हणून मिथ्यात्वकर्म नियमाने आहे, असा आगमामध्ये निर्णय आहे.(च)

आणि तसेच (चत्वारः प्रथम कषायाः सम्यग्दर्शनचौराः) चार प्रथम कषाय म्हणजे अनंतानुबंधी क्रोधमानमायालोभ हे चारही, सम्यग्दर्शनाचे चोर आहेत. म्हणजे सम्यग्दर्शनाचे घातक आहेत. [म्हणजे मिथ्यात्व व अनंतानुबंधी चार कषायांचा उदय सम्यग्दर्शनाच्या घातामध्ये निमित्त आहे.]

विशेषार्थ - सम्यग्दर्शन प्रगट न होऊ देण्यामध्ये मिथ्यात्वाचा उदय निमित्त आहे परंतु अनंतानुबंधी चार कषाय देखील सम्यक्त्वास झाकून टाकतात, त्याचे आसादन करतात. म्हणजे त्यांचा उदय असताना सम्यक्त्व प्रगट होत नाही. म्हणून उपचाराने त्यास सम्यग्दर्शनास घातक म्हटले आहे. मिथ्यात्वपरिणामाची मिथ्यात्वाच्या उदयासह जशी नियमस्तुप व्यापी आहे तद्दत् सम्यक्त्वाची अव्यक्तता आणि अनंतानुबंधी चौकडीपैकी एकाचा उदय याचीही तशीच व्यापी आहे. कोठेकोठे तर व्यवहाराने याच कारणाने या चार कषायकर्मास उपचाराने दर्शनमोहनीयामध्ये अंतर्भूत केले आहे. || १२४ ||

ज्याअर्थी सम्यग्दर्शनाशिवाय ज्ञान सम्यक् नाही, सम्यक् चारित्रही नाही, देशचारित्राचाच जेथे संभव नाही तेथे बाह्य नग्र दिगंबर लिंग असतांनाही सम्यक्त्वाविना सकलचारित्रही असंभव आहे. मिथ्यात्व व अनंतानुबंधी कषाय असताना देशचारित्राचे घातक अप्रत्याख्यानावरण कषायाचा सन्द्राव नियमाने असतोच, म्हणून देशचारित्रापूर्वी त्याचा अभाव नियमाने असतोच. परंतु त्या पांचाचाही उदय असेल तर देशचारित्र होत नाही. याच्या कारणाचा खुलासा करतात -

प्रविहाय च द्वितीयान् देशचारित्रस्य सन्मुखायातः ।

नियतं ते हि कषायाः देशचारित्रं निरुन्धन्ति ॥१२५॥

अन्वयार्थ - (च द्वितीयान् प्रविहाय देशचारित्रस्य सन्मुखायातः) याप्रमाणे तो सम्यग्दृष्टी दुसरे अप्रत्यानावरण क्रोधमानमायालोभ हे चार कषाय, यांच्या उदयाचा अभाव करून देशचारित्राच्या सन्मुख होतो. कारण (हि ते कषायाः देशचारित्रं नियतं निरुन्धन्ति) निश्चयाने तेच अप्रत्याख्यानावरण चार कषाय देशचारित्रास निश्चितच प्रतिबंधक आहेत.

भावार्थ - तत्त्वार्थाच्या श्रद्धानाच्या अभावास मिथ्यात्व म्हणतात. क्रोध, मान,

माया, लोभ हे चार कषाय आहेत. त्यातील प्रत्येक कषाय अनंतानुबंधी, अप्रत्याख्यानावरण, प्रत्याख्यानावरण व संज्वलन या चार प्रकारचा आहे. याप्रमाणे कषायाचे सोळा भेद होतात.

१-४ अनंतानुबंधी क्रोध-मान-माया-लोभ

२-४ अप्रत्याख्यानावरण क्रोध-मान-माया-लोभ

३-४ प्रत्याख्यानावरण क्रोध-मान-माया-लोभ

४-४ संज्वलन क्रोध-मान-माया-लोभ

या १६ पैकी प्रथम चार कषाय सम्यगदर्शन प्रगट न होण्यात निमित्त आहेत. - प्रगट होऊ देत नाहीत; हे सम्यगदर्शनाचे चोर आहेत. कारण उपशम क्षयोपशम व क्षय याद्वारा त्या कषायांचा अभाव झाल्याशिवाय सम्यगदर्शन होत नाही. अनंतानुबंधी सम्यक्त्वाचा घात करतात, त्यास प्रतिबंध करतात. तसेच स्वरूपाचरण वा सम्यक्त्वाचरणाचाही घात करतात. दुसरे अप्रत्याख्यानावरण चार कषाय देशचारित्रास प्रतिबंधक आहेत. म्हणून त्यास अप्रत्याख्यानावरण संज्ञा आहे.

॥ १२५ ॥

देशब्रती श्रावकाने तेथेच समाधान न मानता पुढील मुनीपद आदीच्या प्राप्तीसाठी शेष अंतरंग परिग्रहाचा त्याग करावा हे सांगतात -

निजशक्त्या शेषाणां सर्वेषामन्तरंगसङ्गानाम् ।

कर्तव्यः परिहारो मार्दवशौचादिभावनया ॥ १२६ ॥

अन्वयार्थ - (निजशक्त्या मार्दवशौचादिभावनया शेषाणां सर्वेषाम् अंतरंगसङ्गानाम् परिहारः कर्तव्यः) तदनंतर आपल्या शक्तीप्रमाणे मार्दव शौच, संयम आदि दशधर्म व बारा भावनांच्या संस्काराने शेष राहिलेल्या अंतरंग परिग्रहाचाही नाश करण्यासाठी उद्यम करावा.

भावार्थ - तसेच अनंतानुबंधी चार कषाय जसे सम्यक्त्वाचा व स्वरूपाचरण वा सम्यक्त्वाचारणाचा घात करतात, त्यास प्रतिबंध करतात. तसेच प्रत्याख्यानावरण चार कषाय (क्रोध-मान-माया-लोभ) हे सकलचारित्रास प्रतिबंध करतात, त्यांच्या उदयाच्या अभावानेच मुनीपद प्राप्त होते. संज्वलन क्रोधमानमायालोभ हे संयमाचा घात तर करीत नाहीत परंतु अंतरंगात धुमसत असतात. म्हणून ते यथाख्यातचारित्र होऊ देत नाहीत, कारण सर्वच १६ कषाय आणि नोकपायांच्या उदयाच्या अभावी यथाख्यातचारित्र प्रगट होते. म्हणून जेवढे करणे शक्य आहे तेवढा या शेष कषायांच्या नाशाचा पुरुषार्थ

करावा व यथाख्यात चारित्र, केवलज्ञान प्राप्त करून घ्यावे. परंतु ते जर शक्य नसेल तर श्रावकधर्माचे यथार्थ पालन करण्यासाठी मिथ्यात्व व प्रथम दोन चौकडी म्हणजेच आठ कषायांपासून अवश्यमेव निवृत्त व्हावे. ॥ १२६ ॥

त्याचप्रमाणे यावत् शक्य तेवढा बहिरंग परिग्रही सोडावा -

बहिरंगादपि संगाद्यस्मात्प्रभवत्यसंयमोऽनुचितः ।

परिवर्जयेदशेषं तमचित्तं वा सचित्तं वा ॥ १२७ ॥

अन्वयार्थ - (यस्मात् बहिरंगात् अपि संगात् अनुचितः असंयमो प्रभवति) ज्याअर्थी बहिरंग परिग्रहामध्ये अडकल्याने अनुचित असंयम होतो (तस्मात् तं सचित्तं वा अचित्तं वा अशेषं परिवर्जयेत्) म्हणून तो बाह्य परिग्रह अचित्त असो की सचित्त असो सर्वच सोडावा.

भावार्थ - बाह्य परिग्रहाच्या बुद्धिपूर्वक त्याग केल्याशिवाय त्यासंबंधी आसक्ति सुटत नाही, म्हणून संयम वा चारित्र ही होत नाही. म्हणून अचित्त वा सचित्त सर्वच प्रकारचा परिग्रह प्रयत्नपूर्वक सोडावा. ॥ १२७ ॥

जर बाह्य परिग्रह पूर्ण सोडणे शक्य नसेल तर तो कमी कमी करत जावा-
योऽपि न शक्तस्त्यकुं धनधान्यमनुष्यवास्तुवित्तादिः ।

सोऽपि तनुकरणीयो निवृत्तिरूपं यतस्तत्त्वम् ॥ १२८ ॥

अन्वयार्थ - (यः अपि धनधान्यमनुष्यवास्तुवित्तादिः त्यकुं न शक्तः) तसेच जो कोणी पुरुष धन, धान्य, नातलग, नौकरचाकर, घर, सोने आदि सोडण्यास समर्थ नाही, (सः अपि तनुकरणीयो) त्याने सुख्ता तो परिग्रह कमी कमी करावा (यतः तत्त्वं निवृत्तिरूपं) कारण की, तत्त्व तर स्वरूपानेच निवृत्तिरूप आहे.

भावार्थ - कोणताहि पदार्थ आपल्या द्रव्य-क्षेत्र-काळभावाने स्वतंत्र आहे व अन्यपदार्थापासून सर्वथा भिन्न आहेच. म्हणजे वस्तूचे तत्त्व पराच्या अभावरूप आहे. संसाराच्या अशुद्ध दशेमध्ये परद्रव्याच्या आश्रयाने रागी जीवांना परवस्तुसंबंधी ममत्व व राग तरतमरूपाने असतो. आपल्या शुद्धस्वभावाचा आश्रय घेण्यासाठीच बाह्य पदार्थाच्या त्यागाचा उपदेश आहे. वस्तुतः तर आत्म्यामध्ये परवस्तूचा सर्वथा अभाव आहेच. परंतु जीवास वस्तूचा त्याग करणारा म्हणतात ते निमित्ताचे अपेक्षेने मात्र. म्हणून परामध्ये ममत्व कमी करणे व त्यापासून निवृत्त होणे हेच धर्मतत्त्व आहे. ॥ १२८ ॥

आता रात्रौ भोजनादिकांचा त्याग करण्याचा उपदेश देतात -

रात्रौ भुञ्जानां यस्मादनिवारिता भवति हिंसा ।

हिंसाविरतैस्तस्मात्यक्तव्या रात्रिभुक्तिरपि ॥१२९॥

अन्वयार्थ - (यस्मात् रात्रौ भुज्ञानानाम् हिंसा अनिवारिता भवति) ज्याअर्थे रात्रौ भोजन करणाऱ्या पुरुषाला हिंसा ही अटल आहे (तस्मात् हिंसाविरतैः रात्रिभुक्तिः अपि त्यक्तव्या) म्हणून हिंसेच्या त्याग करणाऱ्याने रात्रीभोजन देखील सोडावयास पाहिजे.

भावार्थ - हिंसेचा त्याग ज्याने केला आहे त्यास रात्रिभोजनाचा त्याग अवश्य करावयास पाहिजे. ॥१२९॥

रात्री भोजन करणारा त्यास हिंसा कशी होते ? या प्रश्नाचे उत्तर देतात -

रागाद्युदयपरत्वादनिवृत्तिनातिवर्तते हिंसाम् ।

रात्रिं दिवमाहरतः कथं हि हिंसा न संभवति ॥१३०॥

अन्वयार्थ - (अनिवृत्तिः रागाद्युदयपरत्वात्) कोणत्याही विषयकषाय पापांपासून परावृत्त न होणे म्हणजेच अत्यागभाव रागादिविकारांच्या उद्भवाच्या आधीन झाल्यानेच होतो म्हणून (हिंसाम् न अतिवर्तते) तो अत्यागभाव हा हिंसामयच आहे; हिंसेचे उल्लंघन करत नाही (रात्रिं दिवम् आहरतः हिंसा कथं न संभवति) रात्रंदिवस [चरणाऱ्यास] खाण्याऱ्यास हिंसा कशी संभवणार नाही ? अर्थात् हिंसा निश्चितच आहे.

भावार्थ - ज्या जीवास तीव्र रागादि विकार आहेत तो तर कोणत्याही परिग्रहाचा त्यागच करू शकत नाही. म्हणून ज्यास भोजन खानपानादिकामध्ये आसक्ति-अधिक राग- आहे तोच रात्रंदिवस खात राहील. पोस्टाच्या पेटीप्रमाणे त्याचे तोंड सदैव खाण्यासाठी उघडेच असते. आणि राग आहे तेथे हिंसा अवश्य आहे. कारण राग-प्रमत्त भाव - हेच तर हिंसेचे व सर्व पापांचे खास स्वरूप आहे. ॥१३०॥

हिंसा अविरत न घडावी म्हणून यावर शिष्य विपरीत मार्गाचा विकल्प सुचवितो, तो असा -

यद्येवं तर्हि दिवा कर्तव्यो भोजनस्य परिहारः ।

भोक्तव्यं तु निशायां नेत्यं नित्यं भवति हिंसा ॥१३१॥

अन्वयार्थ - (यदि एवं) जर असे आहे म्हणजे अखंड दिवसा व रात्री पण खात राहणे म्हणजेच हिंसा असेल तर (दिवा भोजनस्य परिहारः कर्तव्यः) दिवसा भोजनाचा त्याग करावा, (तु निशायां भोक्तव्यं) आणि रात्रौ मात्र भोजन करावे म्हणजे (इत्यं हिंसा नित्यं न भवति) याप्रमाणे हिंसा अखंड अविरत घडणार

नाही. ॥ १३९ ॥

याचे खंडन करतात -

नैवं वासरभुक्तेः भवति हि रागाधिको रजनिभुक्तौ ।

अन्नकवलस्य भुक्तेः मुक्ताविव मांसकवलस्य ॥ १३२ ॥

अन्वयार्थ - (एवं न) आपण म्हणता ते ठीक नाही; कारण (मांसकवलस्य भुक्तौ अन्नकवलस्य भुक्तेः रागाधिकः भवति) ज्याप्रमाणे मांसाहारामध्ये अन्नाचे घास खाण्यापेक्षा रागाची अधिकता असते त्याप्रमाणे (हि रजनिभुक्तौ वासरभुक्तेः रागाधिको भवति) रात्रिभोजनामध्ये दिवसा भोजनापेक्षा रागाची अधिकता निश्चितच असते.

भावार्थ - ज्याप्रमाणे पोट भरण्याचे अपेक्षेने सर्वच प्रकारचे भोजन सारखे आहे असे वाटते. परंतु शाकाहारामध्ये ज्याप्रमाणे कमी रागभाव व कमी पाप आहे तसा मांसाहारामध्ये कमी रागभाव नाही; पाप ही कमी नाही. रागाची तीव्रता आहे. कारण अन्नाहार सर्व मनुष्यांना सहजगत्या मिळण्यासारखा आहे, परंतु मांसाहार हा अतिशय प्रदीप्त कामवासनापूर्वक अथवा शरीरामध्ये व विषयामध्ये अत्यासक्ति असल्यामुळेच होतो; म्हणून त्यासाठी विशेष खास व्यवस्था करावी लागते. त्याचप्रमाणे दिवसा भोजन हे कोणासही कोठेही सहजच मिळू शकते; म्हणून त्यात रागाची तीव्रता नाही, साधारणच राग वृत्ती असते. परंतु रात्रिभोजनामध्ये शरीरविषयादिकांची, आसक्ती व कामविकार रागाची अधिकता निश्चितच असते म्हणून रात्रिभोजन त्याज्य आहे.

विशेषार्थ - येथे रात्रिभोजनामध्ये दिवसाभोजनापेक्षा रागाची तीव्रता असते हे वास्तविक तथ्य सांगितलेले आहे. ते नाकास्तन आजकाल वीजप्रकाशामध्ये भरपूर दिसते व हिंसा टळते इत्यादिरूपाने जे समर्थन करणे हे आपल्या पापप्रवृत्तीचे उघडे नागडे समर्थन आहे. जर दिवसा आहार बहुधा सर्वच मानवप्राणी करतात हे प्रगट सत्य आहे. तर हे सर्व समर्थन म्हणजे अनाचाराचे व पापाचे जाणून बुजून समर्थन आहे. ज्यामुळे असे बोलणाऱ्याची मानसिक पातळी किती आहे याचा मात्र थांगपत्ता लागतो. ॥ १३२ ॥

रात्रिभोजन कां उचित नाही याचे दुसरे कारण -

अर्कालोकेन विना भुज्ञानः परिहरेत् कथं हिंसाम् ।

अपि बोधितः प्रदीपो भोज्यजुषां सूक्ष्मजीवानाम् ॥ १३३ ॥

अन्वयार्थ - (अर्कालोकेन विना रात्रौ भुज्ञानः) सूर्यप्रकाशशिवाय रात्रौ दीपकाच्या

प्रकाशात भोजन करणारा हा (बोधितः प्रदीपः भोज्यजुषाम् सूक्ष्मजीवानाम्) पेटलेल्या दीपकामध्ये पडणाऱ्या व खाद्यपदार्थामध्ये पडलेल्या सूक्ष्म जीवांची (हिंसाम् कथं परिहरेत्) हिंसा कशी टाळू शकेल ?

भावार्थ - दीपकाच्या प्रकाशांत सूक्ष्म जंतू दिसत नाहीत आणि रात्री दीपकाच्या प्रकाशज्योतीचे कारणाने नाना जीव उत्पन्न होतात व ते त्या ज्योतीवर झडप घालतातच. तसेच त्यांची आहारामध्ये येवून पडण्याची संभावना कशी दूर करणार ? म्हणून रात्रिभोजनामध्ये जास्त हिंसा आहे. जो रात्रिभोजन करेल तो हिंसा टाळू शकणार नाही.

विशेषार्थ - सूर्यप्रकाशामध्ये जन्मू, किडे, फकड्या आदींची उत्पत्ती कमी होते, उन्हामुळे जीवांची उत्पत्ति कमी होते व कोणत्याही दीपकाच्या प्रकाशात ती जास्त होते. हे अगदी उघड प्रगट सत्य आहे. त्यास नाकारणे म्हणजे हिंसेचे भय नसल्यासारखेच आहे. म्हणून रात्रिभोजनामध्ये आसक्ती जशी अधिक तशीच हिंसाही दिवसा भोजनाच्या अपेक्षेने जास्त आहे हे स्पष्ट दिसून येते. त्यामुळे सुबुद्ध व पापभीरु धर्मात्म्याने रात्रिभोजन करू नये. ॥१३३॥

हिंसेच्या त्याग करणाऱ्याने रात्रिभोजन सोडावे या प्रकरणाचा समारोप करतात-
किं वा बहुप्रलिपितैरिति सिद्धं यो मनोवचनकायैः ।

परिहरति रात्रिभुक्तिं सततमहिंसां स पालयति ॥१३४॥

अन्वयार्थ - (इति किं वा बहुप्रलिपितैः) याप्रमाणे अधिक सांगण्याने विशेष लाभ काय ? (इति यो मनोवचनकायैः रात्रिभुक्तिं परिहरति) याप्रमाणे जो मनवचनकायेने रात्रिभोजनाचा त्याग करतो (सः सततं अहिंसां पालयति इति सिद्धम्) तो सततच अहिंसेची पालना करतो हे सिद्ध आहे.

भावार्थ - ज्या महाभागाने रात्रिभोजनाचा सर्वथा त्याग केला आहे तोच खन्या अर्थाने अहिंसक आहे. रात्रिभोजनत्यागाशिवाय अहिंसाव्रताची पालना व साधना पूर्ण होणे असंभव आहे. म्हणून कित्येक आचार्यांनी यास अहिंसाणुव्रतामध्ये गर्भित केले आहे. ॥१३४॥

आता अहिंसाव्रत प्रकरणाचा समारोप करतात -

इत्यत्र त्रितयात्मनि मार्गे मोक्षस्य ये स्वहितकामाः ।

अनुपरतं प्रयतन्ते प्रयान्ति ते मुक्तिमचिरेण ॥१३५॥

अन्वयार्थ - (इति अत्र ये स्वहितकामाः) याप्रमाणे आतापावेतो वर्णन केल्याप्रमाणे जे आपल्या हिताचे इच्छुक भव्यात्मे अहिंसेची साधना करतात व (मोक्षस्य

वित्तयात्मनि मार्गे अनुपरतं प्रयतन्ते) मोक्षाच्या सम्यगदर्शन - ज्ञानचारित्र या तिहींच्या एकाग्रतास्तु मोक्षमार्गामध्ये अखंडपणे प्रयत्नशील राहतात - पुरुषार्थ करतात - (ते अचिरेण मुक्तिं प्रयान्ति) ते अल्पकाळातच मुक्ती प्राप्त करतात; - मोक्षास जातात.

भावार्थ - जीवमात्रास हितस्तु एक मोक्षच आहे, कारण मोक्ष सोडून अन्य कोणत्याही मार्गाने निराबाध निर्भेद सुख प्राप्त होत नाही. म्हणूनच मोक्षाच्या प्राप्तीचा उपाय करणे हे परम श्रेष्ठ कर्तव्य आहे. जसे कोण्या नगरामध्ये पोचण्यासाठी त्या नगराच्या जवळ जवळ सारखे चालत राहण्याचा प्रयत्न करावा लागतो त्याचप्रकारे मोक्षनगराला शीघ्र पोचण्यासाठी सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्र स्तुप एकमेव रलत्रय मार्गावर तिकडेच लक्ष्य लावून उपायाची साधना करावयास पाहिजे. ॥१३५॥

शीलब्रताचे व्याख्यान -

शीलब्रताचे स्वरूप व प्रयोजन

परिधय इव नगराणि ब्रतानि किल पालयन्ति शीलानि ।

ब्रतपालनाय तस्माच्छीलान्यपि पालनीयानि ॥१३६॥

अन्वयार्थ - (किल परिधयः नगराणि पालयन्ति) खरोखर ज्याप्रमाणे कोट नगराची [खंडक किळ्याची] रक्षा करतात (परिधयः इव शीलानि ब्रतानि पालयन्ति) त्याच परिधीप्रमाणे शीलब्रते ही ब्रतांची रक्षा करतात. (तस्मात् ब्रतपालनाय शीलानि पालनीयानि) म्हणून ब्रतांच्या सुरक्षेसाठी शीलब्रताचेही पालन करावयास पाहिजे. ॥१३६॥

दिग्ब्रताचे स्वरूप - (प्रथम शील व प्रथम गुणव्रत)

प्रविधाय सुप्रसिद्धैर्मर्यादां सर्वतोऽप्यभिज्ञानैः ।

प्राच्यादिभ्यो दिग्भ्यः कर्तव्या विरतिरविचलिता ॥१३७॥

अन्वयार्थ - (सुप्रसिद्धैः अभिज्ञानैः) अत्यंत प्रसिद्ध अशा ग्राम, नदी इत्यादि नाना स्थानादिद्वारा (सर्वतः मर्यादां प्रविधाय) सर्व बाजूनी दिशांची सीमा [मर्यादा] निश्चित बांधून (प्राच्यादिभ्यः दिग्भ्यः) पूर्व आणि अन्य दहाही दिशाच्या मर्यादिच्या बाहेर (^{२३}अविचलिता विरतिः कर्तव्या) अचल म्हणजे यमरूप - मरेपर्यंत अखंडपणे सर्व व्यवहारापासून आजन्म विरति करावी हेच पहिले शील-दिग्ब्रत आहे.

(२३) अविचलिता या पदाने यमरूपाने, आजन्म त्याग सूचित होतो.

भावार्थ - प्रथम गुणव्रताचे नाव दिग्ब्रत आहे. या व्रतामध्ये उत्तर, दक्षिण, पूर्व, पश्चिम, ईशान्य, आग्नेय, नैऋत्य, वायव्य, अधो (खाली) उर्ध्व (वर) अशा दहा दिशांतील प्रसिद्ध गाव नदी वैरे द्वारा मर्यादा बांधून त्याबाहेर दाही दिशांमध्ये न जाणे अशी प्रतिज्ञा यावळीव घेण्यात येते. ही प्रतिज्ञा दिशा-विदिशा मधील ज्ञात नदी, पर्वत आदि स्थानांनी सीमा बांधून घेण्यात येते. जसे उत्तरेला हिमालय पर्वत, पश्चिमेला समुद्र, पूर्वेला तसेच दक्षिणेला समुद्र याप्रमाणे सीमा निर्धारित करावी व दिग्ब्रत घेणाऱ्यांनी त्या सीमेबाहेर गमनादि न करावे. त्याचप्रमाणे खाली व वर ही मर्यादा बांधावी. नंतर तो व्रती श्रावक त्या मर्यादिवाहेर आजन्म जात नाही.

विशेषार्थ - शीलव्रताचे मूलतः दोन भेद आहेत १ गुणव्रत २ शिक्षाव्रत. गुणव्रताचे तीन भेद आहे. १ दिग्ब्रत २ देशब्रत ३ अनर्थदंडब्रत. शिक्षा व्रताचे ४ भेद आहेत. १ सामायिक २ प्रोषधोपवास ३ भोगोपभोगपरिमाण ४ अतिथिसंविभाग. ही सातही शीलव्रते मूलतः अहिंसाव्रताचे व विशेषतः ५ व्रताची सुरक्षा व वृद्धि करतात. दिग्ब्रताचे स्वरूप मळात व भावार्थात् आलेले आहे.

दिग्ब्रताने अहिंसेच्या प्रयोजनाची सिद्धि हीते हे सांगतात -

इति नियमितदिग्भागे प्रवर्तते यस्ततो बहिस्तस्य ।

सकलासंयमविरहाद्वत्यहिंसाव्रतं पूर्णम् ॥१३८॥

अन्वयार्थ - (इति यः नियमितदिग्भागे प्रवर्तते) जो श्रावक दिग्ब्रत घेवून याप्रमाणे मर्यादेच्या आतील भागामध्येच प्रवृत्ती करतो (ततो बहिः तस्य सकलासंयमविरहात्) ह्या मर्यादेबाहेर त्याचा सर्व असंयमाचा त्याग होतो, म्हणून (अहिंसाव्रतं पूर्ण भवति) त्याचे अहिंसाव्रत पूर्ण होण्याचा मार्ग प्रशस्त होतो.

भावार्थ - जैथपर्यंतची मर्यादा केलेली आहे त्याबाहेरील सर्व त्रस्थावरजीवांच्या हिंसेपासून व असंयमापासून निवृत्ती होते; म्हणून मर्यादेच्या बाहेर हिंसेचा पूर्ण त्याग झाल्याने त्यास उपचाराने महाव्रत म्हटले आहे. म्हणून दिग्ब्रताचा स्वीकार परमावश्यक आहे. ॥१३८॥

देशब्रताचे स्वरूप - (द्वितीय शील व द्वितीय गुणव्रत)

तत्रापि च परिमाणं ग्रामापणभवनपाटकादीनाम् ।

प्रविधाय नियतकालं करणीयं विरमणं देशात् ॥१३९॥

अन्वयार्थ - (तत्रापि च) त्या दिग्ब्रतात जी मर्यादा बांधली त्यामध्ये सुखा पुनः

(२४) नियतकालं या पदाने नियमरूप, काही कालमर्यादा, दिवस, आठवडा, महिना वैरे कालपर्यंत हा अर्थ आहे. त्यापुढे दिग्ब्रत व देशब्रत यामध्ये अंतर स्पष्ट होते. दिग्ब्रत आजन्म तर देशब्रत काही कालापुरते असते. दिग्ब्रत यमरूप तर देशब्रत नियमरूप असते.

(ग्रामापणभवनपाटकादीनाम् परिमाणं नियतकालं प्रविधाय) गाव, बाजारहाट, घर, मोहळा आदि द्वारा पुनः सीमा बांधून कालमर्यादा निश्चित करून तोपावेतो त्याबाहेर न जाणे हे देशब्रत होय. (देशात् नियतकाल विरमणं करणीयं) त्याबाहेर काही काळ पावेतो गमनादिकांचा त्याग केल्यामुळे देशब्रत म्हटल्या जाते व ते व्रती श्रावकाने घ्यावे. ॥ १३९ ॥

भावार्थ - दुसरे गुणब्रत देशब्रत आहे. दिग्ब्रत व देशब्रतामध्ये अंतर एवढेच आहे की, दिग्ब्रत हे यावजीव असते व देशब्रतामध्ये कालाची मर्यादा असते. वर्ष, सहा महिने, महिना, पंधरवाढा, सप्ताह, एकदिवस, रात्र, चार तास इत्यादि मर्यादित पुनः काही काळापुरती सीमा कमी करण्यात येते. अल्प क्षेत्रमर्यादा असते. जसे अमुक काळ गावाबाहेर जाणार नाही, घराबाहेर, मंदिराबाहेर जाणार नाही हे देशब्रत आहे. देशब्रतातील देश शब्द दिग्ब्रतातील दहादिशांमधील मर्यादितही एकदेश सीमा सुचविते. ॥ १३९ ॥

देशब्रताच्या मर्यादिबाहेर सर्व पापांचा त्याग होत असल्याकारणाने अहिंसा व संयमाची वृद्धी होते हे पुढील श्लोकांत सांगतात.

इति विरतो बहुदेशात् तदुत्थहिंसाविशेषपरिहारात् ।

तत्कालं विमलमतिः श्रयत्यहिंसां विशेषेण ॥ १४० ॥

अन्वयार्थ - (इति बहुदेशात् विरतः) याप्रमाणे अधिक क्षेत्राबाहेरील हिंसा व असंयम यापासून निवृत्त झालेला देशब्रती (तदुत्थहिंसाविशेषपरिहारात्) त्या बाहेरील क्षेत्रासंबंधी हिंसाविशेषाचा सहज परिहार झाल्यामुळे (विमलमतिः तत्कालं अहिंसां विशेषेण श्रयति) तो निर्मलपरिणामी श्रावक त्या काळापुरती अहिंसेची विशेष सधना करतो.

भावार्थ - दिग्ब्रताचे क्षेत्र विशाल असते. त्यामध्ये काही काळापुरती आणखी क्षेत्रमर्यादा कमी करून देशब्रती त्या बाहेर हिंसा आदि पापापासून त्या नियत कालमर्यादिपर्यंत हिंसा व असंयमापासून निवृत्त होतो. त्यामुळे त्या अपेक्षेने सकलसंयमाकडे कल वाढतो व देशब्रतामध्ये अधिक हिंसेपासून बचाव होतो. ॥ १४० ॥

तिसरे गुव्हत व शील अनर्थदंडब्रताचे स्वरूप -

पापद्विजयपराजयसंगरपरदारगमनचौर्याद्यः ।

न कदाचनपि चिन्त्याः पापफलं केवलं यस्मात् ॥ १४१ ॥

अन्वयार्थ - (२४ पार्थिजयपराजयसंगरपरदारगमनचौर्याद्यः कदाचन अपि न चिन्त्या:) शिकार, जय, पराजय, संघर्ष - युद्ध, परस्त्रीगमन चोरी आदि पापांचे कोणत्याही काळी कधीही चिंतवन करु नये. (यस्मात् केवलं पापफलं) कारण त्यामुळे केवळ पापफलच तेवढे पदरी पडते.

भावार्थ - हे तिसच्या गुणव्रताचे अनर्थदंडब्रताचे वर्णन आहे. निष्कारण पाप करणे, वाईट विचार करणे यास अपध्यान अनर्थदंड म्हणतात आणि विनाप्रयोजन अशा अनर्थदंडापासून निवृत्ति हे अनर्थदंडब्रत आहे. अनर्थदंडाचे पाच भेद आहेत. १ अपध्यान २ पापोपदेश ३ प्रमादचर्या ४ हिंसादान आणि ५ दुःश्रुती. हे प्रथम अपध्याव नामक अनर्थदंडाचे वर्णन आहे -

पापोपदेशाचे स्वरूप -

विद्यावाणिज्यमसीकृषिसेवाशिल्पजीविनां पुंसाम् ।

पापोपदेशदानं कदाचिदपि नैव वक्तव्यम् ॥१४२॥

अन्वयार्थ - (विद्यावाणिज्यमसीकृषिसेवाशिल्पजीविनाम् पुंसाम्) विद्या^{२६अ} व्यापार^{२६ब्य} लेखनकला, शेती, नौकरी, कारागिरी या द्वारा जीवन चालविणाऱ्या पुरुषांना (पापोपदेशदानं वचनं कदाचित् अपि नैव वक्तव्यम्) पापाचा उपदेश देणारे वचन कदापिही कधीच बोलू नये.

भावार्थ - कोण्या पुरुषास आजीविका करण्यास उपयुक्त पण नाना प्रकारचे पापकर्म करण्याचा उपदेश देणे यास पापोपदेश अनर्थदंड म्हणतात. कारण त्यामुळे आपला तर काहीच लाभ नाही; आणि दुसच्यास पापाचे अनुमोदन (फक्त उपदेश) दिल्याने पापबंध होतो. तेवढेच फल मिळते ॥१४२॥

प्रमादचर्याचे स्वरूप -

भूखननवृक्षमोट्टनशालदलनाम्बुसेचनादीनि ।

निष्कारणं न कुर्यादलफलकुसुमोद्ययानपि च ॥१४३॥

अन्वयार्थ - (भूखननवृक्षमोट्टनशालदलनाम्बुसेचनादीनि) भूखनन म्हणजे जमीन खोदणे, वृक्ष उखडणे, गवताळ जमीनीतील गवत काढणे व पाणी शिंपडणे-सांडणे इत्यादि क्रिया व तसेच (दलफलकुसुमोद्ययान् अपि निष्कारणं न कुर्यात्)

(२५) पार्थिजशिकार २ आदि शब्दाने वथ, बंधन, अवयवछेद, सर्वस्वहरणादि यांचे ग्रहण करावे.

(२६) (अ) विद्या म्हणजे ज्योतिष, वैद्यक, सामुद्रिक शास्त्र वगैरे.
(ब) व्यापार - पशुपालन वगैरे.

तसेच पाने, फुले, फळे तोडणे आदि विनाप्रयोजन करू नये.

भावार्थ - गृहस्थास ब्रस जीवांची रक्षा तर अनिवार्य आहेच. परंतु जोपावेतो जमेल तोपावेतो त्याने स्थावर जीवांचीही निष्कारण हिंसा न करावी. अर्थात् जोपर्यंत काही विशेष प्रयोजन नाही तोपावेतो विनाकारण स्थावर जीवांची हिंसाही न करावी. स्थावरजीवाची निष्कारण हिंसा ही प्रमादचर्या होय. ॥ १४३ ॥

हिंसादानाचे स्वरूप -

असिधेनुविषहृताशनलाङ्गलकरवालकार्मुकादीनाम् ।

वितरणमुपकरणानां हिंसायाः परिहेरद्यत्नात् ॥ १४४ ॥

अन्वयार्थ - (असिधेनुविषहृताशनलाङ्गलकरवालकार्मुकादीनाम् हिंसायाः उपकरणानां वितरणम्) सुरी, विष, अग्नी, नांगर, तलवार, बाण इत्यादिक हिंसेची उपकरणे देणे - वाटणे (यत्नात् परिहरेत) बुद्धिपूर्वक प्रयत्नाने टाळावे.

भावार्थ - हिंसेची जेवढी काही साधने आहेत, त्याशिवाय भागत नसेल, जरुरत भासेल तर आपण ठेवावेत; परंतु ती साधने दुसऱ्यास कधीही न घावीत. कारण त्या साधनानी जी हिंसा घडेल त्या हिंसापापाचे भागीदार ही साधने देणाराही आहेच. हे हिंसादान नामक चौथे अनर्वदण आहे. ॥ १४४ ॥

दुःश्रुती अनर्थदंडाचे स्वरूप -

रागादिवर्धनानां दुष्टकथानामबोधबहुलानाम् ।

न कदाचन कुर्वीत श्रवणार्जनशिक्षणादीनि ॥ १४५ ॥

अन्वयार्थ - (रागादिवर्धनानां अबोधबहुलानाम् दुष्टकथानाम्) रागद्वेषमोहादि विकारास वाढविणाऱ्या तसेच अज्ञानता, अंधश्वेषने परिपूर्ण अशा दुष्टकथांचे (श्रवणार्जनशिक्षणादीनि कदाचन न कुर्वीत) श्रवण - ऐकणे, अर्जन - संग्रह करणे, शिक्षणादि (शिक्षण शिकविणे) वगैरे कदापिही करू नयेत.

भावार्थ - श्रृंगारादिकांनी भरलेल्या पापप्रेरक कथामध्ये न धर्म आहे न आजीविका आहे. कारणाविना त्यामध्ये रस घेणे, वाचणे म्हणजे विषयकषायांचे संवर्धन मात्र आहे. उपयोग तिकडे लावला तर परिणामही तसेच पापरूप होतातच, व्यर्थच पापबंधास कारणमात्र होतात. म्हणून अशी शास्त्रे अशा कथा ऐकू नयेत, ऐकवूंही नयेत, संग्रही ठेवू नयेत. त्या कथा ती शास्त्रे सर्वथा त्याज्य आहेत. हा दुःश्रुतिनामक पाचवा अनर्थदंड आहे. ॥ १४५ ॥

द्यूत जुवा खेळण्याचा निषेध करतात -

सर्वानर्थप्रथमं मथनं शौचस्य सद्य मायायाः ।

दूरात्परिहरणीयं चौर्यासत्यास्पदं द्यूतम् ॥१४६॥

अन्यार्थ - (२७ सर्वानर्थप्रथम) सात व्यसनामधील प्रथम प्रधान व्यसन द्यूत (शौचस्य मंथनं) संतोष वा शुद्धतेचे नाशक, (मायायाः सद्ग) मायाचाराचे जणू घरच (चौर्यासत्यास्पदं) चोरी आणि असत्याचे स्थान असे (द्यूतम् दूरात् परिहरणीयं) द्यूताचा - जुवाचा - दुरुनच त्याग करावयास पाहिजे.

भावार्थ - जुवा खेळणारे जुव्यामध्ये असत्य बोलतात, चोरी करतात; कारण जेव्हा हारतात तेव्हा जिंकण्याची तीव्र अभिलाषा व मोह यामुळे चोरी करतात व असत्य बोलतात. तसेच ते जुगारी जेव्हा जिंकतात तेव्हा ती कमाई वेश्यागमनादि मध्य आदिक दुष्कर्मामध्ये घालवितात, तेव्हाही ते असत्य बोलतात व लपून चोरी करतात. सारांश जुगार खेळण्यामध्ये पापबंध अधिक होतो. परंतु प्रयोजनाची सिद्धी तर काहीच होत नाही. अतएव त्याचीही गणना अनर्थदंडामध्ये होते. त्याचाही त्याग करावा. ॥१४६॥

अनर्थदंडवत्वाख्यानाचा उपसंहार -

एवंविधमपरमपि ज्ञात्वा मुच्चत्यनर्थदंडं यः ।

तस्यानिशमनवद्यं विजयमहिंसाव्रतं लभते ॥१४७॥

अन्यार्थ - (यः एवंविधम् अपरम् अपि अनर्थदंडं) याप्रमाणे जो अन्य सर्वच अनर्थदंडास (ज्ञात्वा मुच्चति) जाणून त्याचा त्याग करतो (तस्य अनवद्यं अहिंसाव्रतं) त्यामुळे त्याचे अहिंसाव्रत निर्दोष होते व ते (अनिशं विजयं लभते) निरंतर विजय प्राप्त करते. त्यास पुण्यबंध होतो, पापाचा नाश होतो, कर्माची निर्जरा होते. ॥१४७॥

गुणव्रतांचे व्याख्यान समाप्त

आत सात शीलांपैकी चार शिक्षाव्रताचे व्याख्यान करतात. चतुर्थ शील व प्रथम शिक्षाव्रताचे सामायिकाचे स्वरूप -

रागद्वेषत्यागान्निखिलद्रव्येषु साम्यमवलंब्य ।

तत्त्वोपलब्धिमूलं बहुशः सामायिकं कार्यम् ॥१४८॥

अन्यार्थ - (रागद्वेषत्यागात् निखिलद्रव्येषु साम्यम् अवलम्ब्य) रागद्वेषादि विकारांचा त्याग केल्याकारणाने संपूर्ण पदार्थमात्रामध्ये [राग वा द्वेष न करता] ~~~~~~ त्यास व्यसनामध्ये प्रथम म्हटलेले आहे. अनर्थ = व्यसन. सर्व व्यसनात पहिले व्यसन द्यूत हे आहे.

(२७) जुगार खेळल्यानंतर सर्वच व्यसने त्याबरोबर येतात लगतात. म्हणून त्यास सर्व व्यसनामध्ये प्रथम म्हटलेले आहे. अनर्थ = व्यसन. सर्व व्यसनात पहिले व्यसन द्यूत हे आहे.

समताभाव - माध्यस्थवृत्ति धारण करून (तत्त्वोपलब्धिमूलं सामायिकं) तत्त्वाच्या उपलब्धीचे मूळ कारण - शुद्ध आत्मस्वरूपाच्या प्राप्तीचे मूळ एकमेव साधन - असे सामायिक (बहुशः कार्यम्) वारंवार करावे.

भावार्थ - आत्मतत्त्वामध्ये स्वरूपामध्ये तन्मय होणे यास समय म्हणतात व ज्याचे प्रयोजन साध्य समय आहे त्या साधनास सामायिक अशी संज्ञा आहे. उक्त प्रयोजनाची - समयसाराच्या प्राप्तीची - सिद्धी साम्यभावाने होते. म्हणून साम्यभाव म्हणजेच सामायिक होय; आणि आपणास सुखदायक बाह्य इष्ट पदार्थामध्ये राग तसेच दुःखदायक बाह्य अनिष्ट पदार्थामध्ये द्वेष या दोहोंचा अभाव म्हणजेच साम्यभाव होय. हा साम्यभाव असताना स्वरूपामध्ये लीनता हे मुमुक्षुंचे एकमात्र सर्वश्रेष्ठ कर्तव्य आहे. जर कदाचित् हे होऊ शकत नसेल तर शुभोपयोगरूप भक्ती, स्तुती वंदना व तत्त्वविचारामध्ये लीन व्हावे. तसेच सामायिकासंबंधी नमस्कार आवर्त शिरोनती आदि क्रियाकांडामध्ये सावधानतापूर्वक तत्पर असावे. सर्वांग जमीनीस टेकवून मस्तक नम्र करणे हा नमस्कार होय. हात जोडून प्रदक्षिणा करणे हा आवर्त होय व हात जोडून नमस्कार मस्तक झुकविणे ही शिरोनति होय.

प्रथमतः ईर्यापथशुद्धिपूर्वक तीन आवर्त करून एक शिरोनति करावी. नंतर ‘णमो अरहंताणं’ आदि पाठ करून पूर्णपणे तीन आवर्त करून पुनः एक शिरोनति करावी नंतर कायोत्सर्ग करून तीन आवर्त करून शिरोनती करावी. त्यानंतर “थोस्सामि” इत्यादि पाठ करून पूर्ण एक नमस्कार करून तीन आवर्त करून एक शिरोनति करावी. यानंतर कालमर्यादा ठरवून साम्यभावपूर्वक शुभोपयोग व शुद्धोपयोगामध्ये थिर व्हावे. यास सामायिक म्हणतात. सामायिकाच्या साधनेने सहजच स्वरूपानंदाची प्राप्ती होते. ॥१४८॥

सामायिकाचा काळ सांगतात -

रजनिदिनयोरन्ते तदवश्यं भावनीयमविचलितम् ।

इतरत्र पुनः समये न कृतं दोषाय तद्विणाय कृतम् ॥१४९॥

अन्यार्थ - (तत् रजनिदिनयोः अन्ते अविचलितं अवश्यं भावनीयम्) ते सामायिक रात्री आणि दिवसाच्या अन्ती अविचल एकाग्रतेने तन्मय होऊन अवश्य करावे. (पुनः यदि इतरत्र समये कृतं) जर पुनः ते अन्यवेळी केले तर (तत् कृतं दोषाय न गुणाय) तर ते केले असता ते दोषास्पद नाही, तर गुणकारीच आहे.

भावार्थ - वास्तविक तर सामायिक सदाकाळ करणे, सदैव साम्यभाव असणे परमोक्षष्ट आहे. हे साधूदशेमध्ये शक्य आहे; परंतु गृहस्थांनी दिवसातून दोनदा तरी वर लिहिल्याप्रमाणे सकाळी व रात्री सामायिक करावयाची शास्त्राची आज्ञा आहे. गृहस्थाने ह्या आज्ञेची अवज्ञा न करता नियमित पालन करावे. याशिवाय असमयी अधिक व अतिरिक्त सामायिक केले तर त्याचा निषेध नाही. ते तर अधिक श्रेयस्कर आहेच.

सामायिकासाठी १ योग्य क्षेत्र २ योग्य काल ३ योग्य आसन ४ योग्य विनय ५ मनःशुद्धि ६ वचनशुद्धी व ७ कायशुद्धी या सात गोष्टीची नितान्त आवश्यकता आहे, कारण ते समतेसाठी अनुकूल आहे याशिवाय परिणामांची उच्चलता होत नाही. ॥१४९॥

गृहस्थ सामायिक करतांना जणू महाव्रती असतो -

सामायिकश्रितानां समस्तसावद्ययोगपरिहारात् ।

भवति महाव्रतमेषामुदयेऽपि चारित्रमोहस्य ॥१५०॥

अन्यार्थ - (एषां सामायिकश्रितानां समस्तसावद्ययोगपरिहारात्) या सामायिकाच्या दशेमध्ये तल्लीन गृहस्थांना संपूर्ण पापयोगाचा त्याकाळी परिहार [त्याग] असल्याकारणाने (चारित्रमोहस्य उदये अपि) चारित्रमोहाचा उदय असतांनाही (महाव्रतं भवति) ते ब्रत त्याकाळी महाव्रत होते.

भावार्थ - ज्या ब्रतामध्ये हिंसादिक पापांचा एकदेश त्याग होतो त्यास अणुव्रत आणि ज्या ब्रतामध्ये निश्चितच पापक्रियेपासून सर्वथा निवृत्ती होते. ते महाव्रत आहे. यद्यपि श्रावकाला प्रख्यानावरण कषायाचा, त्या चारित्रमोह प्रकृतीचा उदय असतो, परंतु तो श्रावक सामायिकाचे वेळी समस्त पापक्रियेपासून निवृत्त असल्याने महाव्रतीसदृश होतो. म्हणून अलंकारिक भाषेत त्यास महाव्रती म्हटलेले आहे. याच सामायिकाचे सामर्थ्याने निर्ग्रंथ लिंगाधारी साधू स्वर्गास व मोक्षास प्राप्त करतो ॥१५०॥

प्रोपधोपवासाची प्रेरणा -

सामायिकसंस्कारं प्रतिदिनमारोपितं स्थिरीकर्तुम् ।

पक्षार्द्धयोर्द्धयोरपि कर्तव्योऽवश्यमुपवासः ॥१५१॥

अन्यार्थ - (प्रतिदिनम् आरोपितं सामायिकसंस्कारं स्थिरीकर्तुम्) प्रत्येक दिवशी अंगीकार केलेल्या सामायिकाचे संस्कार स्थिर राखण्यासाठी (द्वयोः पक्षार्द्धयोः उपवासः अवश्यम् अपि कर्तव्यः) पक्षाच्या दोन्ही अर्थभागामध्ये अर्थात् अष्टमी

आणि चतुर्दशीला उपवास अवश्यच करावयास पाहिजे. ॥ १५९ ॥

उपवास अंगीकार करण्याची विधि -

मुक्तसमस्तारंभः प्रोष्ठदिनपूर्ववासरस्याद्देव ।

उपवासं गृण्हीयान्ममत्वमपहाय देहादौ ॥ १५२ ॥

अन्वयार्थ - (मुक्तसमस्तारंभः देहादौ ममत्वम् अपहाय) सर्वच आरंभापासून दूर होऊन व सर्व ममत्वाचा त्याग करून तदनंतर (प्रोष्ठदिनपूर्ववासरस्य अर्धे) उपवासाच्या आदल्या दिवसाच्या मध्यप्रहरीं (उपवासं गृण्हीयात्) उपवास ग्रहण करावा.

भावार्थ - ज्या दिवशी उपवास करावयाचा आहे त्याच्या आदल्या दिवशी माध्यान्ह समयी - दुसऱ्या प्रहरी - समस्त आरंभाचा त्याग व देहादिकाचे ममत्व सोडून उपवासाची प्रतिज्ञा घ्यावी म्हणजे सप्तमी व त्रयोदशीचे दिवशी उपवासाचा नियम घ्यावा.

नंतरचा विधी सांगतात -

श्रित्वा विविक्तवसतिं समस्तसावद्ययोगमपनीय ।

सर्वेन्द्रियार्थविरतः कायमनोवचनगुप्तिभिस्तिष्ठेत् ॥ १५३ ॥

अन्वयार्थ - (१८ विविक्तवसतिं श्रित्वा समस्तसावद्ययोगम् अपनीय) पश्चात् निर्जन एकान्त स्थानाचा आश्रय घेऊन व संपूर्ण सावद्ययोगाचा^{१९} त्याग करून^{२०} (सर्वेन्द्रियाश्रविरतः कायमनोवचनगुप्तिभिः तिष्ठेत्) आणि सर्व इंद्रियांच्या विषयापासून विरक्त होऊन मनोगुप्ती^{२१}, वचनगुप्ती^{२२} व कायगुप्ती^{२३} अशा तीन गुप्तिपूर्वक स्थित राहावे. ॥ १५३ ॥

~~~~~

(२८) निर्जनवसतिका - प्राचीनकाळी नगर-गावचे बाहेर मुर्नीच्या निवासासाठी अथवा सामाधिकासाठी कुटी बनवीत असत. तीच वसतिका होय. त्या आजही दिसून येतात.

(२९) संपूर्णसावद्ययोग - अपध्यान, वाईट बोलणे व वाईट पापक्रिया हा सावद्ययोग होय.

(३०) जेव्हा सावद्ययोगाचा त्याग करतो तेव्हा “अहंसर्वसावद्ययोगविरतोऽस्मि” मी संपूर्ण पापपूर्वक तीन्ही योगप्रवृत्तीचा त्याग करतो अशी प्रतिज्ञा करावी.

(३१) मनोगुप्ती - मनामध्ये धर्मविषय सोडून अन्य विकल्प न करणे, धर्मक्रिया चर्चा करणे.

(३२) मैन घ्यावे अथवा धर्मविषयक यथार्थ अल्प वचन बोलावे.

(३३) शरीर निश्चल ठेवणे, फक्त धर्मरूप क्रिया करावी.

तदनंतर -

धर्मध्यानाशक्तो वासरमतिवाह्य विहितसान्ध्यविधिम् ।

शुचिसंस्तरे वियामां गमयेत्स्वाध्यायजितनिंदः ॥१५४॥

अन्वयार्थ - (विहितसान्ध्यविधिम्) प्रातःकालीन आणि सायंकालीन सामायिकादि विधि आटोपून (धर्मध्यानाशक्तः वासरं अतिवाह्य) धर्मध्यानामध्ये लवलीन होऊन दिवस व्यतीत करून (स्वाध्यायजितनिंदः) स्वाध्यायाच्या द्वारा झोपेवर विजय प्राप्त करून (शुचिसंस्तरे वियामां गमयेत्) निर्मल आंथरुणावर रात्र घालवावी.

भावार्थ - उपवास करणाऱ्या श्रावकाने उपवासाचे आदल्या दिवशी धर्मध्यानामध्ये, सायंकालीन सामायिकादि कार्यामध्ये आणि रात्री पठनपाठन व अल्पनिद्रापूर्वक व्यतीत करावी. ॥१५४ ॥

प्रातः प्रोत्थाय ततः कृत्वा तात्कालिकं क्रियाकल्पं ।

निर्वत्येत् थथोक्तं जिनपूजां प्रासुकैर्द्रव्यैः ॥१५५॥

अन्वयार्थ - (ततः प्रातः प्रोत्थाय तात्कालिकं क्रियाकल्पं कृत्वा) त्यानंतर उपवासाचे दिवशी भल्या पहाटेलाच उठून सर्व प्रातर्विधि क्रिया आटोपून (प्रासुकैः^{१४} द्रव्यैः यथोक्तं जिनपूजां निर्वत्येतु) प्रासुक अर्थात अचित्त - जीवरहित - द्रव्यांनी आगमग्रंथामध्ये सांगितल्याप्रमाणे जिनेंद्र भगवंताची पूजा करावी.

भावार्थ - यद्यपि प्रोषधोपवास ब्रतामध्ये सर्वच प्रकारच्या आरंभाचा त्याग सांगितलेला आहे, परंतु पूजेचा आरंभाही सोडावा असे सांगितलेले नाही अर्थात् पूजनादिकासाठी स्नानादि क्रिया वर्जित नाहीत. कारण जिनपूजेचे पुण्य एवढे महान आहे की त्याकरितां होणारा स्वल्प आरंभ हा मोजणीत नाही. किमान प्रोषधोपवासांत जिनेन्द्राची पूजा प्रासुक द्रव्यानीच करावी. सचित्त फलपुष्पादिकांनी नाही; कारण कद्ये फल बहुधा अनंतकाय असतात. ॥१५५ ॥

उपवास दिवसाच्या नंतरचा व दुसऱ्या दिवशीचा (नवमी-पोर्णिमा वा अमावस्या या दिवसाचा) विधि सांगतात -

~~~~~  
(३४) प्रासुकद्रव्य- सुकं पकं ततं अंबिलवणेन मिस्सियं द्रव्यं ।

जं जंतेण य छिण्णं तं सवं फासुयं भणियं ॥

जे द्रव्य वाळलेले परिपक असेल, तापविलेले असेल, आम्लरस अथवा लवणामिश्रित आहे, यंत्राने छिन असेल, संशोधित असेल ते सर्व प्रासुकद्रव्य होय. ही व्याख्या कार्तिक्यानुप्रेक्षेच्या संस्कृत टीकेमध्ये व केशवर्णो टीकेमध्ये सत्यवचन भेदात सांगितलेली आहे.

उक्तेन ततो विधिना नीत्वा दिवसं द्वितीयरात्रिं च ।

अतिवाहयेत्प्रयत्नादर्ढं च तृतीयदिवसस्य ॥१५६॥

अन्वयार्थ - (ततः उक्तेन विधिना दिवसं च द्वितीयरात्रिं नीत्वा) त्यानंतर वर सांगितलेल्या विधीनेच उपवासाचा दिवस आणि [दुसरी] रात्र व्यतीत करून (च तृतीयदिवसस्य अर्द्धं प्रयत्नात् अतिवाहयेत्) आणि तिसऱ्या दिवसाचा प्रथम अर्धभाग देखील यत्नाचारपूर्वक विधि व धर्मक्रियापूर्वक व्यतीत करावा.

भावार्थ - मागील १५३ व १५४ श्लोकामध्ये ज्याप्रमाणे उपवासाच्या आदल्या दिवसाचा विधि-अर्थात उपवासाची प्रतिज्ञा घेतल्यानंतरचा काळ विधिपूर्वक व्यतीत करण्यास सांगितला त्याप्रमाणे उपवासाचा दिवस म्हणजेच (दुसरी रात्र) उपवासाची रात्र व उपवासानंतरचा तिसऱ्या दिवसाचा प्रथम अर्धभाग. म्हणजेच नवमी व पोर्णिमा अथवा अमावस्येचा अर्धभाग (दोन प्रहरपर्यंतचा काळ) ध्यान सामायिकादि कार्यामध्ये आणि पठनपाठनामध्ये प्रयत्नपूर्वक व्यतीत करावयास पाहिजे. ॥१५६॥

प्रोषधोवास व्रताचा समारोप, अहिंसा व्रताची साधना सांगतात -

इति यः षोडशयामान् गमयति परिमुक्तसकलसावद्यः ।

तस्य तदार्नीं नियतं पूर्णमहिंसाव्रतं भवति ॥१५७॥

अन्वयार्थ - (इति यः परिमुक्तसकलसावद्यः सन् षोडशयामान् गमयति) जो व्रती गृहस्थ याप्रमाणे संपूर्ण पापक्रियापासून मुक्त होतो व सोळा प्रहर म्हणजे अड्येचाळीस तास व्यतीत करतो, घालवितो (तस्य तदार्नीं नियतं अहिंसाव्रतं पूर्णम् भवति) त्याचे त्या काळापुरते अहिंसाव्रत निश्चितपणे पूर्ण होते.

विशेषार्थ - याप्रमाणे अड्येचाळीस तास आहार व आरंभाविना धर्मध्यान व धर्मक्रियेमध्ये घालविल्यामुळे तो असंयम व प्रमाद कषायापासून दूर होतो. सर्वप्रकारच्या हिसेचा त्याग झाल्याने त्याचे अहिंसाव्रत दृढ होऊन विकास पावते. ॥१५७॥

आता तिसरे शिक्षाव्रत व ६ व्या शीलाचे भोगोपभोगपरिमाण व्रताचे व्याख्यान करतात-

भोगोपभोगहेतोः स्थावरहिंसा भवेत्किलामीषाम् ।

भोगोपभोगविरहाद्वति न लेशोऽपि हिंसायाः ॥१५८॥

वाग्गुप्तेनास्त्यनृतं न समस्तादानविरहतः स्तेयम् ।

नाब्रह्म मैथुनमुचः संगो नांगेऽप्यमूर्षस्य ॥१५९॥

अन्वयार्थ - (किल अमीषां भोगोपभोगहेतोः स्थावरहिंसा भवेत्) या देशब्रती श्रावकाला भोगोपभोगाचे कारणाने स्थावर हिंसा नियमाने घडते. (भोगोपभोगविरहात् हिसायाः लेशः अपि न भवति) परंतु भोगोपभोगाच्या त्यागाने हिंसा अल्पशी पण घडत नाही. तसेच उपवासधारी या श्रावकाला (वाग्गुतेः अनृतं नास्ति) वाग्गुप्तीच्या कारणाने असत्यवचनही नाही; (समस्तादानविरहतः स्तेयम् न) संपूर्ण अदत्तग्रहण करण्याच्या त्यागाचे कारणाने चोरीही नाही; (मैथुनमुचः अब्रह्म न) मैथुनाचा त्याग असत्याने अब्रह्मचेही पाप नाही आणि (अंगे अपि अमूर्षस्य संगः न) आणि शरीरामध्ये देखील मूर्ढा नसल्याने निश्चयाने परिग्रह ही नाही. याप्रमाणे उपवास व भोगोपभोगापासून विरत श्रावकांना पाचही पापे नसल्यागत असतात. म्हणून अहिंसेची साधना स्वयमेव घडते.

भावार्थ - यद्यपि देशब्रती श्रावकाला त्रस जीवांच्या हिंसेचा त्याग नियमरूप आहे तथापि भोगोपभोगाच्या सेवनाचे निमित्ताने स्थावर हिंसा अनिवार्य होती, तो त्याचा त्याग करू शकत नाही. परंतु उपवासाचे दिवसापुरता विचार केला तर तो त्यादिवशी स्थावर हिंसाही करत नाही. कारण त्या दिवशी भोगोपभोगाचे त्यागामुळे स्थावर जीवांच्या हिंसेचेही काहीच कारण न उरल्यामुळे उपवासामध्ये अहिंसाब्रताची पालना अन्य दिनापेक्षा अधिक होते आणि अवशिष्ट चारही ब्रताची पालना अहिंसाब्रताच्या पालनामुळे स्वयमेवच होते.

विशेषार्थ - ही सात शीलब्रते ज्याप्रमाणे श्रावकाच्या मूलभूत अणुब्रताची रक्षा व वृद्धि करतात त्याचप्रमाणे महाब्रताचाही अभ्यास त्याद्वारा होतो. म्हणून हा महाब्रताच्या अभ्यासाचा पुरुषार्थच म्हणावा लागेल. म्हणून शीलब्रते ही जशी अणुब्रतांना दृढ करतात त्याचप्रमाणे मर्यादिबाहेरील व त्याज्य वस्तुविषयक सर्व प्रकारच्या असंयमापासून निवृत्ती होते, त्यामुळे संयमाच्या साधनेमध्ये तो अग्रेसर राहण्याचा प्रयास करतो. सामायिकामध्ये तर संयम आणि भेदविज्ञानाचे कौशल्य यामुळे तो आत्मस्वखपाच्या साधनेचा नित्य पुरुषार्थ करतो व उपवासादि ब्रतामध्ये कशाप्रकारे तो पापापासून असंयमापासून निवृत्त होतो हे मूळांत व भावार्थात स्पष्ट केलेलंच आहे. म्हणून ही शीलब्रते म्हणजे एकप्रकारे मुनीधर्माच्या संस्काराचेच रूप आहे. म्हणून त्यास तेव्हा “चेलोपसृष्टमुनिरिव गृही तदा याति यतिभावम्” (वस्त्राचा उपसर्ग झालेल्या मुनीप्रमाणे गृहस्थ त्याकाळी मुनीसदृश भूमिका प्राप्त करतो.) असे रत्नकरंड श्रावकाचारामध्येही म्हटले आहे. ॥ १५८-१५९ ॥

हे सर्व कथन उपचाराने का व कसे आहे हे स्पष्ट करतात -

इत्थमेषितहिंसः प्रयाति स महाब्रतित्वमुपचारात् ।

उदयति चारित्रमोहे लभते तु न संयमस्थानम् ॥१६०॥

अन्यर्थ - (इत्थं अशेषितहिंसः सः उपचारात् महाब्रतित्वम् प्रयाति) याप्रमाणे आतापावेतो केलेल्या विवेचनानुसार प्रोष्ठधोपवास करणारा तो गृहस्थ उपचाराने महाब्रतीपणास प्राप्त होतो. (तु चारित्रमोहे उदयति संयमस्थानम् न लभते) परंतु हा तर उपचारच आहे, म्हणजे व्यवहार आहे. कारण तत्त्वतः चारित्रमोहाच्या प्रत्याख्यानावरण चार कषायांचा उदय असताना तो वास्तविक सकलसंयमी अथवा साधू नाही.

भावार्थ - उपवासधारक श्रावकाला त्यादिवशी पाच प्रकारच्या पापापैकी कोणत्याही पापाचा उद्भव दिसत नाही. म्हणून वास्तविक तो महाब्रती नसतांनाही त्यास त्या काळापुरते उपचाराने महाब्रती म्हणता येते. परंतु प्रत्याख्यानावरण व संज्ञलन या आठ कषायांचा अंतरंगात उदय आहेच. प्रत्याख्यानावरणाच्या उदयामध्ये यथार्थपणे सकलसंयम असू शकत नाही. अतएव तत्त्वतः त्यास महाब्रती सकलसंयमी म्हणता येत नाही. परंतु उपचाराने महाब्रती सदृश म्हणता येते. या ब्रताचे महत्त्व सांगण्यासाठी हे उपचाराने कथन आहे -

विशेषार्थ - या व अन्य चरणानुयोगाचे ग्रंथांत शीलब्रतधारक श्रावकाला उपचाराने कपड्यांच्या उपसर्गाने सहित मुनीप्रमाणे म्हटले आहे. परंतु ते कथन करणानुयोग व द्रव्यानुयोगानुसार घटत नाही. जोपावेतो प्रत्याख्यानावरण चौकडीचा उदय आहे तोपर्यंत सहाव्या सातव्यामध्ये संभवणारा सकलसंयम असूच शकत नाही. आणि साधूपणासाठी आवश्यक समताभाव व सामायिकचरित्र असतच नाही. कारण मुनीचे लक्षणस्वरूप सामायिक प्रथम बारा कषायांच्या अभावातच असू शकते. उपरोक्त कथन हे चरणानुयोगामध्ये शीलब्रताचे शिक्षाब्रताचे महत्त्व विशद करण्यास्तव उपचाराने कथन आहे.

भोगोपभोगपरिमाण ब्रताचे स्वरूप -

३५ भोगोपभोगमूला विरताविरतस्य नाच्यतो हिंसा ।

~~~~~

(३५) भोग व उपभोग - जी वस्तु एकदाच भोगली जाते ती भोग आहे. जसे भोजन पान, फुले, अत्तर वगैरे. जो पदार्थ वारंवार भोगण्यात येतो त्यास उपभोग म्हणतात. जसे स्त्री, शव्या, आसन वस्त्र वगैरे.

अधिगम्य वस्तुतत्त्वं स्वशक्तिमपि तावपि त्याज्यौ ॥१६१॥

अन्वयार्थ - (विरताविरतस्य भोगोपभोगमूला हिंसा अन्यतः न) देशब्रती श्रावकाला भोग आणि उपभोगाचे निमित्ताने होणारी हिंसा अन्यप्रकारे असत नाही. (तौ अपि वस्तुतत्त्वम् स्वशक्तिम् अपि अधिगम्य त्याज्यौ) आणि म्हणून वस्तुस्वरूप आणि आपल्या शक्तीस जाणून तदनुसार ते दोन्ही भोग आणि उपभोग सोडण्यायोग्य आहेत.

भावार्थ - गृहस्थाला भोगोपभोग पदार्थाच्या निमित्तानेच स्थावर हिंसा घडते व त्यामुळे अभिप्रायातील कषायानुसार बंधी होतोच तो मोक्षास प्रतिबंधकच आहे. म्हणून तो बंध टाळावयाचा असेल तर वस्तुस्वरूपाचे समीचीन जाणणे आवश्यक आहे. तदनुसार व्यवहाराने कोणते भाव अधिक बंधकारी व कमी बंधकारी हे जाणून पश्चात् आपल्या शक्त्यनुसार निर्णय करूनच भेगोपभोगांचा त्याग करावा. ॥१६१॥

भोगोपभोगपरिमाण धारण करणाऱ्या श्रावकाने सर्वप्रकारच्या कंदमूलांचा सर्वथा त्याग करावा.

एकमपि प्रविजिधांसुर्निहन्त्यनन्तान्यतस्ततोऽवश्यम् ।

करणीयमशेषाणां परिहरणमनन्तकायानाम् ॥१६२॥

अन्वयार्थ - (यतः एकम् अपि प्रविजिधांसुः) ज्याअर्थे एक साधारण शरीररूप कंदमूलांचे देखील भक्षण व घातण्याची इच्छा करणारा (अनन्तान् निहन्ति) अनंत जीवांना मारतो (ततः अशेषाणां अनंतकायानाम् परिहरणम् अवश्यम् करणीयम्) म्हणून संपूर्णच अनंतकायिक जीव असणाऱ्या कंदमूळादिकांचा परित्याग अवश्यमेव करावयास पाहिजे.

भावार्थ - साधारण वनस्पती तसेच अन्य जे पदार्थ अनंतकाय^{३६} आहेत ते अभक्ष्य आहेत. येथे हे जाणून घेणे उपयुक्त आहे की, साधारण वनस्पतीमध्ये जीवांची संख्या किती असते. ग्रन्यान्तरी त्याचे निस्कृपण येणे प्रकारे केलेले आहे. कांदा लसूण आले आलु वगैरे प्रत्येक साधारण वनस्पतीमध्ये त्या शरीराच्या आश्रयाने लोकांच्या प्रदेशाच्या असंख्यातपट जीव असतात. आपल्या शरीरासारख्या स्कंधामध्ये असंख्यात लोकप्रमाण अंडर असतात. एका अंडरामध्ये असंख्यात

(३६) अनंतकाय एकेन्द्रिय जीवांचे भेदापैकी वनस्पतिकायिकाचे दोन भेद आहेत. १ साधारण आणि २ प्रत्येक वनस्पती. साधारण वनस्पती अनंतकायिक असतात.

लोकप्रमाण पुलवी असतात. एका पुलवीमध्ये असंख्यात लोकप्रमाण आवास असतात. आवासामध्ये असंख्यात लोकप्रमाण निगोदशरीरे आहेत व एका निगोदशरीरामध्ये सिद्धसमूहाच्या अनंतपट जीव असतात.

याप्रमाणे एका साधारण शरीरामध्ये, कांद्याच्या, फकडीमध्ये असंख्य जीव असतात जीभेच्या थोड्या स्वादासाठी लोलुपी त्यांचा घात करतात. विचारवंतांनी असे करणे सर्वथा अनुचित आहे. ॥ १६२ ॥

लोणीही दोनमुहूर्तानंतर अभक्ष्य आहे -

नवनीतं च त्याज्यं योनिस्थानं प्रभूतजीवानाम् ।

यद्वापि पिण्डशुद्धौ विरुद्धमभिधीयते किंचित् ॥ १६३ ॥

अन्वयार्थ - (च प्रभूतजीवानाम् योनिस्थानं नवनीतं त्याज्यम्) आणि अनेक जीवांच्या उपतीचे स्थान असे नवनीत-लोणी हेही त्याग करण्यायोग्य आहे. (वा पिण्डशुद्धौ यत्किंचित् विरुद्धम् अभिधीयते तत् अपि त्याज्यं) अथवा आहाराच्या शुद्धतेमध्ये जी कोणती वस्तु विरुद्ध सांगितलेली असेल तीही सोडण्यायोग्य आहे.

भावार्थ - दह्यामधून काढलेले लोणी जर तात्काळ अग्निमध्ये तापवून त्याचे तूप बनविले नाही तर त्या लोण्यामध्ये दोनच मुहूर्तानंतर अगणित सूक्ष्मजीव उत्पन्न होतात. दोन मुहूर्तानंतर त्यात नाना जीव होतात म्हणून त्यास योनिस्थान म्हटले आहे. म्हणून व्रती श्रावकाला त्याचा त्याग करणे आवश्यकच आहे. तसेच आचारग्रंथामध्ये ज्या पदार्थाचा अभक्ष्य म्हणून निर्देश केलेला आहे त्याचाही त्याने त्याग करावा. जसे चामड्याने स्पर्शित तेल, तूप, पाणी, हिंग तसेच दूध^(१), दही^(२), मिष्टान्न^(३), अगालित पाणी^(४) अज्ञात फळे, अंकुरलेले धान्य वगैरे, लोणाचे मुरुंबा वगैरे. ॥ १६३ ॥

आणखी भोगोपभोग परिमाणामध्ये त्याज्य वस्तूचा निर्देश -

(३७) दोहलेले दूध तापवले नाही तर अंतमुहूर्तानंतर अभक्ष्य आहे. २. चौवीस घंट्या नंतर दही अभक्ष्य आहे. ३. मिष्टान्न बनविल्यानंतर अधिक काळ गेल्यानंतर त्यामध्ये सूक्ष्म अळी जंतु होतात. ४ अगालित जल - ज्यामधून सूर्य प्रकाश दिसणार नाही असा जाड कपडा ३२ अंगुल लांब आणि चौवीस अंगुल रुंद एवढा गाळण्याचा कपडा दुहेरी करून पाणी गाळावे. जर गाळलेल्या पाण्याची मर्यादा वाढविणे असेल तर त्यास गरम करून अथवा लवंग वगैरे तीक्ष्ण पदार्थ टाकून ती मर्यादा वाढूं शकते. नाहीतर प्रत्येक मुहूर्तानंतर पाणी गाळून प्यावे. काही काळ मर्यादा करून एक दिवस, रात्र, दोन दिवस या प्रमाणे काळाची सीमा बांधून त्यांनाही सोडावे.

अविरुद्धा अपि भोगा निजशक्तिमपेक्ष्य धीमता त्याज्याः ।

अत्याज्येष्वपि सीमा कार्येकदिवानिशोपभोग्यतया ॥१६४॥

अन्यर्थ - (धीमता निजशक्तिम् अपेक्ष्य अविरुद्धा अपि भोगाः त्याज्याः) बुद्धिवंत श्रावकाने आपली शक्ति पाहून अविरुद्ध भोगाही सोडावेत आणि (अत्याज्येषु अपि एकदिवसनिशोपभोग्यतया सीमा कार्या) आणि जर उचित भोगांचा त्याग करू शकत नसेल तर त्यामध्ये सुद्धा एक दिवस, रात्र अशा मर्यादा बांधून त्या सोडाव्यात.

भावार्थ - मुमुक्षु श्रावकाला आपल्या पदाशी विरुद्ध सर्वच बाह्य पदार्थ त्याज्य आहेत. अशाप्रकारे अयोग्य पदार्थाचा त्याग करावा. त्याचप्रमाणे आपल्या शक्तिप्रमाणे भक्ष्य पदार्थाचाही त्याग करावा. यदि कदाचित् योग्य पदार्थाना सोडण्यास समर्थ नसेल तर त्यांची काही काळ मर्यादा करून एक दिवस, रात्र याप्रमाणे वेळेची मर्यादा बांधून त्याग करावा.

त्याग दोनप्रकारचा आहे, एक यमरूप व दुसरा नियमरूप. पदार्थाचा आजन्म त्याग करणे हा यम आहे, आणि दिवस रात्र, महिना, दोन महिने, वर्ष आदि विशिष्ट काल मर्यादिपर्यंत त्याग करणे नियम आहे. अयोग्य व अभक्ष्य भोगोपभोग वस्तुंचा त्याग तर यावङीव करावा, म्हणजेच यमरूप करावा. जर शक्ती असेल तर योग्य-भक्ष्य भोगोपभोगांचाही यमरूप त्याग कित्येक करतात, परंतु जेव्हा त्यांचा यमरूप त्याग करू शकत नाही तेव्हा वरील प्रमाणे कालमर्यादा बांधून नियमरूप त्याग करावा. उदाहरणार्थ -

“गृहस्थास परस्त्री तर यावङीव त्याज्य आहे परंतु मोक्षाभिलाषी पुरुषाला तर स्वस्त्री सुद्धा यावङीव त्याज्य आहे. परंतु जे पुरुष स्वस्त्री सोडण्यास असमर्थ आहेत त्यांनी ऋतुदिवसामध्ये ४ दिवस [विटाळामध्ये] पर्व दिवशी वैगेरं नियमरूपाने स्वस्त्रीचाही त्याग करावा.” या प्रकारे संपूर्ण भोगोपभोग विषयासंबंधी नियमरूप त्याग केल्या जाऊ शकतो. ॥१६४॥

अंतरसीमावर्ती नियमांचे स्वरूप व त्यासाठी प्रेरणा करतात -

पुनरपि पूर्वकृतायां समीक्ष्य तात्कालिकीं निजां शक्तिम् ।

सीमन्यन्तरसीमा प्रतिदिवसं भवति कर्तव्या ॥१६५॥

अन्यर्थ - (पूर्वकृतायां सीमनि पुनः अपि तात्कालिकीं निजां शक्तिम् समीक्ष्य) ज्या भोगोपभोगाच्या त्यागाची सीमा बांधली असेल त्यामध्ये सुद्धा त्यावेळेच्या आपल्या शक्तीचा विचार करून (प्रतिदिवसं अंतरसीमा कर्तव्या भवति) त्यामध्येही

प्रतिदिन पुनः आतील मर्यादा बांधून त्यातील काही भोगोपभोग सोडावेत.

भावार्थ - प्रथम केलेल्या भोगोपभोग परिमाणामध्ये सुद्धा आपल्या शक्तीला अनुसरून पुनः त्यातही कालमर्यादा घालून त्यातील काही भोगोपभोग सोडावेत. गृहस्थ प्रतिदिन ब्रतामध्ये हा जो विशेष नियम करतो त्यास अंतर सीमावर्ती नियम म्हणतात. ॥ १६५ ॥

भोगोपभोग परिमाणब्रताचा समारोप -

इति यः परिमितभोगैः संतुष्टरस्त्यजति बहुतरान् भोगान् ।

बहुतरहिंसाविरहात्तस्याहिंसा विशिष्टा स्यात् ॥ १६६ ॥

अन्वयार्थ - (इति यः परिमितभोगैः संतुष्टः बहुतरान् भोगान् त्यजति) याप्रमाणे जो मर्यादित भोगांनी संतुष्ट होतो व अनेक भोगांचा त्याग करतो (तस्य बहुतरहिंसाविरहात् अहिंसा विशिष्टा स्यात्) त्याला अनेकप्रकारच्या हिंसेचा त्याग होतो; त्यामुळे त्याची अहिंसा विशिष्ट असते.

भावार्थ - जो श्रावक पूर्वोक्त प्रकाराने भोगोपभोगांचा त्याग निरंतर करत राहतो त्याचा लोभकषाय घटल्यामुळे प्रमत्तयोग घटून संतोष प्रगट होतो आणि भोगांच्या कारणाने होणाऱ्या हिंसेचा त्यागही लोभाच्या त्यागासोबत होतो. याप्रमाणे अहिंसाब्रताचा उत्कर्ष होतो. ॥ १६६ ॥

अतिथिसंविभाग ब्रताचे व्याख्यान - चवथे शिक्षाब्रत व सातवे शील :-

विधिना दातुगुणवता द्रव्यविशेषस्य जातरूपाय ।

स्वपरानुग्रहहेतोः कर्तव्योऽवश्यमतिथये भागः ॥ १६७ ॥

अन्वयार्थ - (दातुगुणवता जातरूपाय अतिथये स्वपरानुग्रहहेतोः) दात्याच्या गुणांनी सहित अशा दाता श्रावकाकरवी जातरूप नग्नदिगंबर वेषधारी अशा अतिथीला^{३८} स्व आणि पराच्या अनुग्रहाच्या प्रयोजनाने (द्रव्यविशेषस्य भागः) विशेष द्रव्याचा - अर्थात् अशा मुक्तीमार्गाच्या पांथस्थाला देण्यायोग्य असा भाग (अवश्यमेव कर्तव्यः) अवश्यच [देण्यायोग्य] आहे.

भावार्थ - “विधिद्रव्यदातुपात्रविशेषात्तद्विशेषः” ह्या तत्त्वार्थसूत्राच्या सातव्या अध्यायातील अंतिम सूत्रानुसार विधि, दाता, द्रव्य, पात्राच्या विशेषतेने दानामध्ये विशेषता येते. म्हणून उत्तम दात्याने उत्तम पात्राला, उत्तम आहार उत्कृष्ट विधिपूर्वक घ्यावा. या प्रकाराचे श्रेष्ठ दान पात्राच्या व अशा दात्याच्या अनुग्रहास

(३८) अतिथी - ज्याचे येणे तिथी तारखेनुसार आगाऊ नियत नसते त्यास अतिथी अभ्यागत म्हणतात.

कारण आहे: कारण दाता उत्तम पात्रास दान विधिपूर्वक देतो तेहा त्यास प्रथमतः त्या अतिथीला पाहून मोक्षाचे प्रयोजन व त्याचा मार्ग याची जाणीव होते. नंतर त्यास परंपरेने मोक्षहेतु अशा पुण्यानुबंधी पुण्याचा बंध होतो हा दात्याचा आपणावरच अनुग्रह आहे; आणि दानपात्र अशा अतिथीला मोक्षमार्गमध्ये तपश्चरण परीष्ठह उपसर्ग यावेळी शरीर क्षमतेसाठी ते दान कारण होते; हा पात्रावरील परानुग्रह आहे. याप्रमाणे उत्कृष्ट दान दाता व पात्र दोहोसही उपकारक आहे. आलेल्या सन्माननीय अतिथीला प्रतिदिन आहार, औषध आदिकाचे दान हा धर्म आहे. यास अतिथिसंविभागवत असे म्हणतात.

विशेषार्थ - श्रावकाचे जिनपूजा, दान व स्वाध्यायादि सहा प्रधान कर्तव्ये शास्त्रामध्ये सांगितलेली आहेत. दानामध्ये विशेषता विशेष दात्याच्या गुणाधिकतेमुळे पात्राच्या वैशिष्ट्यामुळे, विधिमधील दक्षताविशेष आणि द्रव्यविशेषामुळे येते - या कारणाने दानाने होण्याच्या पुण्यबंधामध्ये सातिशयता येते. या चारही विशेषाचे विवरण ग्रंथकार आचार्य स्वयं करणार आहेत.

दानाफलामध्ये विशेषतेला कारण विधीचे वर्णन करतात.

संग्रहमुच्चस्थानं पादोदकमर्चनं प्रणामं च ।

वाक्यायमनःशुद्धिरेषणशुद्धिश्च विधिमाहुः ॥१६८॥

अन्वयार्थ - (संग्रहम् उच्चस्थानं पादोदकम् अर्चनं च प्रणामं)^{३९} संग्रह म्हणजे प्रतिग्रह [सन्मान व भक्तिपूर्वक पात्रास पडघावणे व आपल्या घरात प्रवेश करविणे.] २ उच्चस्थान - [उच्च स्थान देणे] ३ पादोदकम् [पाण्याने चरण धुणे] ४ अर्चनं [पूजन करणे] ५ प्रणाम नमस्कार करणे [वाक्यायमनः शुद्धिः] आणि मन-वचन-कायेच्या शुद्धतापूर्वक [वचनशुद्धी ७ कायशुद्धी ८ मनःशुद्धी] (च एषणाशुद्धिः विधिम् आहुः) आणि ९ आहाराची शुद्धता याप्रमाणे दात्याचा विनयाचार यासच नवधा भक्ति (विधी) म्हणतात.

भावार्थ - उत्तम सत्यात्राला उपरोक्त नवधा विधीपूर्वक आहार द्यावा. तसेच सामान्य पात्राला आपली भूमिका आणि पात्राचे गुण पाहून यथोचित विधीने दान द्यावे. परंतु अपात्राला प्रतिग्रह आदि नवधा भक्तीची मुळीच आवश्यकता नाही. कारण विषयासक्त, कषायी, अथ्रद्वानी पापी जीवांना आदरपूर्वक आहार देण्याने पापाची अनुमोदना होते व त्यामुळे पापबंध होतो. अपात्र हा पीडित कष्टी

(३९) याप्रकरणी वचनशुद्धी विनयपूर्वक बोलणे, शरीरशुद्धी शरीराने यथायोग्य पाय दाबणे आदि वैय्यानृत्य करणे व मनःशुद्धी म्हणजे विनयभाव, भक्ति.

आहेसे पाहून त्यास आहार आदि औषध आदि घावे व त्यास दयेने कष्टमुक्त जरूर करावे. हे विधिविशेषाचे वर्णन आहे.

दात्याचे गुण सांगतात - (दातृविशेषाचे स्पष्टीकरण)

ऐहिकफलानपेक्षा क्षान्तिर्निष्कपटतानसूयत्वम् ।

अविषादित्वमुदित्वे निरंहकारित्वमिति हि दातृगुणाः ॥१६९॥

अन्वयार्थ - (ऐहिकफलानपेक्षा क्षान्तिः निष्कपटता अनसूयत्वम्) १ ऐहिक फलाबाबत निरिच्छता - इहलोकसंबंधी मानसन्मान, ज्योतिष वैद्यकशास्त्राच्या उपदेश आदि कशांचीही अपेक्षा नसणे २ क्षान्ति - क्षमा, अक्रोधत्व - ३ निष्कपटता व ४ अनसूया - ईर्षारहितपणा (अविषादित्वमुदित्वे) ५ अविषाद - अखिन्न प्रसन्न निर्मल वृत्ती तसेच ६ मुदित्व - हर्षभाव - व (निरंहकारित्वम् इति हि दातृगुणाः) निरंहकारवृत्ती हे निश्चयाने दात्याचे सात गुण आहेत.

भावार्थ - दाता या सात गुणांनी सहित असावा. दात्याच्या या गुणांच्या न्युनाधिकतेमुळे दान वा दानफलामध्ये तदनुसार न्युनाधिकता येते.

विशेषार्थ - या सात दात्याच्या गुणामध्ये सर्वप्रथम श्रेष्ठ गुण 'ऐहिक फलाची निरिच्छता' हा आहे. मान-सन्मान, ज्योतिष व वैद्यकीय सल्ला ही अपेक्षा दानामध्ये प्रेरक नसावी. हे एक मोक्षाचे पांथस्थ परम आदरणीय साधू आहेत, याच एकमेव भावनेने व त्यांना संयमसाधनेमध्ये अनुकूलता असावी याच एका प्रयोजनाने साधूंना आहार घावा. तरच दान मोक्षास कारणभूत आचार आहे. शेष गुण सहज समजण्यासारखे आहेत. निरंहकारित्व हा तर त्याच्या गुणाचा कलश आहे. दानामुळे अहंकार उत्पन्न होता कामा नये. ऐहिक फलनिरपेक्षता हा दात्याचा पायाभूत मूळ आवश्यक गुण आहे तर निरंहकारीपणा दृश्य विशेष गुण आहे. आगमामध्ये ही दातृविशेषता सांगितलेली आहे. ॥१६९॥

द्रव्यविशेषाचे व्याख्यान करतात -

रागद्वेषासंयममदुःखभ्यादिकं न यत्कुरुते ।

द्रव्यं तदेव देयं सुतपःस्वाध्यायवृद्धिकरम् ॥१७०॥

अन्वयार्थ - (यत् द्रव्यं) जे द्रव्य म्हणजे अन्न (रागद्वेषासंयममदुःखभ्यादिकं न कुरुते) राग, द्वेष, असंयम, मद-उन्माद, काम-दुःख (रोगवर्धक), भयादिक उत्पन्न होण्यास निमित नसेल आणि (सुतपःस्वाध्यायवृद्धिकरम्) उत्तम तप व स्वाध्यायामध्ये आळस उत्पन्न न होऊ देता उत्साहवर्धक व अनुकूल असेल (तदेव देयं) तोच आहार साधूंना घावा. ही द्रव्यविशेषणा झाली.

भावार्थ - रागादिभावास उत्पन्न करण्यास निमित्तभूत मंदीर, हत्ती, घोडा, सोने, चांदी इत्यादि पदार्थ तसेच कामविकार उद्दीपित करण्यास निमित्त स्त्री, वाय आदि पदार्थ, दान देण्यायोग्य नाहीत. कारण यांचे दान स्वीकारणारी व्यक्ती स्वयं पापबंध करते आणि त्यास मदत केल्यामुळे दान देणाराही पापबंधच करतो. म्हणून दानामध्ये असे पदार्थ द्यावेत की जे विकार उत्पन्न करण्यास हेतु होणार नाहीत आणि तत्पश्चात स्वाध्यायादिकात आल्स उत्पन्न न करता उत्साहप्रद असतील. जसे क्षुधा निवारण्यासाठी आहारदान, रोगशमनासाठी नियमात अबाधक औषधदान, अज्ञान दूर करण्यास शास्त्रदान व भय टाळण्यासाठी अभयदान द्यावे. ॥ १७० ॥

पात्र विशेषाचे व्याख्यान करतात -

पात्रं त्रिभेदमुक्तं संयोगो मोक्षकारणगुणानाम् ।

अविरतसम्यग्दृष्टिः विरताविरतश्च सकलविरतश्च ॥ १७१ ॥

अन्वयार्थ - (मोक्षकारणगुणानाम् संयोगः) मोक्षास कारणभूत गुणांचा अर्थात् सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राचा जेथे संयोग आहे असा (पात्रं त्रिभेदम् उक्तं) पात्रसमूह तीन प्रकार सांगितलेला आहे. तो याक्रमाने [१ अविरतसम्यग्दृष्टिः च २ विरताविरतः च ३ सकलविरतः] १ अविरत सम्यग्दृष्टी, २ विरताविरत देशमंयमी व ३ सकलविरत साधू अशा प्रकारे पात्राचे तीन भेद आहेत.

भावार्थ - ज्यांना दान द्यावयाचे आहे ते पात्र सर्वच रत्नव्रयधारी असावयास हवेत. ते पात्र तीन प्रकारचे आहेत. १ उत्तमपात्र २ मध्यमपात्र ३ जयघन्यपात्र. (१) सकलचारित्र धारण करणारे भावलिंगी संत हे उत्तम पात्र आहे. (२) देशचारित्र पाळणारे सचित्तत्यागी मध्यमपात्र होत आणि (३) ब्रतरहित सम्यग्दृष्टी जघन्य पात्र आहे.

विशेषार्थ - वर सांगितलेलेच आहे की, पात्रास ज्या भावनेने दान देण्यात येते दाता तत्सम फलाचा भागी होतो. पात्राची योग्यता सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र या गुणांच्या तरतमतेच्या अंगेक्षेने आहे. रत्नव्रयधारण करणाऱ्या धर्मात्म्यास सत्युरुपांना दान देणे हे कल्पवृक्षाप्रमाणे^{१०} आहे. ते शोभनीक आहे व मनोवांछित फल देणारे

---

(४०) सप्तुरिसाणं दाणं कप्पतरुणं फलाणं सोहणं वा ।

लोहीणं दाणं जडं विमाणसोहा सव्वस्स जाणेह ॥

अर्थ - सत्युरुपांना दान देणे हे कल्पवृक्षाप्रमाणे आहे. ते शोभनिक आहे व मनोवांछित फल देणारे आहे. लोभीला दान देणे याच्या विपरीत आहे. प्रेताच्या विमानाप्रमाणे कष्टप्रद व निंदास्पद आहे. ते विमान शोभायुक्त असूनही गृहस्वामी कष्टाने बेभान असतो. लोभी पुरुषाला दान दिल्याने प्रशंसाही होत असेल, तरीही त्याचे फल काहीच नाही. दाता पात्र झुरत असतो.

आहे.

यथायोग्य सत्कारपूर्वक दान घावे आणि यांचेशिवाय अन्य दुःखी पीडिताला दयाबुद्धीने दान घावे. ॥ १७१ ॥

अतिथिसंविभागब्रतही अहिंसेला पोषकच आहे.

हिंसायाः पर्यायो लोभोऽत्र निरस्यते यतो दाने ।

तस्मादतिथिवितरणं हिंसाव्युपरमणमेवेष्टम् ॥१७२॥

अन्यार्थ - (लोभो हिंसायाः पर्यायो) लोभ हा हिंसेचा पर्याय आहे, (यतो अत्र दाने निरस्यते) ज्या अर्थी येथे दानामध्ये अतिथिसंविभाग ब्रतामध्ये लोभाचा अभाव आहे, (तस्मात्) त्याअर्थी (अतिथिवितरणम् हिंसाव्युपरमणम् एव इष्टम्) म्हणून अतिथिदान हे हिंसेचा त्यागच आहे असे म्हटले आहे.

भावार्थ - लोभाचा त्याग झाल्याशिवाय दान होऊ शकत नाही आणि पूर्वी हे सप्तच केले आहे की, लोभकषाय भावहिंसेचे एक रूपच आहे. त्यामुळे अतिथीदानामध्ये लोभाच्या त्यागामुळे भावहिंसेचा त्याग आहे; अहिंसेची साधना आहे. ॥ १७२ ॥

अतिथिदानामध्ये लोभाची मात्रा कशी कमी होते हे सांगतात -

गृहमागताय गुणिने मधुकरवृत्या परानपीडयते ।

वितरति यो नातिथ्ये स कथं न हि लोभवान् भवति ॥१७३॥

अन्यार्थ - (गृहम् आगताय गुणिने) आपल्या घरासमोर आलेल्या रत्नत्रय, संयमादि गुणधारी आणि (मधुकरवृत्या परान् अपीडयते) भ्रमरसमान वृत्तीने दुसऱ्यास पीडा कष्ट न देणाऱ्या अशा (अतिथ्ये यो न वितरति) अतिथीस जो चार प्रकारचे दान देत नाही (हि स कथं लोभवान् न भवति) निश्चयाने तो लोभी कसा असणार नाही ? अर्थात् तो निश्चितच लोभी आहे.

भावार्थ - जसे भ्रमर फुलास धक्का न लावता, इजा न पोचविता केवळ त्यातील सुगंध मध तेवढा ग्रहण करतो, तद्वत् रत्नत्रयाने सुशोभित परमवैरागी मुनी दात्याला कोणत्याही प्रकारे कष्ट न देता अल्पमात्र आहार ग्रहण करतात. अशा साधूना जो श्रावक आहार देत नाही तो अवश्यच लोभी आहे. ॥ १७३ ॥

अतिथीसंविभाग ब्रतधारी श्रावक हा अहिंसेचा साधकच असतो हे सांगतात-

कृतमात्मार्थ मुनये ददाति भक्तमिति भावितस्त्यागः ।

अरतिविषादविमुक्तः शिथिलितलोभो भवत्यहिंसैव ॥१७४॥

अन्यार्थ - (आत्मार्थ कृतं भक्तं मुनये ददाति इति) आपणाकरिता बनविलेला आहार-भोजनादि जो रत्नत्रयसंपन्न साधूना देतो (इति) याप्रकारे (भावतः) जो

भावनेन (अरतिविषादविमुक्तः) अरति व विषादाने रहित होऊन दिलेल्या दानामध्ये (शिथिलितलोभः) लोभाची शिथिलता होत असल्यामुळे ते दानच त्याग आहे व तो त्याग म्हणजे अहिंसाच आहे.

भावार्थ - जी वस्तु जो आहार आपल्याच प्रयोजनाने बनविला जातो जर ती वस्तु दुसऱ्यास घावी लागेल तर त्याकारणाने घेणाऱ्याबाबत अप्रीति व विषाद उत्पन्न न होऊन मन खिन्ह होत नसेल तर या श्लोकामध्ये आचार्यदेव हे सांगतात की, निर्लोभवृत्तीने आपल्याचसाठी तयार केलेले भोजन मुनीश्वरांना घावयास पाहिजे. कारण असे करण्याचे पूर्वी अरति, विषाद व लोभ यांचा त्याग होतोच. या विकारांनाच तर भावहिंसा म्हणतात. म्हणून दान हा अहिंसापालनाचा मार्गच आहे.

या अतिधिसंविभाग व्रतामध्ये (भुकेने) दुःख दूर करण्याचा प्रयास आहे म्हणून तर द्रव्य अहिंसा प्रगटच आहे. आणि लोभ कषाय घटल्याने भाव अहिंसाही आहेच असे समजावे.

विशेषार्थ - साधूना घावयाचा आहार हा आपणासाठी बनविलेला असावा. म्हणजे त्यात उद्दिष्ट आहाराचा दोष पात्रास लागू शकत नाही. परंतु आजकाल शुद्ध आहाराची (ज्यास सोबळ्याचे, निर्जतुक भोजन म्हणतात) प्रथा खालावत चाललेली आहे. त्यामुळे दातारांची संख्या रोडावत आहे. हे कालदोषाने घडते असे मानून समाधान मानावे लागते. शुद्ध दूध, तूप, शुद्ध निर्जतुक आटा वगैरे किती घरात सापडेल ? बाजारातून आणलेल्या या वस्तु विकत घेतल्यामुळे ही शुद्धता राहू शकत नाही. कारण त्यात सोंडे अळ्या तर प्रत्यक्षच दिसून येतात. दूधामध्ये अगालित जल नसेल हे सांगणे धाडसाचे होईल. बाजारचे तूप अंतर्मुहूर्तापूर्वीच तापविलेले असेल याचा काहीच भरवसा ठेवता येत नाही. म्हणून कोठूनही आहार गोळा करून आणण्यात वर वर उद्दिष्टपणा दिसत नाही तरी तो अधःकर्मपूर्वक आहार असतो, हा महान् दोष येतो. म्हणून तेही साधुपणाशी विसंगतच आहे. मार्ग एकच आहे. गृहस्थांनी ज्ञानसाधनेची परंपरा खंडित होऊ न देता ती कायम राखली तर ते शक्य आहे. परंतु हे कसे घडणार हा यक्षप्रश्न आहे.

याप्रमाणे बारा व्रताचे व्याख्यान संपले.

••

सल्लेखनाधर्माचे व्याख्यान

सल्लेखनाच एकमात्र परभवांत धर्मधन सोबत नेण्याचे साधन आहे.

इयमेकैव समर्था धर्मस्वं मे मयासमं नेतुम् ।

सततमिति भावनीया पश्चिमसल्लेखना^(११) भक्त्या ॥१७५॥

अन्वयार्थ - (इयम् एका एव) ही एकमात्र सल्लेखनाच (मे धर्मस्वं मयासमं नेतुं समर्थी) माझे धर्मधन माझ्यासोबत नेण्यास समर्थ आहे. (इति भक्त्या पश्चिमसल्लेखना सततम् भावनीया) म्हणून अत्यन्त भक्तीने मरतांना सल्लेखनेची भावना करावी.

भावार्थ - मरण दोन प्रकारचे आहे. १ नित्यमरण २ तद्व व मरण. शासोच्छ्वासादिक दहा प्राणांचा जो प्रतिसमय वियोग होतो, हाताच्या ओंजळीतील पाणी प्रतिसमय बुंद बुंद गळते त्याप्रमाणे आयुष्य प्रतिसमयाला कमी कमी होत आहे. यासच नित्यमरण म्हणतात. आपण प्रतिक्षण मरणाकडे सरकतच आहोत. आयुष्य क्षणाक्षणाने कमीच होत आहे. म्हणून त्यास नित्यमरण म्हणतात. गृहीत गतिपर्याय तदनुकूल आयुकर्माचा उदय समाप्त होतो तेहा तो नरनारकादी पर्यायी समाप्त होतो. त्यासच तद्वमरण अथवा मरणान्त म्हणतात. या मरणसमर्थी^(१२) सल्लेखनेच्या भावना अशाप्रकारे कराव्यात की, ‘या मानव देहसूप दशेमध्ये अणुवत्रे आदि व्रताचा व्यापार करून जे धर्मधन कमावले आहे त्यास परभवसूप अन्य देशामध्ये सोबत नेता येते. कारण तेच तर जीवाचे सर्वस्व आहे. अन्य जड सुवर्णादि धन वा शरीरादिक काहीही बरोबर येत नाहीत. येथेच राहणार आहेत. ते सोबत नेणे केवळ अशक्य आहे. परंतु धर्मधन मात्र सोबत नेता येते. एरवी आपले पापपुण्यच फक्त आपणासोबत येते. परंतु त्यासोबत परभव सुधारून मोक्षपदाचे प्राप्तीस्तव धर्मधन सोबत नेणे आवश्यक आहे. त्यासाठी सल्लेखना एवढे एकच साधन आहे. ज्याप्रमाणे कोण्या देशात कमावलेले धन कोणी अन्य देशास जाताना सोबत नेर्इल व तो जागृत राहणार नाही, अथवा दुसऱ्यास सोपवून देर्इल तर ते धन बहुधा आपल्या

---

(११) सल्लेखना - सत् + लेखना. सत् म्हणजे समीचीन प्रकारे व लेखना म्हणजे काय व कषायास कृश करणे यास सल्लेखना म्हणतात. ही १ बाब्य सल्लेखना व २ अभ्यंतर सल्लेखना अशी दोन प्रकारची आहे. शरीर कृश होत जाणे ही बाब्य सल्लेखना आहे. आणि आंतरिक क्रोधादि कषायांना कृश करणे ही अभ्यंतर सल्लेखना होय.

उपयोगाचे नसते. याचप्रमाणे परलोकाच्या यात्रेसाठी जाताना जर निश्चित दिसणाऱ्या मरणाचे पूर्वी मरण सल्लेखना जर धारण केली नाही, धर्मध्यान व धर्मरक्षेबाबत सावधान न राहले तर धर्मपरिणामापासून भ्रष्ट होऊन दुर्गती मात्र प्राप्त होते. म्हणून मरणसमयी सल्लेखना साधून वीरमरण साधावे हेच श्रेयस्कर आहे. ॥ १७५ ॥

मरणकाल प्राप्त होण्यापूर्वी नित्य माझी सल्लेखना साधो अशी भावना नित्य करावी.

मरणान्तेऽवश्यमहं विधिना सल्लेखनां करिष्यामि ।

इति भावनापरिणतो नागतमपि पाल्येदिदं शीलम् ॥ १७६ ॥

अन्वयार्थ - (अहं मरणान्ते अवश्यम् विधिना सल्लेखनां करिष्यामि) “मी मरण समयी अवश्यमेव विधिपूर्वक सल्लेखना साधेल” (इति भावनापरिणतः न आगतम् अपि इदं शीलम् पाल्येत्) या प्रकारची भावना सदोदित करून मरणकाल प्राप्त होण्याच्या आधीपासूनच सदैव या सल्लेखना नामक शीलब्रताची पालना करावी.

भावार्थ - सल्लेखना अर्थात् सन्यासमरण ही तर साक्षात् अंतकाळीच धारण करावी लागते. परंतु आयु तर प्रतिसमय अोंजळीतील पाण्यप्रमाणे गळतच आहे, मरण तर भवाची प्रकृति असून ते अटळ आहे. म्हणून सदैव अशी भावना करावी की, “मी मरणसमयी अवश्यच सन्यास धारण करेल” या प्रतिज्ञेच्या भावनेच्या अपेक्षेने ही सल्लेखनाची भावना नित्य जागती ठेवल्याने ते ब्रत पूर्वीपासून पाळल्यासारखे होईल.

विशेषार्थ - समाधिमरण अथवा सन्यास हा कषायावर व विषयावर विजय प्राप्त करून धर्माची रक्षा करण्याचा मार्ग आहे. म्हणून त्यास वीरमरण संज्ञा आहे. कारण शेवटी इंद्रियांचे विषय आणि देहाची संगत ही कायमची कधीच असत नाही. धनधान्यादि परिग्रह व देह निश्चितच नाशवंत आहेत. ते आत्म्याची साथ करणार नाहीत, हे शाश्वत सत्य आहे. आजपर्यंत कोणीही हे सोबत घेवून गेल्याचे दिसून आलेले नाही. म्हणून हा एकच मार्ग शहाणपणाचा आहे, हे आचार्य सांगतात -

अवश्यं यदि नश्यन्ति स्थित्यापि विषयाश्चिरम् ।

स्वयं त्याज्यास्तथा हि स्यानुक्तिः संसृतिरन्यथा ॥

आचार्य वादीभसिंह सूरि क्षत्रचूडामणि मध्ये सांगतात की, जर पाच इंद्रियांचे विषय व देहादिक सर्वच परिग्रह हे कधी दीर्घकाळ टिकलेले दिसतात तरीही ते

निश्चितच नाश पावणारे आहेत. स्वर्गातील देवांनाही आयु संपेल तेव्हा देह सोडणे भाग असते. कोणीही या जगात खन्या अर्थाने अमर नाही. मग जे नाश होणारच व सोबत येणारच नाही तर त्यांना सोबत नेण्याचा हव्यास यास समजुतदारपणा म्हणता येणार नाही. म्हणून जे सोडावेच लागणार व सोबत येणारच नाहीत त्यांचे ममत्व सोडणे हाच एकमेव योग्य निर्णय होईल. म्हणून समाधिमरणाची भावना आपण रोजच्या सामायिकामध्ये व पाठक्रियेमध्ये पूजनाचे अंती नित्य भावतोच. तेच आचार्यदेव येथे सांगतात. ॥ १७६ ॥

संन्यास मरण म्हणजे आत्मघात नव्हे.

मरणेऽवश्यं भाविनि कषायसल्लेखनातनुकरणमात्रे ।

रागादिमंतरेण व्याप्रियमाणस्य नात्मघातोऽस्ति ॥१७७॥

अन्वयार्थ - (अवश्यं भाविनि मरणे) मरण अटळ असताना (कषायसल्लेखनातनुकरणमात्रे) कषायांना विधिपूर्वक कर्मी करणे या सल्लेखना व्रतामध्ये (रागादिम् अंतरेण व्याप्रियमाणस्य) रागादिकाशिवाय व्यापार करणाऱ्या शावकास (आत्मघातः न अस्ति) आत्मघात कोणत्याही प्रकारे नाही.

भावार्थ - शरीराच्या स्वभावानुसार विकाररूप चिन्हावरून तसेच शुभ-अशुभ सूचक निमित्तज्ञानाच्या शक्तीने आपल्या मरणकाळाची निश्चितता झाल्यानंतरच संन्यासमरणाचा अंगीकार करण्यात येतो; आणि म्हणून या समाधिमरणामध्ये रागद्वेषमोहादिकांचा अभाव असतो. त्यामुळे त्यात आत्मघाताचा दोष लागत नाही, कारण आत्मघातामध्ये रागद्वेषमोहपूर्वक आत्महत्या करण्यात येते. ज्याप्रमाणे कोणी मोठा व्यापारी आपल्या घरात आग लागली असता प्रथमतः तो तर आग विझविण्याचा प्रयत्न करतो परंतु जेव्हा आग विझणे अशक्य दिसून येते तेव्हा तो अशा युक्तीचा अवलंब घेतो की जेणेकरून आपल्या हुंडी आदि व्यवहारवचनामध्ये कोणत्याही प्रकारचा बट्टा लागणार नाही. ठीक याचप्रमाणे शरीरामध्ये रोग उत्पन्न झाला असतांना - समजदार मनुष्य प्रथमतः तर त्या रोगाचे शमन करण्यासाठी औषधादिकांचा इलाज करतो. परंतु रोगापासून मुक्ती असंभव दिसते तेव्हा तो संन्यास धारण करतो; की जेणेकरून धर्मधन नष्ट होणार नाही. सारांश अंतकाल निश्चित दिसत असतांना धर्माच्या रक्षणार्थ अवश्य नाश पावणाऱ्या शरीरास त्यास आपल्या मार्गाने जाऊ देणे व धर्माची रक्षा करणे हाच एकमेव इलाज आहे.

विशेषार्थ - समाधिमरण व आत्मघात अथवा आत्महत्येमध्ये अंतर

जेव्हा दुर्धर असाध्य रोगादिकांच्या चिन्हावरून आणि ज्योतिष, निमित्त ज्ञानाच्या विशेषतेने आयुष्य समाप्तीचा काळ निश्चित करण्यात येतो, जेव्हा नष्ट होणारे शरीर दुरस्त होणे असंभवनीय दिसते तेव्हाच राग, द्वेष परिग्रहाची आशा कमी कमी करून नाशवंत शरीराच्या मोहात न अडकणे हे समाधिमरण, संन्यासमरण किंवा वीरमरण आहे. परंतु आत्महत्येमध्ये शरीरपतनाचे कोणतेही चिन्ह दिसत नसताना कषायांची तीव्रता, वियोग दुःख सहन करण्याची असमर्थता, त्यामुळे विषभक्षण, फाशी लावून घेणे आदि मार्गाने शरीराचे पतन जबरीने करण्यात येते, तेव्हा त्याला आत्महत्या वा आत्मघात म्हणतात.

(१) संन्यासमरण मरण अटल असा निश्चित निर्णय झाल्यानंतरच घेण्यात येते तर आत्मघातामध्ये कोणतेही मरणाचे चिन्ह दिसून येत नाही.

(२) नाशवंत शरीर निश्चित नष्ट होणार तेव्हा विधिवत् कषाय आहार परिग्रह कमी करणे हा समाधिमरणाचा आत्मा आहे. तर आत्मघातामध्ये तीव्र राग, द्वेष, मोह आदि कषायभाव प्रेरक असतात. तेव्हा त्यांना कृश करण्याचा तर विकल्पही नसतो. धर्माची संयमाची रक्षा हा विकल्पही आत्महत्येमध्ये कधीच नसतो. तर समाधिमरणामध्ये धर्म आणि संयमव्रतादिकांची रक्षा हेच मुख्य प्रयोजन आहे. याप्रमाणे दोहोमध्ये जमीन असमानचे अंतर आहे.

आत्मघात कोणास होतो याचा खुलासा

यो हि कषायाविष्टः कुम्भकजलधूमकेतुविषशस्त्रैः ।

व्यपरोपयति प्राणान् तस्य स्यात्सत्यमात्मवधः ॥१७८॥

अन्वयार्थ - (हि यः कषायाविष्टः) निश्चयाने जो कषायाविष्ट पुरुष (कुम्भकजलधूमकेतुविषशस्त्रैः प्राणान् व्यपरोपयति) शासनिरोध, जलपात, अग्निद्वारा जाळून घेवून, विष व शस्त्रादिद्वारां आपले प्राण शरीरापासून वेगळे करतो (सत्यं तस्य आत्मवधः स्यात्) खरोखर त्याचा तो आत्मघात आहे.

भावार्थ - जो जीव क्रोध, मान, माया व लोभ याचे आधीन होऊन अथवा इष्टवियोगाचे वा अनिष्टसंयोगाचे दुःख सहन न झाल्याने अथवा आगामी निदानवश होऊन आपल्या प्राणांचा अग्नीने पेटवून घेवून, शस्त्रादिकांने आपल्या प्राणांचा घात करतात त्यासच आत्महत्येचा दोष लागतो. जसे पतीचे मरणानंतर पत्नीचे सती जाणे, हिमालयामध्ये शीताने गळून, काशीला जाऊन करवतीने कापून घेणे आदि. संन्यासपूर्वक, कषायांना कृश करून अवश्यंभावी मरण

दिसत असतांना ब्रत व संयमाची रक्षा व्हावी म्हणून मरणास न घावरता त्यास सामोरे जाऊन आत्मथ्यानाने त्यावर विजय प्राप्त करणे हे समाधिमरण होय.

विशेष भावार्थ - सल्लेखना धर्म हा गृहस्थ व मुनी दोहोंचाही सांगितलेला आहे. तसेच सल्लेखना व संन्यासमरणाचाही अर्थ एकच आहे. म्हणून ब्रताचे व्याख्यानानंतर सल्लेखनेचे निरूपण केलेले आहे. या सल्लेखनेची उत्कृष्ट कालमर्यादा बारा वर्षेपर्यंत आहे, असे श्री वीरनंदीकृत यत्याचारामध्ये सांगितलेले आहे.

जेव्हा शरीर असाध्य रोगाने ग्रस्त होते अथवा वृद्धावस्थेमुळे जगण्यास समर्थ असत नाही; देव मनुष्यादि तिर्यच द्वारा दुर्निवार अथवा अनिवार्य उपसर्ग झाला असतांना, जर मोठ्या दुष्काळामध्ये धान्य वगैरे दुष्प्राप्य झाले; अथवा ब्रत-संयमाचा घात होण्याचे विशेष कारण उपस्थित झाले तर त्यावेळी पिकलेले पान झाडावरून जसे स्वयमेव गळून पडते अथवा तेलशून्य दीपक स्वयं विझतो त्याप्रमाणे प्राणरहित शरीर गळून पडते, तेव्हाच संन्यास धारण करावा. जर मरणामध्ये कोणत्याही प्रकारचा संदेह असेल तर कालमर्यादेपर्यंत अशी प्रतिज्ञा करावी की, ‘जर या उपसर्गादि काळी मरण घडेल तर मला आहारादिकांचा सर्वथा त्याग आहे; व जर कदाचित जगलो वाचलो तर आहारादिकांचे ग्रहण करेन’ हा संन्यासाचा समीक्षीन विधी आहे.

“**शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्**” या वचनानुसार धर्म साधनेसाठी शरीराचा अकाळी पात म्हणजे अवेळी घात न करता आहार औषधादिकांनी त्याची रक्षा करावी. ही व्यवहाराची मर्यादा आहे, कारण शरीर ब्रत संयमादि पाळण्यास बाब्य सहकारी निमित्त आहे. म्हणून रोगादिक उद्भवले असताना प्रथमतः तर यथाशक्ती औषध्योजना करून रोगाचा प्रतिकार करावा. परंतु रोग असाध्य झाला, कोणत्याही उपचारास शरीर प्रतिसाद देत नाही तेव्हा दुष्ट पुरुषांच्या संगतीप्रमाणे शरीराचा सर्वथा त्याग करणेच योग्य आहे, असे आगम सांगत आहे. तेव्हा इष्टफलदायी धर्म विशेष जागृतीने पाळावा असेही सांगितले आहे. हे शरीर सुटून मरणानंतर दुसरे शरीर प्राप्त होईल परंतु पुनः धर्माची प्राप्ती होणे दुर्लभ आहे. म्हणून देहविलय होत असताना कोणत्याही प्रकारे दुःखी-व्याकूळ न होता आत्म्याच्या सर्वच क्रिया व मन-वचन-कायेची प्रवृत्ती आत्मसाधनेकडे लावावी. आणि ‘जन्म, मृत्यु, म्हातारपण नातलग यांचा संयोग मात्र आहे ते माझे नाहीत’ असे चिंतवत करून शरीराच्या मोहापासून दूर होऊन विधिपूर्वक क्रमाक्रमाने आहार घटवावा व शरीर कृश करावे. तसेच

जिनवाणीच्या अमृतपानाने कषायांनाही कृश करावे व नंतर ४१चार प्रकारच्या संघाच्या साक्षीने समाधिमरणाचा पुरुषार्थ करावा.

या अंतिम सल्लेखनेच्या आराधनेने जीवनामध्ये चिरकालापासून केलेली ब्रतनियमरूप धर्मसाधना सफल होते, कारण यामुळे चिरसंचित पापांचा क्षणमात्रामध्ये विनाश होतो. परंतु जर ही अंतिम आराधना बिघडली व, असंयमपूर्वक देहविलय झाल तर पूर्वी केलेली सर्व धर्मसाधना निष्फल होते.

प्रश्न - जर अंतसमयी समाधिमरण साधल्याने पूर्वी केलेली धर्मसाधना फलदायी होते, कारण त्यामुळे क्षणमात्रामध्ये पूर्वसंचित पापांचा नाश होतो तर मग पुनः तारुण्यामध्ये, मध्यमवयात धर्म ब्रत-संयमाची आवश्यकताच काय ? अंतसमयी समाधि ग्रहण केल्याने सर्व मनोरथ सिद्ध होतील ना ?

उत्तर - जी व्यक्ति आपल्या पूर्वायुष्यामध्ये धर्मापासून विमुख राहते, ज्यांनी जन्मभर ब्रत-संयमादिकांचे पालनच केले नाही ती व्यक्ती अंतसमयी धर्मसन्मुख होऊन संन्यासमरण कधीही घेऊ शकत नाही. कारण विषयकषायांचे संस्कार इतके प्रबल आहेत की, “चिरंतनाभ्यासनिवन्धनैरिता गुणेषु दोषेषु च जायते मतिः ।”^{४३}

अर्थ - ‘चिरकालीन संस्कारपरंपरेमुळे प्रेरित बुद्धी गुण व दोषांकडे स्वयं झुकते.’ जे वस्त्र पूर्वीपासून उजळ, पांढरे शुभ्र आहे त्यावर इच्छेप्रमाणे रंग चढविता येतो; परंतु जे वस्त्र पूर्वीपासून मलीन आहे त्यावर चांगला रंग चढविणे कदापि शक्य होत नाही. म्हणूनच समाधिमरण तोच धारण करू शकतो की, जो पूर्व आयुष्यामध्ये धर्माच्या आराधनेमध्ये तत्पर राहत आला असेल. कधी कधी असेही दिसून घेते की ज्या पुरुषाने धर्मसाधनेमध्ये जन्मभर मन लावले नाही तोही वीरमरण साधून स्वर्गात सुख प्राप्त करतो. परंतु अशा घटना काकतालीय^{४४} न्यायाप्रमाणे क्वचितच घटतात. म्हणून जिनवचनावर विश्वास असणाऱ्या मुमुक्षुने उक्त प्रश्न शंका आपल्या मनास कोणत्याही प्रकारे स्पर्श करू देता कामा नये.

संन्यासाच्या वाटंस लागलेल्या साधकाने शक्य तो जमेल तोपर्यंत जिनेन्द्रप्रभूंच्या

(४२) मुनी, आर्यिका, श्रावक, श्राविका हा चतुर्विध संघ आहे.

(४३) चंद्रप्रभचरित्र आ. वीरनंदी प्रथम अध्याय.

(४४) काकतालीय न्याय - ताडवृक्षापासून अचानक फळ तुटावे आणि उडणाऱ्या कावळ्याने आकाशातच पकडावे हे जसे कठीण व क्वचितच घटणारी गोष्ट आहे त्याचप्रमाणे संस्कारहित पुरुषास हे समाधिमरण साधने अतिशय कठीण आहे.

जन्म निर्वाण आदि क्षेत्रस्थानी जाऊन समाधि साधावी अथवा जर तीर्थक्षेत्र गाठणे शक्य नसेल तर मंदीरामध्ये अथवा साधू वा संयमीचे संगतीत राहावे. साधकाने साधनास्थळी जातांना सर्वांना क्षमेची याचना करावी आणि आपणही मनवचनकायपूर्वक सर्व प्राणीमात्रास क्षमा करावी. अंतसमयी क्षमा करणारे संसारपार करतात. ते धन्य होत ! आणि वैर-विरोध ठेवणारा, अर्थात् क्षमा न करणारा अनंत संसारामध्ये भटकतो. संन्यास साधकाने पुत्र, पत्नी आणि कुंटबीय व संसाराचे सर्व वैभव यांचा मोह सर्वथा सोडून द्यावा. आणि उत्तम साधक व निर्यापकाची समाधिसाठी मदत जखर घ्यावी. कारण साधर्मी व निर्यापक गुरु असताना पूर्व अशुभ कर्माच्या फलावर, आकुलतेवर विजय प्राप्त करण्यास मदत होते. ते संन्यासात बाधक होत नाहीत. व्रतादिकांत लागलेल्या अतीचार दोषांना गुरुसमोर प्रगट करून निःशल्य ढावे व प्रतिक्रमण, प्रायक्षित या शास्त्रोक्त विधीने व्रतांची शुद्धी करावी.

निर्मलपरिणामस्वरूप अमृताने न्हालेल्या समाधिमरणासाठी पूर्व अथवा, उत्तर दिशेकडे मस्तक टेकवावे. जर तो श्रावक महाब्रतांची याचना करेल तर त्यास निर्यापक गुरुने महाब्रते घावीत. महाब्रते घेतांना नग्न दिगंबर रूप स्वीकारणे अनिवार्य आहे. आर्यिकेला सुद्धा अंतःकाळ समीप आला असतांना एकान्तस्थानी वस्त्रांचा त्याग करणे योग्यच सांगितलेले आहे. समाधिमरण देतांना नानाप्रकारचे पकान्ने व पदार्थ दाखवून भोजन करावावे आणि जर तो अज्ञानवश भोजनामध्ये आसक्त दिसून येईल तर परमार्थवेत्त्या गुरुंचे कर्तव्य आहे की, त्यास आपल्या प्रभावशाली उपदेशाने या प्रकारे समजवावे की,

“हे जितेन्द्रिय ! तूं भोजनशयनादिक भिन्न पुद्रलाला मोहाने आपले मानून अजूनही उपकारी मानतोस कां ? आणि असेही मानतोस कां की, यातील काही पुद्रल भोगोपभोगांचा मी स्वाद घेतलेला नाही ? ही तर अत्यंत आश्चर्याची गोष्ट आहे ! हे भव्यात्मा ! जरा विचार तर कर, की ही रूपी पुद्रलद्रव्ये अरूपी चेतन आत्म्याची कशी होऊं शकतात ? तूं तर फक्त इंद्रियद्वारा यांचे ग्रहण करून, अनुभव घेवून असे मानून बसला आहेस की, ‘मीच यांचा स्वाद घेतो, भोग करतो, म्हणून हे दूरदर्शी महात्मन् ! आतातरी हा भ्रम, खोटी वासना सोडून दे आणि आपल्या शुद्ध आत्म्याच्या अनुभवामध्ये लीन हो कसा ! हीच ती वेळ आहे की ज्यावेळी ज्ञानी जीव आपल्या शुद्धस्वरूपात सावधान राहतात. आणि असे अविरत चिंतवन करतात की, ‘मी भिन्न असून हे सर्व माझे आजूबाजूला असलेले भोग-उपभोग माझेपासून अत्यंत भिन्न आहेत.’ म्हणून हे कीर्तिमान्

आत्मन् ! परद्रव्यामध्ये मोह सोडून आपल्या शुद्ध आत्मस्वरूपामध्ये तत्पर होण्याचा प्रयत्न कर कसा ! शरीरादि कोणत्याही पुढ्रलाच्या मोहात अडकून जर मरण येईल तर स्मरण कर की, तुला क्षुद्र जन्तु होऊन अनंतकाल त्या पुढ्रलाच्या भक्षणामध्ये आसक्तीमध्ये खिचपत पडावे लागेल. तू भोजनद्वारा या शरीराची सेवा उपकार करण्याची भावना करतोस. परंतु हे कोणत्याही प्रकारे उचित नाही. कारण शरीर तर असा कृतज्ञ शेजारी आहे की, कुणीही केलेल्या उपकाराची त्यास जाणीवच नसते म्हणून आता भोजनामध्येही चित अडकवून कोस !”

याप्रमाणे हितोपदेशाच्या अमृतवर्षावाने अन्नावरची वासना दूर करून अन्नाहार सोडवावा आणि दूध वगैरे पेय आहार वाढवून नंतर त्याचाही योग्य समयी त्याग घावा, व नंतर गरम पाणी घेण्याचा मात्र नियम घावा. आणि जर कदाचित ग्रीष्मऋतू असेल, वाळवंटी प्रदेश असेल आणि पित्तप्रकृतीचे कारणाने तृष्णेची बाधा सहन करण्यास साधक असमर्थ असेल तर थंड पाणी तेवढे मोकळे ठेवावे आणि त्यास उपदेश घावा की, “हे आराधक ! आपल्या परम आगमामध्ये मरणांती सल्लेखनेचा अत्यंत दुर्लभ उपदेश दिलेला आहे. म्हणून विचारपूर्वक अतीचारादि दोषांपासून आपली रक्षा करणे व सल्लेखाना साधणे हे तुझे कर्तव्य आहे.”

यानंतर अशक्तता वाढलेली पाहून मृत्यु अगदी जवळ पोहोचलेला आहे असा निश्चय झाल्यानंतर गुरुमहाराजांना हे उचित आहे की समस्त संघाच्या अनुमतीने संन्यासामध्ये निश्चलतेसाठी पाण्याचाही त्याग घावा. या अनुक्रमाने चारही प्रकारच्या आहाराचा त्याग केल्यानंतर समस्त संघास क्षमा करवावी आणि निविघ्न समाधी साधावी म्हणून कायोत्सर्ग करवावा. त्याचे पश्चात वचनामृताचा वर्षाव करावा. अर्थात् संसारापासून वैराग्य उत्पन्न करणाऱ्या मंत्र, उपदेश त्या आराधकाच्या कानीं हळूवार शब्दांनी देत राहावा. श्रोणिक, वारिषेन, सुभग गवळी इत्यादि धर्मात्म्याचे दृष्टान्त ऐकवून व्यवहार आराधनेमध्ये प्रथमतः स्थिर करून निश्चय आराधनेमध्ये साधक लीन क्वावा यासाठी खालील प्रमाणे उपदेश घावा-

“हे आराधक ! श्रुतस्कंधाचे ‘एको मे सासदो अप्पा’ इत्यादि ‘वचन, अथवा “णमो अरहंताण” इत्यादि मंत्रपद आणि अर्ह इत्यादि अक्षर यापैकी जे तुला सुचेल व सुचेल त्याच्या अवलंबनाने आपले चित एकाग्र कर. हे महाशय !

‘एगो मे सासदो अप्पा’ या श्रुतज्ञानाने आपल्या आत्म्याचा निश्चय कर ! स्वसंवेदनद्वारा आत्म्याची भावना कर । संसारातील सगळ्या चिंतापासून मुक्त होऊन प्राण सोड ! अथवा जर तुझे मन क्षुधातृष्णादि परीष्वहने अथवा उपसर्गाने विचलित झाले असेल तर नरकादिकांच्या वेदनांचे स्मरण करून ज्ञानामृताच्या शीतल सरोवरात प्रवेश कर ! कारण अज्ञानी प्राणी शरीरामध्ये आत्मत्बुध्दीने “मी सुखी आहे, मी दुःखी आहे” असे संकल्प करून दुःखी होतो आहे, परतु भेदविज्ञानी जीव आत्मा आणि देहास भिन्न भिन्न जाणून देहाच्या सुखाने सुखी व दुःखाने दुःखी होत नाही; आणि विचार करतो की, ‘मला, स्थायी चैतनस्वरूपी आत्म्याला मरण नाही तर भय कशाचे ? ‘मला रोग नाही मग वेदना कोणती ? मी बालक नाही, वृद्ध नाही, मी तरुण नाही, तर मनोव्यथा तरी कशाची ? आणि हे महाभाग ! या थोड्या शारिरिक दुःखाने घाबरून प्रतिज्ञेपासून च्युत होऊ नकोस ! समाधिमध्ये चित्त दृढ करून निर्जरीची इच्छा कर ! पहा जोपावेतो तूं आत्म्याचे चिंतवन करता करता संन्यास ग्रहण करून सल्लेखनेमध्ये स्थित आहेस तोपावेतो क्षणाक्षणाला तुझ्या बहुत कर्माची निर्जरा होते आहे ! क्षय होतो आहे ! काय तूं धीर वीर पांडवांचे चरित्र विसरला नाहीस ना ! की त्यांना तापलेल्या लोखंडाची तप्त आभरणे शत्रूंनी घातली असतांनाही ते आपल्या ध्यानापासून तपस्येपासून च्युत झाले नाहीत व ध्यानाने मोक्षपदवी प्राप्त केली ! तुं सुकुमार मुनीचे चरित्र ऐकलं आहेस ना. त्या महात्म्याचे शरीर दुष्ट कोल्हणीने थोडे थोडे लचके तोडून अत्यंत दुःख देण्यासाठी म्हणून किती दिवस भक्षण केले ! परंतु यक्किंचितही मार्गच्युत न होता त्यांनी केवलज्ञान प्राप्त केले होते ! असे आणखी असंख्य उदाहरणे शास्त्रात मिळतात की, ज्यांनी दुःसह उपसर्ग सहन करून आपला परमार्थ साधला. काय तुझे हे कर्तव्य नाही कां की, त्यांचे अनुसरण करून जीवन, धनादि परिग्रह यापैकी कशाचीही वांछा न ठेवता अंतर्बाद्य परिग्रहाचा त्याग करून साम्य भावनेने अपरिग्रह, निर्ममत्वामध्ये दृढचित्त हो ! आनंदामृताचे पान कर !” याचे नंतर उपरोक्त प्रकाराने कषाय कृश करीत रलत्रयाच्या साधनेमध्ये तल्लीन होऊन आत्मध्यानात लीन होऊन पंचणमोकारमंत्र स्मरण करीत प्राण विसर्जन करावे हा संन्यासमरणाचा संक्षिप्त विधि आहे. ॥ १७८ ॥

सल्लेखना ही अहिंसेच्या पूर्ण साधनेसाठी आवश्यक आहे.

नीयन्तेऽत्र कषायाः हिंसाया हेतवो यतस्तनुताम् ।

सल्लेखनामपि ततः प्राहुरहिंसाप्रसिद्ध्यर्थम् ॥१७९॥

अन्वयार्थ - (यतः) ज्या अर्थी या सल्लेखनेमध्ये (हिंसायाः हेतवः कषायाः तनुताम् नीयन्ते) हिंसेला हेतुभूत कषाय क्षीण केले जातात, (ततः सल्लेखनाम् अपि अहिंसाप्रसिद्ध्यर्थम् प्राहुः) त्या अर्थी सल्लेखनेला सुद्धा आचार्यगण अहिंसेच्या सिद्धिसाठी कारण सांगतात-

भावार्थ - जेथे कषायांनी आवेशयुक्त मन-वचन-काय योगाची प्रवृत्ती होते तेथेच हिंसा आहे. आणि सल्लेखनेमध्ये तर कषायांना कृश करतात. म्हणून सल्लेखनेमध्ये कषाय क्षीण झाल्याने अहिंसेची सिद्धी होते. ॥१७९॥

समस्त सप्तशीलब्रते आणि ८ वे शील सल्लेखना या प्रकरणाचा समारोप करतात

इति यो ब्रतरक्षार्थं सततं पालयति सकलशीलानि ।

वरयति पतिंवरेव^{४५} स्वयमेव तमुत्सुका शिवपदश्रीः ॥१८०॥

अन्वयार्थ - (यः इति ब्रतरक्षार्थं सकलशीलानि सततं पालयति) जो श्रावक याप्रमाणे पंचाणुब्रताचे रक्षणार्थ समस्त शीलब्रतांचे निरंतर पालन करतो (तं शिवपदश्रीः उत्सुका पतिंवरा इव स्वयमेव वरयति) त्या पुरुषास मुक्तिरूपी लक्ष्मी स्वयंवरातील अतिशय उत्कंठित कन्यकेप्रमाणे स्वयं च वरण करते अर्थात् तो साधक मोक्षास प्राप्त होतो.

भावार्थ - स्वयंवरामध्ये कन्यका स्वतः॒हून उत्कंठित होऊन उत्तम पतीचा शोध करून त्याच्या गळ्यात वरमाला टाकते त्याचप्रमाणे या विश्वमंडपामध्ये मुक्तिरूपी कन्या आपल्या योग्य ब्रतादिकांनी विभूषित आत्म्याला स्वयं आपला नाथ बनविते अर्थात् तो जीव मुक्ती प्राप्त करतो. ॥१८०॥

••

~~~~~

(४५) पूर्वीच्या काळी राजादि वैभवशाली पुरुष आपल्या कन्येच्या विवाहासाठी स्वयंवर मंडप बनवीत असत. आणि त्यामध्ये देशविदेशाच्या राजकुमारांना बोलवीत. त्यापैकी राजकन्या ज्यास पसंत करील त्यास वरमाला घालून आपला पती निवडत असे.

अतीचारवर्णन

अतीचाराः सम्यक्त्वे ब्रतेषु शीलेषु पंच पंचेति ।

सप्ततिरमी यथोदितशुद्धिप्रतिबन्धिनो हेयाः ॥९८१॥

अन्वयार्थ - (सम्यक्त्वे ब्रतेषु शीलेषु पंच पंच इति अमी सप्ततिः अतीचाराः) सम्यक्त्व, पाचब्रते व सात शीलब्रते आणि सलेखना अशाप्रकारे या चौदा ब्रतांचे पाच पाच असे अतीचार^{१५} एकूण ७० आहेत व ते (यथोदितशुद्धिप्रतिबन्धिनो हेयाः) सर्व ७० अतीचार त्या त्या ब्रताचे जे स्वरूप आहे त्याच्या शुद्धतेला प्रतिबंधक आहेत, म्हणून हेय आहेत.

भावार्थ - सम्यगदर्शनाचे ५, पाच अणुब्रताचे प्रत्येकी पाच पाच या हिशेबाने २५ व दिग्ब्रतादि सात शीलाचे प्रत्येकी पाच पाच असे ३५ व सलेखनेचे ५ याप्रकारे एकूण सत्तर अतीचार होतात. यांचे निरूपण यानंतर पुढील श्लोकात करणार आहेत.

अतीचारांचा त्याग अगदी आवश्यक आहे कारण त्यानी ब्रतामध्ये दूषण लागते. ॥९८१॥

सम्यगदर्शनाचे अतीचार सांगतात -

शंका तथैव कांक्षा विचिकित्सा संस्तवोऽन्यदृष्टीनाम् ।

मनसा च तत्प्रशंसा सम्यगदृष्टेरतीचाराः ॥९८२॥

अन्वयार्थ - (शंका तथैव कांक्षा, विचिकित्सा, अन्यदृष्टीनाम् संस्तवः च मनसा

(४६) सागारधर्ममृतामध्ये पं. आशाधरजी सांगतात

अतिक्रमो मानसशुद्धिहनिव्यतिक्रमो यो विषयाभिलाषा ।

तथातिचारं करणालासत्वं भंगो द्वानाचारमिह ब्रतानाम् ॥

चार गोष्टी ब्रताच्या शुद्धपालनास प्रतिबंधक आहेत. १ अतिक्रम - मनाची शुद्धि न राहणे २ व्यतिक्रम - विषयांची अभिलाषा यास व्यतिक्रम म्हणतात. ३ अतीचार - ब्रताच्या पालनामध्ये आळस व ४ अनाचार - ब्रताचा भंग होणे यास अनाचार म्हणतात. अध्याय ४ लोक १७ मध्ये 'देशभंगत्राण' हे अतीचाराचे स्वरूप सांगितले आहे. ब्रताचा एकदेश भंग व एकदेश पालन यास अतीचार म्हणतात. श्लोक १८ मध्ये 'अतीचारोऽशमंजनम्' हे सांगितले आहे.

तत्प्रशंसा) शंका, तसेच कांक्षा विचिकित्सा, मिथ्याष्टीची स्तुती आणि प्रशंसा असे एकून पाच (सम्यगदृष्टे: अतीचाराः) सम्यगदर्शनाचे अतीचार आहेत.

भावार्थ - १ शंका सर्वज्ञप्रणीत अनेकान्तात्मक वस्तुस्वरूपांत संदेह करणे. २ कांक्षा- इहलोक व परलोकसंबंधी भोगांची इच्छा करणे. ३ विचिकित्सा - अनिष्ट तशाच दुर्गंधी वस्तू पाहून घृणा म्हणजेच किळस करणे. (स्नानादि न करणाऱ्या मुरुंचे मलीन शरीर पाहून ग्लानि न करणे वगैरे) ४. संस्तव - पाखंडी विधर्मीय, सांधूची वचनाने स्तुती करणे आणि ५ प्रशंसा - त्याचे मनाने समर्थन करणे. हे सम्यगदर्शनाचे पाच अतीचार आहेत.

प्रश्न - सम्यगदर्शनाचे तर आठ दोष सांगितलेले आहेत. त्यांच्या अभावात सम्यगदर्शन निर्मल म्हटले जाते. परंतु येथे तर अतीचारामध्ये पाचच का सांगितले?

उत्तर - अन्यत्र जे आठ दोष सांगितले आहेत ते सर्व सूक्ष्म विचार केला तर या पाचामध्ये सामावले जातात. काही बाकी राहात नाहीत. म्हणून बुद्धिमान पुरुषांनी या पाचमध्ये सर्व दोषांचा संग्रह करून घ्यावा. ॥१८२॥

अहिंसाणुव्रताचे अतीचार सांगतात -

छेदनताडनबन्धाः भारस्यारोपणं समधिकस्य ।

पानान्नयोश्च रोधः पश्चाहिंसाव्रतस्येति ॥१८३॥

अन्वयार्थ - (अहिंसाणुव्रतस्य) अहिंसाणुव्रताचे (छेदन-ताडन-बन्धाः) २ छेदन २ ताडन ३ बंध (समधिकस्य अतिभारस्य आरोपणं) अतिशय अधिक ओझे लादणे व (च पानान्नयोः रोधः) अन्नपानाचा निरोध (पंच) असे पाच अतीचार आहेत.

भावार्थ - १ छेदन - कोण्या प्राण्याचे हातपाय नाक, कान वर्गरे उपांग कापणे यास छेदन म्हणतात. २ ताडन - काठी चाबुकाने मारणे यास ताडन म्हणतात ३ बंध - गमन करणाऱ्या जनावरांना दोरी वगैरेनी बांधून ठेवणे म्हणजे बंध होय. ४ अतिभारोपण - क्षमतेपेक्षा लोभाने अधिक ओझे लादणे यास अतिभारारोपन म्हणतात. ५ अन्नपाननिरोध - खाण्यापिण्यास न देतां त्यास भुक्तेले व तहानलेले ठेवणे यास अन्नपाननिरोध म्हणतात हे पाच अहिंसाव्रताचे अतीचार आहेत. अर्थात् यामुळे व्रताचा एकदेश भंग होतो व व्रतात दोष लागतो.

सत्यव्रताचे अतीचार -

मिथ्योपदेशदानं रहसोभ्याख्यानकूटलेखकृती ।

न्यासापहारवचनं साकारमंत्रभेदश ॥१८४॥

अन्वयार्थ - सत्यव्रताचे खालीलप्रमाणे पाच अतीचार आहेत. (१) (मिथ्योपदेशदानं) - मिथ्योपदेश-अर्धार्मास प्रेरक असा खोटा उपदेश देणे (रहसोभ्याख्यान कुटलेखकृती) (२) रहोभ्याख्यान - एकान्तातील गुप्त गोष्टी प्रगट करणे (३) कूटलेखकृती - खोटा दस्ताएवज आदि करणे लिहणे. (न्यासापहारवचनं) न्यासापहार अर्थात् दुसऱ्याने धरवर ठेवलेल्या ठेवीचे अपहरण करणे व त्याची वार्ता न सांगणे (च साकारमंत्रभेदः) आणि साकारमंत्रभेद-शरीरचेष्टावरुन इंगित, गुप्त अभिप्राय जाणून तो प्रगट करणे, हे पाच सत्याणुव्रताचे अतीचार आहेत.

अचौर्यव्रताचे अतीचार-

प्रतिरूपकव्यवहारः स्तेननियोगस्तदाहृतादानम् ।

राजविरोधातिक्रमहीनाधिकमानकरणं च ॥१८५॥

अन्वयार्थ - (प्रतिरूपकव्यवहारः) (१) प्रतिरूपकव्यवहार- चांगल्या वस्तुमध्ये हीन दर्जाच्या वस्तु मिसळणे हा प्रतिरूपक व्यवहार नामक अतीचार आहे. (स्तेननियोग) (२) चोरीमध्ये नियोग अर्थात् चोरी करणाऱ्यास मदत करणे, उत्तेजन देणे, करविणे हा दुसरा स्तेनप्रयोग होय. (तदाहृतादानम्) (३) चोरी करून आणलेले चोरीचे धन वस्तू कमी दरात मिळतात म्हणून घेणे हे तदाहृतादान आहे. (राजविरोधातिक्रमहीनाधिकमानकरणं च) (४) राजविरोधातिक्रम - राजाकरवी प्रचलित कायदेकानूचे उल्लंघन करणे यास राजविरोध अथवा विरुद्धराज्यातिक्रम अतीचार म्हणतात. (च हीनाधिकमानकरणं) हीनाधिकमानकरण - कमी वजनाने विक्री करणे व जास्त वजनाने खरेदी करणे हीनाधिकमान अथवा हीनाधिकमानोन्मान अतीचार म्हणतात. खोटी वजने, गज मीटरपट्टी वगैरे खोटी वापरणे हा सत्याणुव्रताचा दोष आहे. हे पाच अचौर्याणुव्रताचे अतीचार आहेत.

बम्हचर्याणुव्रत, स्वदारसंतोष अथवा परदारनिवृत्ती व्रताचे अतीचार सांगतात-

स्मरतीव्राभिनिवेशोऽनंगक्रीडान्यपरिणयनकरणम् ।

अपरिगृहितेतरयोर्गमने चेत्वरिकयोः पञ्च ॥१८६॥

अन्वयार्थ - (स्मरतीव्राभिनिवेशोनंगक्रीडान्यपरिणयनकरणम्) १ स्मरतीव्राभिनिवेश (कामसेवनाची तीव्र इच्छा) २ अनंगक्रीडा (संभोगाच्या अवयवाशिवाय अन्य अंगाने क्रीडा करणे) ३ (अन्यपरिणयनकरणं) दुसऱ्यांचे लग्न जुळवणे [धंदा

म्हणून] तसेच (च अपरिगृहीतेरयोः इत्वरिकयोः गमने) अपरिगृहीत इत्वरिकागमन व परिगृहीत इत्वरिका गमन हे ब्रह्मचर्याणुव्रतो पाच अतीचार आहेत.

भावार्थ - १ स्मरतीब्राभिनिवेश - कामसेवनाची तीव्र अभिलाषा ठेवणे हा कामतीब्राभिनिवेश अतीचार होय.

२. अनंगक्रीडा - संभोगास योग्य इन्द्रियाव्यतिरिक्त अन्य अवयवद्वारा कामसेवन करणे हा अनंगक्रीडा अतीचार होय.

३. अन्यविवाहकरण - दुसऱ्याची लग्न जुळविणे आदि धंदे करणे हा परविवाहकरण नामक अतीचार होय.

४. अपरिगृहीता इत्वरिका गमन - जिचे कुणी ग्रहण केले नाही अशा वेश्येकडे जाणे येणे आदि व्यवहार करणे हाही अतीचार आहे. तसेच ५. **परिगृहीता इत्वरिकागमन** - दुसऱ्याची रखेली, विवाह बद्ध अशा 'धंदेवारांक स्त्रीकडे जाणे येणे आदि व्यवहार ठेवणे हा पाचवा अतीचार आहे. याप्रमाणे चौथ्या ब्रह्मचर्याणुव्रताचे, (स्वदारसंतोष अथवा परदारनिवृत्ती) व्रताचे पाच अतीचार आहेत. || १८६ ||

परिग्रह परिमाणव्रताचे अतीचार

वास्तुक्षेत्राष्टापदहिरण्यधनधान्यदासदासीनाम् ॥

कुप्यस्य भेदयोरपि परिमाणातिक्रियाः पञ्च ॥१८७॥

अन्यवार्थ - (वास्तुक्षेत्राष्टापदहिरण्यधनधान्यदासदासीनाम्) १ घर व शेत - जमीन २ सोने- चांदी ३ धन-धान्य ४ दासदासी व (कुप्यस्य भेदयोः) आणि ५ सोने आणि चांदी सोडून अन्य भांडी व वस्त्र हे कुप्य अशा दहा बहिरंग परिग्रहाच्या सुद्धा (परिमाणातिक्रियाः पञ्च) परिमाणाचे उल्लंघन करणे हे अपरिग्रह व्रताचे पाच अतीचार आहेत.

भावार्थ - दोन दोन भेद सांगितले आहेत. बहिरंग परिग्रह तर दहा प्रकारचा आहे. त्यापैकी दोन दोनची जोडी लावून त्याच्या पाच जोड्या बनविल्या व त्यांचे जे प्रमाण व्रत घेतांना केले असेल त्याची मर्यादा उल्लंघन करणे हे या व्रताचे पाच अतीचार सांगितलेले आहेत. || १८७ ||

सात शीलापैकी प्रथम शीलव्रत व प्रथम गुणव्रताचे दिग्ब्रताचे अतीचार -

ऊर्ध्मधस्तात्तिर्यग्ब्यतिक्रमाः क्षेत्रवृद्धिराधानम् ।

स्मृत्यन्तरश्च गदिताः पंचेति प्रथमशीलस्य ॥१८८॥

अन्यवार्थ - (उर्ध्मधस्तात्तिर्यग्ब्यतिक्रमाः) १ उर्ध्व व्यतिक्रम २ अधोव्यतिक्रम

३ तिर्यग्व्यतिक्रम; म्हणजे १ वर पर्वतादिकांच्या उंचीची जी मर्यादा केली असेल तिचे उल्घंघन करणे २ खाली खाणादिकांची जी मर्यादा बांधली असेल तिचे उल्घंघन करणे ३ या व्यतिरिक्त अन्यदिशांच्या मर्यादिचे उल्घंघन करणे (क्षेत्रवृद्धि) नियत मर्यादा वाढवून घेणे ४ दहाही दिशांची सीमा वाढवून घेणे व (स्मृत्यन्तरस्य आधानम्) व आठवणीतील दिशांची मर्यादा विसरणे, त्याबाहेर व्यवहार करणे हे पाच तीन गुणव्रतांपैकी पहिले गुणव्रत-दिग्व्रताचे पाच अतीचार आहेत.

॥ १८८ ॥

देशव्रताचे अतीचार - (दुसरे शील व २ रे गुणव्रत)

प्रेष्यस्य संप्रयोजनमानयनं शब्दरूपविनिपातौ ।

क्षेपोऽपि पुद्गलानां द्वितीयशीलस्य पञ्चेति ॥ १८९ ॥

अन्वयार्थ - (प्रेष्यस्य संप्रयोजनम्) देशव्रतात जी मर्यादा केली त्याबाहेर नौकर वा अन्य व्यक्तीस पाठविणे [१ प्रेष्यप्रयोग] (आनयनम्) २ या सीमेच्या बाहेरील वस्तू मागविणे [आनयन] (शब्दरूपनिक्षेपौ) ३ शब्दनिक्षेप (मर्यादिच्या बाहेरील पुरुषासह शब्दाने भाषण व्यवहार करणे) व ४ रूपनिक्षेप - मर्यादिबाहेर आपले रूप दाखवून इंगित करणे तसेच (अपि पुद्गलानां क्षेपः) तसे ५ पुद्गल खडा वगैरे फेकून इंगित करणे [५ पुद्गलक्षेप] (इति द्वितीयशीलस्य पञ्च) असे दुसऱ्या गुणव्रताचे व शीलाचे पाच अतीचार आहेत. ॥ १८९ ॥

तिसरे गुणव्रत व तिसरे शील अनर्थदण्डव्रताचे पाच अतीचार

कंदर्पः कौत्कुच्यं भोगानर्थक्यमपि च मौखर्यम् ।

असमीक्षिताधिकरणं तृतीयशीलस्य पञ्चेति ॥ १९० ॥

अन्वयार्थ - (कंदर्पः कौत्कुच्यं अपि भोगानर्थक्यम् च मौखर्यम्) १ कंदर्प २ कौत्कुच्य ३ भोगानर्थक्य व ४ मौखर्य (असमीक्षिताधिकरणं) विचार न करता कोणतेही काम करणे म्हणजे ५ असमीक्ष्याधिकरण (इति तृतीयशीलस्य पञ्च) याप्रमाणे ३ रे गुणव्रत व शीलाचे पाच अतीचार आहेत.

भावार्थ - १ कंदर्प - रागाच्या अधिकतेमुळे हास्यमिश्रित अशिष्ट व कामोदीपक वचन बोलणे यास कंदर्प म्हणतात.

२ कौत्कुच्य - विकारानुसार शरीराच्या अशिष्ट व अभद्र चेष्टांना कौत्कुच्य म्हणतात.

३ भोगोपभोगानर्थक्य - भोग आणि उपभोगाच्या पदार्थाचा निष्ययोजन (अकारण) संग्रह करणे हे भोगोपभोगानर्थक्य होय.

मौख्यर्य - निष्कारण यद्वातद्वा काहीतरी बडबड करणे यास मौख्यर्य म्हणतात.

५ असमीक्षाधिकरण - विचार न करता अविचाराने आवश्यकता नसलेल्या गोष्टी करीत राहणे यास असमीक्षाधिकरण म्हणतात.

सामायिकब्रताचे अंतीचार (१ ले शिक्षाब्रत व चौथे शीलब्रत)

वचनमनःकायानां दुःप्रणिधानम् (नान्य) नादरश्वैव ।

स्मृत्यनुपस्थानयुताः पंचेति चतुर्थशीलस्य ॥१९१॥

अन्यवार्थ - (वचनमनःकायानां दुःप्रणिधानम्) १ मनो दुष्प्रणिधान - मनाची अन्यथा प्रवृत्ती २ वचन दुष्प्रणिधान वचनाची अन्यथा प्रवृत्ती व ३ कायदुःप्रणिधान - शरीराची दुष्प्रवृत्ती (च अनादरः एव) आणि ४ अनादर (स्मृत्यनुपस्थानयुताः) ५ स्मृत्यनुपस्थानसहित (इति चतुर्थशीलस्य पंच) याप्रमाणे पाच ४ थ्या शीलाचे म्हणजे पहिल्या शिक्षाब्रताचे अंतीचार आहेत.

भावार्थ - १ सामायिक म्हणताना अशुद्ध पाठ म्हणणे हे वचनदुःप्रणिधान आहे. २ अन्य विषयाकडे झुकून मन विचलित करणे हे मनोदुःप्रणिधान होय. शरीराची चलाचल प्रवृत्ती कायदुष्प्रणिधान होय. ४ सामायिकाचे वेळी मन न लागणे, अनादरपूर्वक करणे म्हणजे अनादर अंतीचार होय व सामायिकाचा पाठ विसरणे अथवा, हे श्लोक मी म्हटले की नाही अशा विकल्पास स्मृत्यनुपस्थान म्हणतात. ॥१९१॥

प्रोषधोपवासद्रताचे अंतीचार - (२ रे शिक्षाब्रत व पाचवे शीलब्रत)

अनवेक्षिताप्रमार्जितमादानं संस्तरस्तथोत्सर्गः ।

स्मृत्यनुपस्थानमनमानादरश्वं पंचोपवासस्य ॥१९२॥

अन्यवार्थ - (अनवेक्षिताप्रमार्जितम् आदानं) न पाहता व न झाडता, स्वच्छ न करता १वस्तूचे ग्रहण करणे (संस्तरः तथा उत्सर्गः) २त्याचप्रकारे चटई, आंथरूण आंथरणे आणि ३ मलमूत्र टाकणे (स्मृत्यनुपस्थानम् च अनादरः) ४ स्मृत्यनुपस्थान व अनादर असे (पंच उपवासस्य) प्रोषधोपवासाचे पाच अंतीचार आहेत.

भावार्थ - या प्रोषधोपवास ब्रतामध्ये १ पूजनादिकांची सामग्री वगैरे न झाडता व न पाहताना घेणे हे अनवेक्षित अप्रमार्जित आदानं होय. २ याचप्रमाणे न झाडता व न पाहता चटई आंथरूण टाकणे हे अनवेक्षित अप्रमार्जित संस्तर; ३ न पाहतां न झाडतां कोठेही भूमीवर मलमूत्र टाकणे यास अनवेक्षित अप्रमार्जित उत्सर्ग म्हणतात. ४ प्रोषधविधी विसरणे हे स्मृत्यनुपस्थान होय ५ व स्वाध्याय

ध्यान धारणा आदि कार्यात उत्साह न ठेवणे हा अनादर अतीचार होय. याप्रमाणे ५ वे शील व दुसऱ्या शिक्षाब्रताचे पाच अतीचार आहेत. ॥ १९२ ॥

भोगोपभोग परिमाणब्रताचे अतीचार (६वे शील व ३ रे शिक्षाब्रत)

आहारो हि सचित्तः सचित्तमिश्रसचित्तसंबन्धः ।

दुष्पकोऽभिषवोऽपि च पंच अमी षष्ठशीलस्य ॥ १९३ ॥

अन्वयार्थ - (हि सचित्तः आहारः) १ सचित्त पदार्थाचा आहार घेणे (सचित्तमिश्रः) २ सचित्ताने मिश्र आहार घेणे (सचित्तसंबन्धः) ३ संचित्ताशी संबद्ध भोगोपभोगाची सामग्री खाणे (दुष्पकः) ४ दुष्पकाहार म्हणजे न शिजलेले अथवा अति शिजलेल्या चलितरस वस्तूचा आहार व ५ अभिषवाहार असे भोगोपपरिमाण नामक (षष्ठशीलस्य अमी पञ्च) सहाव्या शीलाचे व तिसऱ्या शिक्षाब्रताचे अतीचार आहेत.

भावार्थ - १ जीवसहित पदार्थाना सचित्त म्हणतात. सचित्तांचा आहार (२ जो वेगळा करणे शक्य नाही) असा सचित्तमिश्र आहार ३ सचित्ताशी संबंधित अर्थात् सचित्तस्पर्शित आहार सचित्तसंबन्ध आहार (४) कष्टाने पचविण्यासारख्या व अपचनीय आहारास दुष्पकाहार म्हणावे व ५ कामोद्दीपक तळलेल्या जड वस्तूच्या आहारास अभिषवाहार म्हणतात.

याप्रमाणे ३ रे शिक्षाब्रत व सहावे शील या ब्रताचे पाच अतीचार आहेत.
॥ १९३ ॥

अतिथिसंविभाग ब्रताचे अतीचार (७ वे शील व ४ थे शिक्षाब्रत)

परदातृव्यपदेशः सचित्तनिक्षेपतत्पिधाने च ।

कालस्यातिक्रमणं मात्सर्यं चेत्यतिथिदाने ॥ १९४ ॥

अन्वयार्थ - (परदातृव्यपदेशः) १ परदाता व्यपदेश (सचित्तनिक्षेपतत्पिधाने च) २ सचित्तनिक्षेप व ३ सचित्त पिधान (कालस्य अतिक्रमणं) काळाचा अतिक्रम (च मात्सर्यं) व ५ मात्सर्य हे (अतिथिदाने) अतिथिसंविभाग ब्रताचे पाच अतीचार आहेत.

भावार्थ - १ कोण्यातरी प्रयोजनाने मिषाने दुसऱ्याचे नावाने दान देणे. हा परदातृव्यपदेश आहे. २ कमलपत्रादिकादि सचित्त वस्तुमध्ये आहार ठेवणे हा सचित्तनिक्षेप होय. ३ सचित्त वस्तूने झाकलेला आहार देणे सचित्तपिधान दोष होय. ४ अतिथी साधू यांच्या आहाराचा काळ उलटून गेल्यानंतर आहार देणे हा कालातिक्रम अतीचार होय. ५ व अन्य दात्यासह ईर्षा करणे अथवा त्याची

प्रशंसा सहन न होणे हा मात्सर्य नामक पाचवा अतीचार होय. याप्रमाणे अतिथिसंविभाग नामक चवथ्या शिक्षाव्रताचे व सातव्या शीलाचे पाच अतीचार जाणावेत. ॥ १९४ ॥

सल्लेखनेचे अतीचार (आठवेशील)

जीवितमरणाशंसे सुहृदनुरागः सुखानुबंधश्च ।

सनिदानः पञ्चैते भवन्ति सल्लेखनाकाले ॥ १९५ ॥

अन्वयार्थ - (जीवितमरणाशंसे)^१ जीविताशंसा २ मरणाशंसा (सुहृदनुरागः) मित्रांची प्रीतिपूर्वक स्मृती (सनिदानःच सुखानुबंधः) निदान सहित व ५ सुखानुबंध (एते पञ्च सल्लेखनाकाले भवन्ति) हे सल्लेखनेचे पाच अतीचार आहेत.

भावार्थ - १ असार शरीराबाबत ते टिकावे म्हणून आस्थावान् होणे ही जीविताशंसा होय. २ रोगादिकांची पीडा सहन न झाल्याने “मरण लौकर यावे” अशी भावना करणे ही मरणाशंसा होय. ३ सुहृदनुरागः - मित्र, नात्यागोत्यांच्या अनुरागामध्ये अटकणे हा सुहृदनुराग होय. ४ निदान परभवामध्ये भविष्यकालीन सुखाची अभिलाषा वा दुःखाचे भय याची चिंता करणे निदान होय. ५ सुखानुबंध - पूर्वी भोगलेल्या सुखांचे, भोगांचे स्मरण करणे, स्मृति चाळविणे हा सुखानुबंध होय.

याप्रमाणे हे सल्लेखनेचे पाच अतीचार जाणावेत. ॥ १९५ ॥

अतीचार प्रकरणाचा समारोप -

इत्येतानतिचारानपरानपि संप्रतकर्य परिवर्ज्य ।

सम्यक्त्वव्रतशीलैरमलैः पुरुषार्थसिद्धिमेत्यचिरात् ॥ १९६ ॥

अन्वयार्थ - (इति एतान् अतीचारान्) याप्रमाणे या अतीचारांना व (अपरान् अपि सम्प्रतकर्य) आणि याशिवाय अन्य दोषांचाही समीचीन निर्णय करून, जाणून ह्यांनाही (परिवर्ज्य) सर्वप्रकारे (परिवर्जन करून) सोडून, त्या अतीचारांनी रहित होत्साता हा मुमुक्षुजीव (अमलैः सम्यक्त्वव्रतशीलैः) सम्यक्त्व पाचव्रते व सप्तशील यांची निर्दोष पालना करून (अचिरात् पुरुषार्थसिद्धिम् एति) तो पुण्यात्मा तात्काळ अल्पकाळात पुरुषार्थाची सिद्धी करून घेतो. मोक्ष प्राप्त करतो.

भावार्थ - अतीचार व दोषांचा परिहार करून सम्यक्त्व, पाच व्रते व सात शील हे सर्व शुद्ध निर्मल होतात आणि ते परिपूर्ण शुद्ध झाले तर आत्मा आपल्या साधनेन शीघ्रच इष्ट पदाची प्राप्ती करून घेतो. ॥ १९६ ॥

याप्रमाणे देशचारित्राचे वर्णन संपले.

००

सकलचारित्रवर्णन

आता यानंतर सकलचारित्राचे वर्णन करतात. त्यामध्ये साधूंनी तपाचा अंगीकार करावा हे या श्लोकांत सांगितलेले आहे.

चारित्रान्तर्भावात् तपोऽपि मोक्षांगमागमे गदितम् ।

अनिगृहितनिजवीर्यस्तदपि निषेव्यं समाहितस्वान्तैः ॥१९७॥

अन्वयार्थ - (चारित्रान्तर्भावात् आगमे तपः अपि मोक्षांगम् गदितम्) जैन दर्शनामध्ये तपाचा अंतर्भावात् चारित्रामध्येच केलेला आहे. म्हणून तप हे सुद्धा मोक्षाचे अंग, साधन, मार्ग सांगितलेले आहे. (अनिगृहितनिजवीर्यः) जे आपले सामर्थ्य लपवत नाहीत आणि (समाहितस्वान्तैः) जे समाहित-सावधान समताभावाने परिणत अशा मनाच्या भूमिकेमध्ये आहेत त्या साधकाकरवी (तदपि) ते तप सुद्धा (निषेव्यं) आचरण करण्यायोग्य आहे.

भावार्थ - मोक्षांग सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रस्वरूपाचा सांगितलेला आहे. आणि तप हे एक चारित्राचे अंग आहे. तपही चारित्रच आहे, कारण दशधर्मामध्ये उत्तम तपाचा अंतर्भाव होतो व धर्म संवर निर्जरला कारणभूत चारित्रच आहे. अतएव तेही एक मोक्षाचे साधन आहे. म्हणून मुमुक्षु साधकांनी आपली शक्ती न लपविता व आत्मस्वरूपात समताभावरूपाने सावधान होऊन तपाचे आचरण करावे. तपश्चरणासाठी दोन गोष्टीची आवश्यकता आहे. १ तदनुकूल सामर्थ्य असावयास हवे व (२) चंचल मन आपल्या आत्म्यामध्ये एकाग्र करावयास हवे. जो शक्ती लपवील आणि ‘माझे कडून तप होत नाही, असे म्हणेल तो तपाचा अंगीकार करू शकत नाही. आणि ज्याचे मन चंचल असल्यामुळे आत्माधीन नाही त्याने तपाचा अंगीकार केला तरीही अंतरंगांत इच्छा तर आहेच; त्यामुळे जेथे इच्छा आहे तेथे तप तर असू शकत नाही. कारण तपाचे लक्षण तर इच्छेचा निरोध हे आहे. “इच्छानिरोधस्तपः” हे आगमामध्ये तपाचे लक्षण सांगितलेले आहे.

विशेषार्थ - गृहस्थ जीवनात बारा व्रते, प्रतिमा व समाधिमरणाची साधना केल्यानंतर मुमुक्षुने मुनीव्रताचा अंगीकार करून नयाची साधना करावी. ॥१९७॥

यानंतर पुढील श्लोकात सहा बहिरंग तपाचीही पालना करावी हे सांगतात -

अनशनमवमोदर्य विविक्तशश्यासनं रसत्यागः ।

कायकलेशो वृत्तेः संख्या च निषेव्यमिति तपो बाह्यम् ॥१९८॥

अन्वयार्थ - (अनशनम् अवमोर्दर्य विविक्तशब्द्यासनं रसत्यागः) १ अनशन २ अवमोर्दर्य ३ विविक्त शब्द्यासन ४ रसपरित्याग तसेच (कायकलेशः च वृत्तेः संख्या इति) ५ कायकलेश आणि ६ वृत्तिपरिसंख्यान असे (बाह्यं तपः निषेव्यम्) सहा प्रकारचे बाह्य तप आचरण करावे.

भावार्थ - तप दोन प्रकारचे आहे.

१ बहिरंग तप व २ अंतरंग तप. नित्य - नैमित्तिक प्रवृत्ती करीत असताना इच्छेचा निरोध करून जी साधना करण्यात येते आणि जी बाह्यतः दुसऱ्यांनाही प्रत्यक्ष दिसून येते त्यास बाह्यतप (बहिरंग तप म्हणतात.) मनाच्या चंचलतेचा निरोध करून जी अंतरंग साधना करण्यात येते आणि जे दुसऱ्याच्या हष्टीला पडू शकत नाही त्यास अंतरंग तप म्हणतात. त्यापैकी बाह्य तपाचे सहा भेद आहेत.

१ खाद्य, स्वाद्य, लेहा व पेय अशा चारही प्रकारच्या आहाराचा त्याग करण्यात येतो त्यास अनशन तप म्हणतात. २ भूकेपेक्षा कमी आहार घेणे यास अवमोर्दर्य अथवा उनोदर म्हणतात.

३ जेथे विषयासक्त जीवांचा संचार संभवनीय नाही अशा एकान्त स्थानी बसणे झोपणे यास विविक्त शब्द्यासन म्हणतात. ४ दूध, दही तूप, तेल, वगैरे गोंड पदार्थ, आणि मीठ या सहा रसापैकी किमान एकतरी, दोन किंवा तीन आदि रस सोडणे यास रसपरित्याग म्हणतात. ५ परीषह जाणून सहन करावे लागतील तेव्हा परीषहाच्या पीडा सहन करणे यास कायकलेश तप म्हणतात. ६ अमूक प्रकारची वृत्ती मिळाली तरच आहार घेईन. अशा प्रकारच्या वृत्तीच्या मर्यादिला वृत्ति-परिसंख्यान म्हणतात.

सहा बाह्य तपाचे प्रयोजन - पहिल्या तपाने रागादिकावर विजय प्राप्त करता येतो, कर्माचा क्षय होतो, ध्यान आदिकाची सिन्दी होते. दुसऱ्या उनोदर तपाने पुनः सामायिकादि करतांना झोप येत नाही, दोष कमी लागतात, संतोष व स्वाध्यायामध्ये प्रवृत्ती सुगम होते. तिसऱ्या विविक्त शब्द्यासन तपाने बाधा उत्पन्न होत नाही व ते ब्रह्मचर्याच्या पालनेला पोषक आहे. चौथ्या रसपरित्यागतपाने इंद्रियं स्ववश होतात, निद्रा व आळसाचा परिहार होतो, स्वाध्यायाची साधना

(४७) खाद्य - अन्न, दाळ भात वगैरे २ स्वाद्य - स्वाद घेण्यायोग्य तांबुल वगैरे ३ लेहा-चाटण्यायोग्य चाचणी वगैरे ४ पेय - पिण्यायोग्य रस पाणी वगैरे.

सुगम होते. पाचव्या तपाने (कायकलेश) सांसारिक सुखाची वासना कमी कमी होते, रागाचा अभाव होतो, कष्ट सोसण्याची तयारी होते.

आणि ६ व्या वृत्तिपरिसंख्यान तपाने आशा, तृष्णा घटते.

याप्रमाणे बहिरंग-तपाचे स्वरूप व प्रयोजन सांगितलेले आहे. ॥ १९८ ॥

विनयो वैव्यावृत्यं प्रायश्चित्तं तथैव चोत्सर्गः ।

स्वाध्यायोऽथ ध्यानं भवति निषेव्यं तपोऽन्तरंगमिति ॥ १९९ ॥

अन्वयार्थ - (विनयः वैव्यावृत्यं प्रायश्चित्तं तथैव च उत्सर्गः स्वाध्यायः अथ ध्यानं) विनय, वैव्यावृत्य, प्रायश्चित्त त्याचप्रमाणे उत्सर्ग, स्वाध्याय आणि नंतर ध्यान (इति अंतरंगं तपः निषेव्यं भवति-) याप्रमाणे अंतरंग तप आचरण करावयास पाहिजेत.

भावार्थ - अंतरंग तपाचे सहा भेद आहेत. रत्नत्रय आणि देव गुरु आदींचा आदरभाव राखणे हे विनय तप होय. विनय दोन प्रकारचा आहे १ मुख्यविनय २ उपचारविनय - सम्पर्दर्शन-ज्ञान-चारित्रास पूज्यत्वाच्या भावनेने आदरपूर्वक धारण करणे यास मुख्यविनय म्हणतात. रत्नत्रय तीन प्रकारचे आहे. म्हणून मुख्य विनय तीनप्रकारचा आहे. रत्नत्रयाचे धारक आचार्यादिकांना विनयपूर्वक नमस्कारादि करणे हा उपचार विनय आहे. या आचार्यादिकांच्या भक्तिवश परोक्षरूपाने त्यांच्या विहाराची व्यवस्था करणे व स्वयं तीर्थक्षेत्रादिकांची वंदना करणे हाहि विशेष उपचारविनय आहे. पूज्य आचार्य उपाध्यायादिकांची सेवा करणे यास वैव्यावृत्य म्हणतात. त्या वैव्यावृत्याचेही दोन भेद आहेत. एक कायचेष्टाजनित जसे हाताने पाय वगैरे दाबणे. दुसरा परवस्तुजन्य. जसे आहाराचे वेळी औघधादि देवून साधूजनांना रोगपीडाणासून मुक्त करणे. वैव्यावृत्य दहा प्रकारच्या साधूंचे होते. याही अपेक्षेने तत्त्वार्थसूत्रामध्ये त्याचे दहा भेद केले आहेत. प्रमादामुळे घडलेल्या दोषांना प्रतिक्रमणादिक क्रिया अथवा तप-ब्रतादिकांचा स्वीकार करून दूर करणे यास प्रायश्चित्त म्हणतात. धनधान्यादि बाह्य परिग्रह व क्रोधमानादि अंतरंग परिग्रहामध्ये अहंकार व ममकार बुद्धीचा त्याग करणे यास उत्सर्ग तप म्हणतात. प्रायश्चित्ताचे ९ भेद व उत्सर्गाचे दोन भेद सांगितलेले आहेत. ज्ञानभावनेच्या संस्कारासाठी आळस सोडून श्रद्धानपूर्वक जैन सिद्धान्ताचे स्वतः अध्ययन करणे, वारंवार अभ्यास करणे, धर्मोपदेश देणे, दुसऱ्याचे प्रवचन ऐकणे यास स्वाध्याय म्हणतात. याचे १ वाचना २ प्रच्छना ३ अनुप्रेक्षा ४ आम्नाय व ५ धर्मोपदेश असे पाच भेद आहेत. आणि सर्व चित्तांच्या -

विकल्पांचा त्याग करून धर्मामध्ये तसेच शुद्धात्मचिंतनामध्ये एकाग्र होणे यास ध्यान म्हणतात.

प्रथम अंतरंग तपाने मान कषायांचा त्याग होऊन ज्ञानादि गुणांची वृद्धि होते, वैद्यावृत्य तपाने दुसऱ्यांच्या गुणांच्या अनुरागामुळे मानाचा अभाव होतो. तिसऱ्या तपाने ब्रतादिकांची शुद्धता होऊन शल्याचा अभाव होतो व परिणाम निर्मल होतात. तसेच मानादि कषाय कृश होतात. चौथ्या तपाने परिग्रहवासना व ममत्वाचा नाश होतो, मोह क्षीण होतो. पाचव्या तपाने बुद्धि वृद्धिंगत होऊन परिणाम उज्ज्वल होतात. संवेगाची सिद्धी होते, धर्माची अभिवृद्धि होते आणि ६ व्या ध्यान तपाने मन स्वाधीन होऊन अनाकुलता प्राप्त झाल्याने परम आनंदामध्ये मग्न होतो.

ही मुर्नीची तपे सुखा गृहस्थाने यथाशक्ति आचरावीत हे पुढील श्लोकांत सांगतात -

जिनपुंगवप्रवचने मुनीश्वराणां यदुक्तमाचरणम् ।

सुनिरुप्य निजां पदवीं शक्तिं च निषेष्यमेतदपि ॥२००॥

अन्वयार्थ - (जिनपुंगवप्रवचने मुनीश्वराणां यत् आचरणम् उक्तम्) जैन दर्शनाच्या आगमामध्ये मुर्नीचे जे काही आचरण सांगितले आहे (एतद्व) ते गृहस्थांना (अपि) सुखा (निजां पदवीं च शक्तिं च) आपली पदवी आणि सामर्थ्याचा (सुनिरुप्य) विचार करून करण्यायोग्य आहे.

भावार्थ - या ग्रंथामध्ये मुख्यतः गृहस्थाचाराचे वर्णन केलेले आहे. आणि जे काही थोडेभूत साधूंच्या आचराचे वर्णन आहे ते गृहस्थानी जमेल तेवढे आचरावे, यासाठीच केले आहे. म्हणून गृहस्थांनी आपली योग्यता आणि शक्तीचा विचार करून त्यापैकी जेवढे शक्य तेवढे आचरण करावे. कारण मुनीश्वरांची संयमादिकांची साधना एकदेश का होईना पण गृहस्थावस्थेमध्येही करावयास पाहिजे. संपूर्ण क्रिया, त्यातल्या त्यात केशलोच आदि मुनीदशेमध्ये उचित आहे. गृहस्थदशेमध्ये नाही

आतां पुढील श्लोकात मुर्नीच्या सहा आवश्यक क्रिया सांगतात.

इदमावश्यकषट्कं समतास्तववंदनाप्रतिक्रमणम् ।

प्रत्याख्यानं वपुषो व्युत्सर्गश्चेति कर्तव्यम् ॥२०१॥

अन्वयार्थ - (समता-स्तव-वंदना-प्रतिक्रमणम्) समता-सामायिक स्तुति, वंदना प्रतिक्रमण (प्रत्याख्यानं च वपुषो व्युत्सर्गः) प्रत्याख्यान आणि कायोत्सर्ग (इदं

आवश्यकषट्कं) ही सहा आवश्यक (कर्तव्यम्) करावयास पाहिजेत.

भावार्थ - कषायाच्या अभावरूप स्वभावामध्ये लीनतेला सामायिक म्हणतात; तीर्थकर तसेच अहिंसादिकांच्या गुणांच्या कीर्तनास स्तब-स्तुति म्हणतात; त्यांचे समोर शिर वगैरे अंग विनम्रपणे झुकविणे यास वंदना म्हणतात; प्रमादामुळे घडलेल्या पूर्वदोषांना दूर करण्यासाठी प्रतिक्रमण करतात; भावी काळामध्ये त्यागभावनेने आस्त्रवास रोकणे यास प्रत्याख्यान म्हणतात; आणि शरीराचा त्याग करणे अर्थात् पाषाण मूर्तिप्रमाणे निष्कंप-अविचल राहून सामायिकामध्ये लवलीन होणे यास कायोत्सर्ग म्हणतात. या सहा मुर्नीच्या अत्यंत आवश्यक क्रिया आहेत. म्हणूनच यांना सहा आवश्यके म्हणतात. ॥२०१॥

पुढील श्लोकात तीन गुप्तीचे^१ स्वरूप सांगतात -

सम्यगदंडो वपुषः सम्यगदंस्तथा च वचनस्य ।

मनसः सम्यगदण्डो गुप्तीनां त्रितयमवगम्यम् ॥२०२॥

अन्वयार्थ - (वपुषः सम्यगदङ्डः) शरीराला शास्त्रोक्त समीकीन प्रकाराने वश करणे, (तथा च वचनस्य सम्यगदण्डः) तसेच वचनाचा शास्त्रोक्त समीकीन पद्धतीने निरोध करणे, (मनसः सम्यगदण्डो) आणि मनासही सम्यक् प्रकारे रोकणे-निरोध करणे (गुप्तीनां त्रितयम् अवगम्यम्) या तीन गुप्तीनां^{२१} जाणून घ्यावे.

भावार्थ - ख्याति, लाभ, पूजादिकांची इच्छा न करता मन-वचन-कायेच्या स्वैराचार प्रवृत्तीचा निरोध करणे यास गुप्ती म्हणतात. याचे^१ मनोगुप्ति, २ वचनगुप्ति व ३ कायगुप्ति अशी तीन नांवे आहेत. ॥२०२॥

पुढील श्लोकामध्ये पाच समितीचा निर्देश करताना -

सम्यगगमनागमनं सम्यगभाषा तथैषणा सम्यक् ।

सम्यग्ग्रहनिक्षेपो व्युत्सर्गः सम्यगिति समितिः^{२२} ॥२०३॥

अन्वयार्थ - (सम्यगगमनागमनं) सावधान चित्तांने पुढील चार हात जागा पाहून गमन-आगमन करणे (सम्यगभाषा) उत्तम हित, मित व प्रिय वचन बोलणे (तथा सम्यग् एषणा) तसेच विधिपूर्वक नवधा भक्तीने दिलेला आहार अयाचक वृत्तीने मिळाला तर घेणे (सम्यग्ग्रहनिक्षेपो) यत्पूर्वक सावधानपणे पिंछी कमङ्गलू वगैरे ग्रहण करणे व ठेवणे (सम्यग् व्युत्सर्गः) प्रासुक भूमि पाहून मलमूत्र टाकणे (इति

~~~~~

(४८) सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः । (तत्त्वार्थसूत्र अ. ९ सूत्र ४)

(४९) ईर्याभाष्यैषणादाननिक्षेपोत्सर्गः समितयः । (तत्त्वार्थसूत्र अ. ९ सूत्र ५)

समितिः) अशा पाच समिति आहेत.

भावार्थ - प्राण्यांना पीडा होणार नाही अशा यत्नाचार प्रवृत्तीस समिति म्हणतात. प्राणीपीडा टाळण्यास समीचीन उपाय समिति आहे. समितीचे १ ईर्यासमिति, (२) भाषासमिती ३ एषणा समिति (४) आदान निक्षेपण समिति व ५ व्युत्सर्ग समिति असे पाच भेद आहेत. श्लोकामध्ये याचेच याचक अन्य शब्द दिलेले आहेत. मुनी आणि श्रावक दोहोंनीही यत्नाचारपूर्वक प्रवृत्ति करावी.

विशेषार्थ - गुप्ती व समितीचे स्वरूप गाथेत स्पष्ट करून सांगितलेच आहे. तीन गुप्ती आणि पाच समिति प्रत्येकास सम्यग् विशेषण नियमपूर्वक जोडलेले आहे.

आता पुढील सूत्रात उत्तम दहा धर्माचा निर्देश करतात -

धर्मः सेव्यः क्षान्तिर्मुदुत्वमृजुता च शौचमथ सत्यम् ५० ।

आकिंचन्यं ब्रह्म त्यागश्च तपश्च संयमश्चेति ॥२०४॥

अन्वयार्थ - (क्षान्तिः मुदुत्वं च ऋजुता अथ शौचम् सत्यम्) उत्तम क्षमा, उत्तम मृदुता म्हणजे मार्दव, उत्तम आर्जव म्हणजे ऋजुता म्हणजेच मनवचनकायेचा सरलपणा तसेच उत्तम शौच व सत्य (संयमः च तपः च त्यागः आकिंचन्यं ब्रह्म) उत्तम संयम, आणि उत्तम तप व त्याग, उत्तम आकिंचित्य व उत्तम ब्रह्माचर्य असे दहा उत्तम धर्म आहेत. (धर्मः सेव्यः) ते दहा प्रकारे सांगितलेले पण एकच धर्म पालन करण्यायोग्य आहेत.

भावार्थ - क्रोध कषायाच्या कारणाने परिणाम कलुषित. न होऊ देणे यास उत्तम क्षमा म्हणतात. जातिमद वगैरे आठ प्रकाराचा गर्व न करणे यास उत्तम मार्दव म्हणतात; मन-वचन-कायेच्या वक्र क्रियांना रोकून कपटाचा त्याग करणे यास उत्तम आर्जव म्हणतात; अंतःकरणामध्ये लोभ, आसक्ति, भोजनाची लोलुपता कमी करणे तसेच बाह्यतः शेरीरादि स्वच्छ राखणे यास उत्तम शौच म्हणतात; यथार्थ तत्त्वप्रस्तुपक जिनवाणीच बोलणे यास उत्तम सत्य म्हणतात; पांच इन्द्रिये व मनाच्या विषयांचा निरोध करणे व ब्रह्म-स्थावर जीवांची रक्षा करणे यास उत्तम संयम म्हणतात; कर्मक्षय द्वावा म्हणून अनशनादि करणे तसेच इच्छेचा निरोध करणे यास उत्तम तप म्हणतात; द्रती आदि त्यागींना आहारदान, औषध दान, अभयदान, आणि शास्त्रदान हे धर्मरक्षेच्या पवित्र उद्देशाने मात्र देणे यास

~~~~~
(५०) उत्तम क्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागाकिंचन्यब्रह्माचर्याणि धर्मः। अध्याय ९

सूत्र ६

उत्तम त्याग म्हणतात; तसेच शरीरादि परद्रव्य व रागादिविकार यामध्ये ममत्वाचा त्याग करणे यास उत्तम आकिंचन्य म्हणतात; परब्रह्मरूप आत्मस्वरूपांत लीनता व स्त्रीसंभोगाचा त्याग करणे यास उत्तम ब्रह्मचर्य म्हणतात.

विशेषार्थ - या दहाही धर्माचे पूर्वी उत्तम विशेषण आहे. याचा अर्थ ख्याति, लाभ, देवगती वगैरेचा लाभ, सद्गतीच्या लोभाने अथवा छलाने, मिषाने, कपटाने पालन न करतां मात्र आत्मकल्याणार्थ गृहस्थ व मुनीनी - दोहोंनीही - आपल्या शक्तीला अनुसरून या दशधर्माची साधना करावी. येथे 'धर्मः सेवः' एकवचन दिले आहे. यावरून हा दहा प्रकाराचा धर्म कथनमात्र दहा प्रकारे आहे. पण तो दहास्वरूपाचा एकच धर्म आहे. धर्म एक असून त्याचे स्वरूप दहा प्रकारे सांगितले आहे असे समजावे. ॥२०४॥

आता पुढील श्लोकांत संक्षेपाने बारा भावनांचे स्वरूप सांगतात -

. अध्युवमशरणमेकत्वमन्यताऽशौचमास्ववो जन्म ।

लोकवृषबोधिःसंवरनिर्जरा: सततमनुप्रेक्ष्याः ॥२०५॥

अन्वयार्थ - (अध्युवम्, अशरणम्, जन्म, एकत्वम्, अन्यता, अशौचम् आस्ववो) अध्युवानुप्रेक्षा, अशरणानुप्रेक्षा, संसारानुप्रेक्षा, एकत्वानुप्रेक्षा, अन्यत्वानुप्रेक्षा, अशुचित्वानुप्रेक्षा, आस्ववानुप्रेक्षा, (लोकवृषबोधिःसंवरनिर्जराः) संवरानुप्रेक्षा, निर्जरानुप्रेक्षा, लोकानुप्रेक्षा, बोधिदुर्लभानुप्रेक्षा व धर्मानुप्रेक्षा या बारा भावनांचे (सततम् अनुप्रेक्ष्याः) निरंतर वारंवार मनन तसेच चिंतन करावयास पाहिजे.

भावार्थ - मोक्षाच्या इच्छुक जीवास उपरोक्त बारा भावनांचे (त्यालाच अनुप्रेक्षा असेही म्हणतात.) चिंतवन - मनन वारंवार करावयास पाहिजे. ह्या भावना उत्कृष्ट वैराग्य उत्पन्न करण्यास मातेसमान आहेत.^{५९} अनुप्रेक्षा शद्वाचा अर्थ ही वारंवार चिंतवनद्वारा आत्म्यावर संस्कार टाकणे हाच आहे. उपरोक्त बारा विषयांच्या प्रत्येकाच्या पुढे भावना - अनुप्रेक्षा शद्व जोडावा.

अध्युवानुप्रेक्षा - या संसारात शरीर संपदा वगैरे जेवढे पदार्थ आहेत. ज्यासाठी अज्ञानीप्राणी मरमर कष्ट करतो - ते सर्वच क्षणिक नाशवन्त आहेत. पाण्यावरील बुडबुड्याप्रमाणे केव्हा विनाश पावतील याचा काहीच नियम नाही. मेघ जसे क्षणार्धात फाकतात त्याप्रमाणे यांचा वियोग होतो. दुष्टाशी मैत्री जोपावेतो प्रयोजन आहे तोपावेतोच राहते, प्रयोजन संपत्ताच नाहीशी होते. (या ~~~~~~

(५९)वैराग्य उपावन माई, चिंते अनुप्रेक्षा भाई / माई = माता

(छहटाला टाळ ५ वी श्लोक ९ ला)

विश्वामध्ये जंवढे नातलग आहेत ते सर्व स्वार्थापुरतेच आहेत. स्वार्थ साधत नाही तेव्हा ते सोडून जातात.) या विश्वामध्ये आपला त्रिकाली ध्रुव ज्ञायक आत्मा तेवढा अविनश्वर आहे.

स्याद्गबोधचरित्रत्ननिचयं मुक्त्वा शरीरादिकाः ।

न स्थेयाभ्रतडित्सु-रेन्द्रधनुरम्भोबुद्धुदाभाः ॥

एवं चिंतयतोऽभिषंगविगमं स्याद्बुक्तमुक्तासने ।

यद्यत्तद्विलयेऽपि नोचितमिदं संशोचनं श्रेयसे ।

अर्थ - सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्र या रत्नत्रयास सोडून या संसारातील शरीरादि सर्व परिग्रहांचे संयोग मेघसमूहामध्ये चमकणाऱ्या वीजप्रमाणे, इन्द्रधनुष्य व पाण्यावरील बुडबुड्याप्रमाणे अस्थायी आहेत, स्थायी नाहीत. याप्रमाणे चिंतवन करणाऱ्याने समजावे. हा सर्व परिग्रह दुष्ट पुरुषांच्या संगाप्रमाणे नाश पावणारा आहे. याप्रमाणे त्या संयोगाचा वियोग होत असताना त्याबाबत शोक करणे श्रेयस्कर नाही. एक शुद्ध आत्माच ध्रुव आहे; व त्या ध्रुव आत्म्याचेच सदैव ध्यान करावे.

विशेषार्थ - पं. जयचंदंजी छाबडा या अनुप्रेक्षेचे स्वरूप सांगतात -

द्रव्यरूपकरि सबहि थिर, परजय थिर है कौन ।

द्रव्यहृष्टि आपा लख्यो, परजयनय करि गौण ॥

अर्थ - द्रव्यहृष्टीने पहावे तर प्रत्येक पदार्थ आपल्या त्रिकालध्रुव स्वभावाने सदैव शाश्वत आहे; परंतु पर्यायहृष्टीने पाहावे तर पर्याय अस्थिर असल्याने अनित्य दिसून येते. संसारी अज्ञ प्राणी जेथे सदैव प्रीती करतो, अप्रीती करतो, मोह करतो ते सर्वच पदार्थ पर्यायरूप नाशवंत आहेत. त्याला आत्म्याच्या ध्रुव स्वरूपाचा परिचय नसल्याने प्रतीती नाही. म्हणून पर्याय गौण करून अनुभूतीमध्ये त्याचा आश्रय घेऊ नये व द्रव्यहृष्टीचा आश्रय घेऊन शुद्ध आत्म्याचा अनुभव घ्यावा. हाच त्यावर उपाय आहे. पर्यायहृष्टीच्या कारणाने होणाऱ्या रोगाचा व दुःखाचा इलाज द्रव्यहृष्टी हाच आहे.

२ अशरणानुप्रेक्षा - ज्याप्रमाणे निर्जन घनदाट अरण्यामध्ये सिंहाने पकडलेल्या हरणाच्या पाडसाला सोडविण्यास कोणीही समर्थ नाही, त्यास शरण कोणीही नाही तद्वत् संसारगहनवनामध्ये मृत्युपासून त्या यमाच्या जबड्यांत अडकलेल्यास वाचविण्यास कोणीही समर्थ, शरणभूत नाही. हेच आ. स्वामी कार्तिकेय द्वादशानुप्रेक्षामध्ये सांगतात -

सिंहस्य कमे पडिं सारंगं जह ण रक्खदे कोवि ।
तह मिच्छुणा य गहियं जीवं पि ण रक्खदे कोऽवि ॥

अर्थ - ज्याप्रमाणे सिंहाच्या तावडीत सापडलेल्या हरणाच्या पाडसाला कोणी शरणभूत, रक्षण करणारा नाही त्याप्रमाणे सदैव यमाच्या कराळ दाढेत सापडलेल्या जीवास कोणीही शरण नाही. पं. जयचंद्रजी सांगतात.

शुद्धात्म अरु पंचगुरु जग मे सरणा दोय ।
मोहउदय इस जीव के आन कल्पना होय ।

अर्थ - या जगामध्ये आपला शुद्ध आत्मा नित्य असल्यामुळे तोच निश्चयाने व पंचपरमेष्ठी हे (शुद्धात्म्याची जाणीव करून देतात म्हणून) व्यवहाराने शरण आहेत. परंतु मोहाच्या उदयवश होऊन जीव निष्कारणच वेगळे मानतो.

ज्याप्रमाणे जहाजाच्या शीडावर बसलेल्या पक्ष्यास समुद्रामध्ये कोणीही शरण नाही त्याप्रमाणे या जीवास मरणापासून वाचविण्यास कोणीही समर्थ नाही. स्वर्गातील देव ही मरण टाळू शकत नाहीत.

संसारानुप्रेक्षा - हा जीव या पंचपरिवर्तनरूप संसारामध्ये नाना कुयोनिमध्ये सारखा भटकतो आहे; कर्मोदयानुसार चार गतीमध्ये भ्रमण करतो आहे; अनादितः निगोदांत खिचपत पडलेला आहे, संसारामध्ये नातीगोती स्थायी नाहीत. जो पूर्वजन्मी पिता होतो तोच या जन्मी पुत्र होतो.

स्वामी कार्तिकेय सांगतात -

पुत्रवि भाओ जाओ सो वि य भाओ वि देवरो होदि ।
माया होई सवती जणणो वि य होई भत्तारो ॥
एयम्मि भवे एदे संबंधा होति एयजीवस्य ।
अण्णभवे किं भण्णई जीवाणं धर्मरहिदाणं ॥

अर्थ - पुत्रच भाऊ होतो आणि बंधुच देवर होतो, माताच सवत होते आणि पिताच पति होतो. एक जीव एकाच भवामध्ये असे नाना संबंध प्राप्त करतो. तर मग धर्मरहित अन्य अज्ञानी जीवाची दशा काय वर्णावी? कधी तर आपण मरून आपल्याच वीर्याने आपलाच पुत्र होतो. अशी ही संसाराची विचित्रता आहे. या संसारात सुख पाहता जवापाडे व दुःख पर्वताएवढे. तरीही हा अज्ञानी या नाशवंत परिग्रहाच्या संयोगाच्या ममतेने ग्रस्त आहे. ममता हाच वास्तविक संसार आहे. पं. जयचंद्रजी छाबडा सांगतात -

परद्रव्यनतै प्रीत जो सो है संसार अबोध ।

ताको फल गति चार में भ्रमण कह्यो श्रुतशोध ॥

अर्थ - परद्रव्यामध्ये आणि परभावामध्ये आत्मत्वबुद्धी हाच तर वास्तविक संसार आहे. चार गती मध्ये अडकून राहणे हे त्याचे फळ आहे. असा शास्त्रांचा निष्कर्ष आहे.

४ एकत्वानुप्रेक्षा - हा जीव आपल्या पापपुण्याचे फळ एकटाच भोगतो. त्यास कोणी साथीसाबत नाही. एकटाच या गतीतून अन्य गतीत जातो. रोग, बालपण, यौवन, दुःख आणि पाप या सर्वांचा भागीदार एकटाच आहे. नातलग समशानात पोचविण्यापर्यंत जास्तीत जास्त साथ करतील. त्या अवस्थेतहि एक धर्म मात्र शरण आहे. पं. जयचंदंजी आपल्या बारा भावनेत सांगतात -

परमारथतै आत्मा एकरूपही जोय ।

करमनिमित्त विकल्प घने तिन नासे सिव होय ॥

अर्थ - परमार्थाने आत्मा स्वतंत्र चैतन्यमात्र पदार्थ आहे. परंतु कर्मवश झाल्यामुळे अनेक विकल्प होतात. त्यांचा नाश झाला असतानाच मोक्ष होतो. आ. स्वामी कार्तिक्य सांगतात -

एको संचदि पुण्ण इक्को भुंजेदि विविहसुरसोक्खं ।

इक्को खवेदि कम्मं इक्को वि य पावइ विमोक्खं ॥७६॥

जीवस्स णिञ्चयदो धम्मो दहलक्खणो हवे सुयणो ।

सो णेइ देवलोए सो चिय दुक्खखयं कुणदि ॥७७॥

अर्थ - हा जीव एकटाच पुण्याचा संचय करतो, एकटाच नानाविध देवगतीतील सुखे भोगतो, एकटाच कर्मक्षय करतो व एकटाच मोक्ष प्राप्त करतो. निश्चयाने दशलक्षण धर्म हाच संसारामध्ये वास्तविक स्वजन आहे. तोच स्वर्गलोकाचे तसेच सर्व दुःखांच्या नाशाचे कारण आहे.

५ अन्यत्वानुप्रेक्षा - ज्या शरीराशी जन्मापासून संबंध आहे ते शरीर ही जेथे आत्म्यापासून भिन्न आहे तेथे पुढलादि इतर द्रव्याबाबत काय विचार करावा ? जर समीपस्थ शरीरच आपले नाही तर अन्य कुटुंबादिक आपले कसे होऊ शकतात ?

आ. स्वामी कार्तिक्य सांगतात -

एकं बाहिरदद्वं जाणदि रूवा हूं अप्पणो भिण्णन् ।

जाणंतो वि हु जीवो, तत्थेव य रच्यदे मूढो ॥८१॥

जो जाणिऊन देहं जीवसरूवादु तच्चदो भिण्णं ।

अप्पाणं पि य सेवदि, कञ्जकरं तस्स अण्णतं ॥८२॥

अर्थ - याप्रमाणे कोणतेही बाह्य परद्रव्य स्वरूपाने आत्म्यापासून भिन्नच आहे. असे जाणूनही हा जीव मूढ होऊन परद्रव्यामध्ये रंगतो, आसक्त होतो. जो देहास आत्मस्वरूपापासून भिन्न जाणून शुद्ध आत्म्याचे मात्र ध्यान करतो त्याचीच अन्यत्व भावना सफल आहे. पं. जयचंदंजी सांगतात -

अपने अपने सत्त्वकुं सर्व वस्तु विलसाय ।

ऐसे चिंतवे जीव जब, परतै ममत न थाय ॥

अर्थ - प्रत्येक वस्तु आपल्याच द्रव्यक्षेत्रकालभावाच्या मर्यादेमध्ये राहूनच शोभा पावतात. जो जीव असे श्रद्धान करतो तेव्हा त्यास परद्रव्याबाबत ममत्वाची भावना होत नाही.

६ अशुचित्वानुप्रेक्षा - शरीर हे घाणेरड्या वस्तूंनी भरलेले असून वरवर पातळ चर्म-आवरणामुळे सुंदर दिसते. सुगंधी चांगल्या वस्तूही देहाच्या संसर्गाने मलिन होतात. आ. स्वामी कार्तिकिय सांगतात.

एवंविहं पि देहं पिच्छंता वि य कुण्ठं अनुरायं ।

सेवंति आयरेण य अलद्धपूवं त्ति मण्णंता ॥८६॥

जो परदेहविरत्तो णियदेहे ण य करेदि अनुरायं ।

अप्पसरूपे सुरतो असुइत्ते भावना तस्स ॥८७॥

अन्यर्थ - असे देहाचे स्वरूप प्रत्यक्ष पाहूनही अज्ञानी जीव तेथेच अनुराग करतात, जणू शरीर पुनः कधी प्राप्त झालेच नाही असे मानून आदरपूर्वक देहाची गुलामगिरी पत्करून सेवा करतात. जो ज्ञानी आहे तो तर वास्तविक भिन्न देहाची अभिलाषाच करत नाही, आपल्या देहावरही अनुराग करत नाही आणि आत्मस्वरूपात लीन राहतो. त्याची तीच यथार्थ अशुचित्वानुप्रेक्षा आहे. पं. जयचंदंजी सांगतात -

निर्मल अपनी आत्मा, देह अपावन गेह ।

जानि भव्य निज भावको यासो तजो सनेह ॥

अर्थ - वास्तविक आपला चैतन्यमय आत्माच सुंदर व निर्मल आहे. देह अपवित्र वस्तूचे घर आहे. भव्य जीवहो ! हे जाणून या शरीरावर सनेह करू नका!

आस्ववभावना - मिथ्यात्व अविरती प्रमाद कषाय या कारणाने मन वचन कायेचा परिस्पंद होतो व त्यानिमित्ताने आत्मप्रदेशांचा परिस्पंद होतो. त्यासच

योग म्हणतात. योग असताना जीवप्रदेशात असणारी अकर्मरूप (अबद्ध) कार्मणवर्गणा आपल्या योग्यतेनुसार कर्मरूप परिणमते. कधी आठ तर कधी सात (आयुकर्माचा आस्रव नसेल तर) व १०च्या गुणस्थानात सहा याप्रमाणे त्या त्या गुणस्थानात बांधण्यायोग्य प्रकृति प्रतिसमय बांधल्या जातात. आयुकर्म ८ त्रिभाग अथवा मरणापूर्वी अंतर्मुहूर्त नियमाने बांधले जाते. हे आस्रवभाव जीवाचे स्वभाव नसून विकार आहेत, आकुलतास्त्रूप व भावी कर्मास्त्रवास निमित्त आहेत. असे आस्रवाच्या स्वरूपाचे वारंवार चिंतन करणे ही आस्रवानुप्रेक्षा आहे.

पंडित जयचंद्रजी आस्रवभावनेत सांगतात की,

आतम केवलज्ञानमय, निश्चयदृष्टि निहार ।

सब विभावपरिणाममय, आस्रवभाव विडार ॥

अर्थ - निश्चयदृष्टीने पाहिले तर आत्मा फक्त ज्ञानदर्शनरूप चेतनामय आहे आणि सर्वच आस्रवभाव विभावपरिणाममय असून अशुद्ध अपवित्र आहेत.

आचार्य स्वामी कार्तिकेय द्वादशानुप्रेक्षेत आस्रव भावनेचे स्वरूप सांगतात-
मण-वयण-काय जोगा जीवपदेसाणफंदणविसेसा ।

मोहोदयेण जुत्ता, विजुदा वि य आसवा होंति ॥८८॥

एदे मोहजभावा जो परिवज्ज्ञेई उवसमे लीणो ।

हेयमिदि मण्णमाणो आसव अणुपेहणं तस्स ॥९४॥

अर्थ - मन-वचन-कायेच्या हलनचलनाच्या निमित्ताने प्रदेशांचे जे परिस्पंदन होते तो आस्रव होय. तो आस्रव आत्मप्रदेशाचे परिस्पंदन मोहोदयाने सहित ही आणि क्वचित् ११ च्या गुणस्थानाचे वर मोहोदयाने रहित असतो. आपल्या वीतराग ज्ञायेकस्वभावांत लीन होण्यासाठी जो या मोहसहित आस्रवभावांचा नाश करतो, त्यास हेय मानतो, ती त्याची आस्रवानुप्रेक्षा होय.

संवरानुप्रेक्षा - 'आस्रवनिरोधः संवरः' आस्रवाचा निरोध करणे यास संवर म्हणतात. या संवरास कारणभूत गुणि, समिति, धर्म, अनुप्रेक्षा, परीषहजय, घारित्र हे आस्रवविरोधी असल्याने संवरतत्त्व आहे. आ. स्वामी कार्तिकेय द्वादशानुप्रेक्षेमध्ये सांगतात -

सम्मतं, देसवयं, महव्ययं, तह जओ कसायाणं ।

एदे संवरनामा जोगाभावो तहा चेव ॥९५॥

अर्थ - सम्यक्त्व, देशव्रत, महाव्रत यांनाही संवराचे कारण असल्यामुळे संवरभाव म्हटलेले आहे. कारण तेथे (१) मिथ्यात्व, अनंतानुबंधीकषाय २

याशिवाय ४ अप्रत्याख्यानावरण कषाय अधिक (३) शिवाय प्रत्याख्यानावरण चार कषाय अधिक याचा अनुक्रमे अनुदय असल्यामुळे जी आणि जेवढी श्रद्धेची निर्मलता व वीतरागता प्रगट होते त्यास येथे संवरभाव म्हटलेले आहे. प्रवृत्ती (योगपूर्वक) तर आस्त्रवतत्त्वात अंतर्भूत आहे. कषायावर विजय व तसेच योगाचा अभाव हे सर्व संवरभाव आहेत.

एदे संवरहेदुं वियारमाणोऽवि जो ण आयरदि ।

सो भमइ चिरं कालं संसारे दुक्खसंतत्तो ॥१४०॥

अर्थ - हे संवरभाव संवरास कारण आहेत हे जाणूनही जो त्यांचे आचरण करत नाही तो दुःखाने संतप्त होऊन या संसारात दीर्घकाल परिभ्रमण करतो, याउलट जो ज्ञानी समताभावरूपाने परिणत होऊन वारंवार आपल्या शुद्ध आत्म्याचे ध्यान करतो, तसेच कषाय आणि इंद्रियावर विजय प्राप्त करतो त्यासच उत्कृष्ट संवर होतो. पं. जयचंदंजी या भावनेचे स्वरूप सांगतात -

निजस्वरूपमें लीनता निश्चय संवर परिणाम ।

समिति गुण्ठि संजम धरम, धरै पापकी हानि ॥

अर्थ - आपल्या शुद्ध आत्मस्वरूपामध्ये लीनता तोच निश्चयाने संवर आहे. त्या लीनतेचे समिति आदि विशेष असून ते पापाचा निरोध करतात. छहदालेच्या ५ व्या दालेत “जिन पुण्यपाप नही किना, आतम अनुभव चित दिना” या श्लोकात हेच सांगितलेले आहे-

९ निर्जरानुप्रेक्षा - पूर्वबद्ध कर्म उदयास आले असताना तशाच प्रकारच्या त्या नवीन कर्माचा निरोध करून न बांधणे हे निर्जरातत्त्व आहे. निर्जरेचे दोन भेद आहेत १ सविपाक निर्जरा व दुसरी अविपाक निर्जरा. १ पूर्वबद्ध कर्माची स्थिति संपते ते उदयात येवून फल देऊन व पुनरपि तशाच नवीन कर्माचा आस्त्रवबंधपूर्वक निर्जरित होणे (म्हणजे संवर न होणे) ही सविपाक निर्जरा आहे. ती प्रतिसमय संसारात चालूच आहे. २ तपश्चरण परीषष्ठजय आदि कारणाने कर्माची स्थिती पूर्ण न होतानाही त्यास उदयावलीमध्ये आणून नवीन आस्त्रवाविना जी निर्जरा होते त्यास अविपाक निर्जरा म्हणतात. ही मोक्षमार्गामध्ये कार्यकारी असल्याने उपादेय आहे. आ. स्वामी कर्तिकेय सांगतात -

वारहविहेण तपसा णियाणरहियस्स णिज्जरा होदि ।

वेरग्यभावणादो, निरंहकारस्स णाणिस्य ॥१०९॥

अर्थ - निदानाने रहित अशा निरहंकारी जीवास बारा प्रकारच्या तपाने जी

निर्जरा वैराग्य भावनेन होते ती मोक्षात कारणभूत यथार्थ निर्जरा होय.

जो समतासुखामध्ये लीन होऊन वारंवार आत्मध्यानात लीन राहतो अशा इन्द्रिये व कषायावर विजय मिळविणाच्यास परम उत्कृष्ट निर्जरा होते. (१५४)
पं. जयचंदंजी सांगतात-

संवरमय है आत्मा पूर्ण कर्म झड जाय ।

निजस्वरूप को पायकर लोकशिखर तब थाव ॥

अर्थ - आत्मा स्वरूपाने चेतनामय आहे म्हणून तो संवरमयच आहे. क्रमाने पूर्ण कर्म नाश पावले असता आत्मस्वभावाची पूर्ण प्राप्ती आली असता तो लोकाग्रभागी विराजमान होतो.

लोकानुप्रेक्षा - हा लोक ठीक आकाशाचे मध्यभागी सहाप्रकारच्या अनंत द्रव्यांनी खचाखच भरलेला असून यातील प्रत्येक संसारप्राणी आकुलता व सांसारिक आपत्तीने अत्यंत कष्टी आहे. जीव स्वभावाने एकमात्र ज्ञायकच आहे. प्रत्येक पदार्थ आपल्या द्रव्यक्षेत्र-काल-भावरूपाने स्वतंत्र आहे. एकमेकापासून भिन्न आहेत असे जाणून जो आकुलता सोडून आत्म्याचे ध्यान करतो तीच त्याची खरी लोकानुप्रेक्षा आहे.

को ण वसो इस्थीजणे, को ण जिओ इंदियेहिं मोहेण ।

जो ण य गिण्हदि गंथं अव्यंतरं बाहिरं सवं ॥२८२॥

एवं लोयसहावं जो ज्ञायदि उवसमेकसव्यावो ।

सो खविय कम्पुंजं तस्सेव सिहामणि होदि ॥२८३॥

अर्थ - जो रमणीच्या कटाक्षाने घायल न होता मोहित न होता एकमात्र समतावृत्ती धारण करतो, पांच इंदिये व मोहावर विजय प्राप्त करतो, अभ्यंतर व बाह्य कोणत्याच परिग्रहाचे ग्रहण करत नाही, तो लोकस्वभाव (प्रत्येक द्रव्याची स्वतंत्रता) जाणून निराकुल होतो, साम्यभावाचा आनंद घेतो. तो कर्मसमुहांचा नाश करून त्याच लोकाच्या अग्रभागी जाऊन शिखामणीप्रमाणे तेथेच स्थिर होतो. पं. जयचंदंजी सांगतात -

लोकस्वरूप विचारिके आत्मरूप निहार ।

परमारथ व्यवहार गुणी मिथ्याभाव निवारी ॥१९५॥

अर्थ - जो भव्यात्मा लोकस्वरूपाचा परमार्थाने (निश्चयाने) आणि व्यवहाराने विचार करून मिथ्यात्वभावांना सोडतो तो आपल्या शुद्ध स्वभावांत स्थिर राहतो.

१९ बोधिदुर्लभानुप्रेक्षा - बोधि म्हणजे सम्यग्दर्शन - ज्ञान - चारित्ररूप

रत्नवय. या संसारात व्रसपणा, संज्ञित्व, भव्यत्व कर्मभूमीमध्ये जन्म, मानवजन्म, सुकुल व अवयवांची पूर्णता या गोष्टी क्रमाक्रमाने एकापेक्षा एक दुर्लभ आहेत असे चिंतवत करून बोधि आपला सहज स्वभाव मानून त्याच्या ध्यानामध्ये लीन राहतो ती त्याची बोधिदुर्लभ अनुप्रेक्षा होय. पं. जयचंद्रजी सांगतात -

बोधि आपका भाव है निश्चय दुर्लभ नाही ।

भव में प्रापति कठीण है यह व्यवहार कहाहिं ॥

अर्थ - निश्चयाने रत्नवयरूप बोधि आत्म्याचा स्वभाव आहे म्हणून तो दुर्लभ नसून स्वभाव आहे. संसारामध्ये बोधीची प्राप्ती कठीण आहे म्हणेही हाच व्यवहार आहे.

आ- स्वामि कार्तिकेय बोधिदुर्लभानुप्रेक्षेचे स्वरूप सांगतात -

इह दुलहं मणुयतं लहिउण जे रमंति विसयेसु ।

ते लहिय दिव्वरयणं भूडणिमित्तं प्रजालंति ॥३००॥

इय सव्वदुलहदुलहं दसण-णाणं तहा चरित्तं च ।

मुणिझण य संसारे महायरं कुणइ तिण्हं पि ॥३०१॥

अर्थ - या विश्वामध्ये अतिदुर्लभ मनुष्यजन्म प्राप्त करूनही जे पांच इंदियांच्या विषयांत रमतात, प्रीती करतात ते खरोखर दिव्वरत्नाची प्राप्ती करून घेवूनही राखेकरीतां रलांना जाळतात. याप्रमाणे जो सर्व दुर्लभ वस्तूमध्ये दुर्लभ दर्शन, ज्ञान तसेच चारित्रास जाणून त्या रत्नवयाचा महान आदर करतो त्याचा मानवजन्म सफल आहे.

१२ धर्मानुप्रेक्षा - रत्नवय म्हणजे सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र हाच खरा धर्म आहे. प्रत्येक वस्तु आपल्या पर्यायासह, स्वभावासह तन्मय असते. सम्यग्दर्शनादि हा आत्म्याचा स्वभावच आहे “मी चेतनास्वरूप आहे” अशी स्थायी मान्यता हे सम्यग्दर्शन असून ज्ञानद्वारा त्याचेच जाणणे हे सम्यग्ज्ञान आहे, व कषायांचा अभाव करून स्वभावात लीनता हेच चारित्र आहे. हा जीवाचा सहज परनिरपेक्ष भाव असून त्यास धर्म म्हटले आहे. अशा धर्माच्या स्वरूपाचे चिंतवन करून साधना करणे ही धर्म अनुप्रेक्षा होय. पं. जयचंद्रजी धर्माच्या स्वरूपाचे विवेचन करतात -

दर्शनमय चेतना आत्मधर्म बखानि ।

दयाक्षमादिक रत्नवय यामै गर्भित जानि ॥

अर्थ - जीवाचा चेतनास्वभाव हा सम्यग्दर्शनादि स्वरूप असून त्यासच आचार्यांनी

आत्म्याचा धर्म असे म्हटलेले आहे. दया क्षमा आणि सर्व रत्नविशेष याच आत्मधर्मात गर्भित आहेत. आ. स्वामी कार्तिकीय सांगतात -

जो रथण्टयजुत्तो खमादिमावेहि परिणदो णिञ्चं।

सबूत्थ वि मज्जात्थो सो साहू भण्णदे धम्मो ॥३९२॥

अर्थ - जो सम्यग्दर्शनादि तीन रत्नविशेषांनी युक्त असून उत्तम क्षमादि दहा धर्माचे पालन करून सर्वच पदार्थामध्ये रागद्वेषरहित होऊन मध्यस्थ होतो तो साधूच साक्षात् धर्म आहे.

या धर्मसाधनेचे फल स्वर्गादिपूर्वक अतीन्द्रिय अनंत सौख्याची प्राप्ती हे आहे व याविरुद्ध अधर्माचे फल निगोदतिर्यंच नारकादि गतीमध्ये परिभ्रमण हे आहे.

इय पद्यक्खं पिच्छिव धम्माधम्माण विविहमाहप्पं ।

धम्मं आयरह सया, पावं दूरेण परिहरह ॥४३५॥

याप्रमाणे धर्माचे फल व अधर्माचे फल प्रत्यक्ष पाहून धर्माची उपादेयता व अधर्माची हेयता जाणून सदैव धर्माची आराधना करावी ; पापांचा दूरूनच त्याग करावा.

याप्रमाणे बारा भावनांचे विवेचन केले. गृहस्थांनाही या बारा अनुप्रेक्षा यथाशक्ति यथासमय चिंतवन करावयास हव्यात. ॥२०५॥

आता यानंतर बावीस परीषहांचे स्वरूप सांगतात -

क्षुत्रृष्णा हिममुष्णं नग्रत्वं याचना रतिरलाभः ।

दंशमशकादीनामाक्रोशो व्याधिदुःखमंगमलम् ॥२०६॥

स्पर्शश्च तृणादीनामज्ञानमर्दर्शनं तथा प्रज्ञा ।

सत्कारपुरस्कारः शय्या चर्या वधो निषद्या स्त्री ॥२०७॥

द्वाविशंतिरथ्येते परिषोढव्याः परीषहाः सततम् ।

संक्लेशमुक्तमनसा संक्लेशनिमित्तभीतेन ॥२०८॥

अन्वयार्थ - (संक्लेशमुक्तमनसा संक्लेशनिमित्तभीतेन) साधूने आपले चित्त संक्लेशाने रहित करून आणि संक्लेशाच्या निमित्तापासून भयभीत साधूने सदैव (क्षुत्रृष्णा) क्षुधा, तृष्णा (हिममुष्णं) शीत, उष्ण (नग्रत्वं) नाग्न्य (याचना रतिः अलाभः) याचना, रति, अलाभ, (तृणादीनां स्पर्शश्च) तसेच तृणस्पर्शं (दंशो मशकादिनां) डास, माशा वगैरे चावणे (आक्रोशः व्याधिदुःखं अंगमलम्) आक्रोश, रोगाच्या वेदना, व अंगमल, (अज्ञानम् अदर्शनम् तथा प्रज्ञा) अज्ञान, अदर्शन, तसेच प्रज्ञा

(सत्कारपुरस्कारः शव्या चर्या वधो निषद्या स्त्री) सत्कारपुरस्कार, शव्या, चर्या, वध, निषद्या स्त्री (एते द्वाविशतिः अपि परीषहाः सततम् परिषोडव्याः) हे बावीस परीषह सतत सहन करावयास पाहिजेत.

भावार्थ - उपरोक्त बावीस परीषहांना जिंकणे हे मुनीश्वरांचे परम कर्तव्य आहे. परीषह म्हणजे उपसर्ग नव्हे. उपसर्ग हा व्यंतरादि देव, वाघसिंहादि तिर्यच व दुष्टस्त्रीपुरुष यांच्या निमित्ताने ज्या आपत्ती येतात त्यांना तर उपसर्ग म्हणावे आणि उपरोक्त तिघांपैकी कुणीही जे केले नसतात परंतु निसर्गतःच अशी कष्टदायक परिस्थिति प्राप्त होते त्यास परीषह म्हणतात. परीषह सहन केल्याने उपसर्गांची शांतपणे सहन करण्याची शक्ति प्राप्त होते. मुनींनी परीषहांना सहन करून त्यांना तत्त्वज्ञानाने आणि उपसर्गास सुद्धा शांतपणे मनात कोणताही कलुषितपणा न येऊ देता जिंकून आपल्या साधुदेशमध्ये सहन करून मनामध्ये कोणत्याही प्रकारचा कलुषितपणा न येऊ देता शांतपणे तत्त्वज्ञानपूर्वक त्यावर विजय प्राप्त करावा. त्यामुळे साधूला प्रतिक्षणास असंख्यात कर्मांची निर्जरा होते. या परीषहांना सहन करण्यामध्ये कोणत्याही प्रकारे भीरुता उत्पन्न न होऊ यावी. आणि जर यदाकदाचित् चित्त कोणत्याही प्रकारे भयग्रस्त होण्यास सन्मुख होत असेल तर वस्तूच्या यथार्थ स्वरूपाचा विचार करून त्यास त्याच समयी शास्त्रात सांगितलेल्या संस्कारांनी व पद्धतीने सुट्ठ करावयास पाहिजे. परीषहावर तत्त्वज्ञानाने विजय प्राप्त केल्याशिवाय चित्त कोणत्याही विपरीत परिस्थितीतही निश्चल राखणे शक्य होत नाही. चित्ताची निश्चलता आत्मध्यानामध्ये एकाग्र झाल्याशिवाय होऊ शकत नाही, ध्यानाशिवाय कर्मांची निर्जरा करण्याचा दुसरा उपाय नाही आणि कर्मक्षय केल्याशिवाय मोक्षाची प्राप्ती असंभव आहे. अतएव मुमुक्षु आणि संसारदुःखापासून भयभीत मुनींना पूर्णतः सर्वप्रकारे आणि गृहस्थांना यथाशक्ति परीषहावर विजय प्राप्त करणे हे त्यांचे कर्तव्य आहे.

१ क्षुधापरीषहजय - भुकेच्या वेदना झाल्या असताना त्या वेदनावश आकुलित न होतां साम्यमार्गावरून न ढळता तत्त्वज्ञानपूर्वक भूकेचे दुःख सहन करणे यास क्षुधापरीषहजय म्हणतात. जेव्हा साधूस भुकेच्या तीव्र वेदना होतात तेव्हा साधूने विचार करावा की, “हे आत्मन ! तूं तर या संसारामध्ये भटकत असताना अगणित पुढ्रलसमूहाचे भक्षण केलेले आहेस. तरीही तुझी भूक शांत झाली नाही. तू नरकगतीमध्ये क्षुधेच्या एवढ्या तीव्र वेदना सहन केलेल्या आहेस की ज्या शास्त्रामध्ये वाचून चकितच व्हावे! नरकामध्ये तर तुला एवढी भूक होती की महान पर्वताएवढी अन्नराशी भक्षण करूनही ती शांत न व्हावी! परंतु एक

कणमात्र मिळत नव्हता. मनुष्य व तिर्यचगतीमध्ये जेलखान्यात वा बांधल्या जागी पडून पडून तू अनंतवेळ भूकवेदना सहन केलेली आहेस! तर आज मुनीब्रतास धारण करून स्वाधीन वृत्ती जीवनामध्ये स्वीकारलेली असताना सुद्धा तू या अल्प वेदनांनी घाबरून दुःखी कां होतोस ? पहा तर जरा, अन्य तुझ्या मार्गावर असणारे मुनीश्वर ! पक्षोपवास मासोपवास करताहेत. परंतु त्यांना तर क्षुधेच्या वेदना जाणवत ही नाहीत. तेव्हा तू वेदनेने आर्त होणे योग्य आहे कां ? आतां तरी या वीरवृत्ती साधुमार्गामध्ये अनंतवेळा केलेली भोजनलालसा दूर करून हे साधुवर! तू तर अत्यंत सुमधुर व आत्म्यास सामर्थ्यसंपन्न करणाऱ्या ज्ञानामृताचे भोजन करावयास हवे.” इत्यादि तत्त्व विचाराने क्षुधाजनित वेदना सहन करून आपल्या आत्मध्यानांत लीन राहणाऱ्या साधूचा क्षुधापरीषहजय जय होय.

याप्रमाणे या बाबीस परीषहाचे दीर्घ विवेचन पं. दौलतरामजींनी या श्लोकावरील भाष्यात केलेले आहे. त्याचा संक्षेप करून येथे इतर परीषहजयाचे वर्णन करण्यात येते. छहढाळा चार गतीतील दुःखाचे वर्णन, संसारानुप्रेक्षामध्ये, लोकानुप्रेक्षामध्ये (आ. स्वार्मी कर्तिकेयरचित) द्वादशानुप्रेक्षा वाचून याबाबत विचाराची योग्य दिशा साधारण बुद्धीधारी अशा मुमुक्षूला सहज लाभू शकेल.

२ तृष्णापरीषहजय - अतिशय तहान लागली असताना आकुलता उत्पन्न न होऊ देता त्या वेदना तत्त्वज्ञानपूर्वक शांतपणे सहन करणे ह्यास तृष्णापरीषहजय म्हणतात.

३ शीतपरीषहजय - अती कडाक्याची थंडी पडली असताना सुद्धा प्रतिकार करण्याची भावना न करतां ती बाधा शांतपणे तत्त्वज्ञानपूर्वक सहन करणे यास शीतपरीषहजय म्हणतात.

४ उष्णपरीषहजय - वैशाख ज्येष्ठ क्रतूतील भर माध्याह्नी भयानक उष्णतेची लाट असतानाही प्रतिकाराची लालसा उत्पन्न न होऊ देता शांततेने उष्णतेच्या तीव्र वेदना तत्त्वज्ञानपूर्वक सहन करणे हा उष्णपरीषहजय होय.

५ दंशमशक परीषहजय - डांस, मच्छर, माशा, पिसू आदि चावले असतां त्रस्त न होता होणारी पीडा शांतपणे तत्त्वज्ञानपूर्वक सहन करणे ह्यास दंशमशकपरीषहजय म्हणतात.

६ नाग्न्यपरीषहजय - सहज यथाजात नग्न दिगंबर वेष स्वीकारला असताना स्त्रिया सहज हृषीस पडल्या तरी, कोणताही विकार उत्पन्न न होऊ देता, अथवा कुणी ‘नागवा’ आदि घाणेरडे वचन बोलेल वा दगडादि फेकेल तरी व्याकुळ न

होता तत्त्वज्ञानपूर्वक बालकाप्रमाणे निर्विकार राहणे ह्यास नाम्नपरीषहजय असे म्हणतात.

७ अरतिपरीषहजय - क्षुधातृषादि वेदनांनी संयमामध्ये ग्लानी वा प्रमाद उत्पन्न न होऊ देता स्वरूपात व साम्यवृत्तीमध्ये तत्पर राहणे यास अरतिपरीषहजय म्हणतात.

८ स्त्रीपरीषहजय - सुंदर स्त्रियांनी दुर्देवाने घेरले असतांनाही त्यांच्या हावभावांनी मन चंचल न होऊ देता संयमापासून मुळीच च्युत न होणे ह्यास स्त्रीपरीषहजय म्हणतात.

९ चर्या परीषहजय - एकाकी वायुप्रमाणे निःसंग होऊन विहार करीत असताना भयानक अरण्यातही सिंहाप्रमाणे निर्भयवृत्ती ठेवणे. अनवाणी पायाने जावे लागते, काटे वगैरे बोचतात तरी वेदनेने आर्त न होता शांततेने तत्त्वज्ञानपूर्वक वेदना सहन करणे यास चर्यापरीषहजय म्हणतात.

१० निष्यापरीषहजय - ध्यानादि (कायोत्सर्ग वगैरे) वेळी एका आसनावर स्थिर राहून ध्यान करीत असताना आसनापासून चलित न होता त्यामुळे होणाऱ्या वेदना शांतपणे तत्त्वज्ञानपूर्वक सहन करणे यास निष्यापरीषहजय म्हणतात.

११ शत्यापरीषहजय - मुनीच्या आचारामध्ये एका कडेवरच कठीण आसनावर वा चटई गवतावर झोपावे लागते. तेही फक्त रात्रौ ६ तास. त्यावेळी संयमापासून व नियमापासून च्युत न होता त्या वेदना शांतपणे तत्त्वज्ञानपूर्वक सहन करणे यास शत्यापरीषहजय म्हणतात.

१२ आक्रोशपरीषहजय - अज्ञानी दिगंबर साधूंच्या विहाराची घृणा करून त्यांना वाटेल तसे बोलतात. तरी संयमापासून च्युत न होतां शांतपणे तत्त्वज्ञानपूर्वक समतावृत्ती राखणे यास आक्रोश परीषहजय म्हणतात.

१३ वधपरीषहजय - चंदन जाळले तरी सुगंधच देते तद्दत् अज्ञानी मिथ्याहस्तीने शारीरिक कष्ट दिले असतानाही मार्गच्युत न होता शांतपणे तत्त्वज्ञानपूर्वक द्वेष उत्पन्न न होऊ देता माध्यस्थभाव राखणे हा वधपरीषहजय होय.

१४ याचनापरीषहजय - प्राण जाण्याचे भय असतांनाही आहाराची याचना न करणे, शांति व समाधान राखून त्या वेदना तत्त्वज्ञानपूर्वक सहन करणे ह्यास याचनापरीषहजय म्हणतात.

१५ अलाभपरीषहजय - गोचरीवृत्तीने आहारास निघाले असताना विधी मिळाला नाही अथवा आहार मिळाला नाही, अंतराय आला तरीही त्या वेदना

शांतपणे तत्त्वज्ञानपूर्वक सहन करणे यास अलाभपरीषहजय म्हणतात.

१६ रोगपरीषहजय - शरीर म्हणजे रोगांचे घर. शरीरामध्ये रोग झाला असताना दुसऱ्याकरवी उपचार करविण्याचे दैन्य न दाखवितां, सहज गृहस्थ वैव्यावृत्य व औषध योजना करतात, त्यामुळे संयमापासून न ढळता रोगाच्या वेदना शांतपणे तत्त्वज्ञानपूर्वक सहन करणे ह्यास रोगपरीषहजय म्हणतात.

१७ तृणस्पर्शपरीषहजय - विहारादि करताना गमनामध्ये काटे वगैरे बोचले खडे टोचले तरी त्याही वेदना शांतपणे तत्त्वज्ञानपूर्वक सहन करणे यास तृणस्पर्शपरीषहजय म्हणतात.

१८ मलपरीषहजय - शरीर मळकट झाले, धुळीने माखले तरी त्याबद्दल आपली आपणासच घृणा उत्पन्न न होऊ देता शांतपणे तत्त्वज्ञानपूर्वक संयमसाधनेत लीन राहणे ह्यास मलपरीषहजय म्हणतात.

१९ सत्कारपुरस्कार परीषहजय - अज्ञानी पुरुषाकडून कधीकधी अपमान होतो. त्याही वेळी त्याचेकडून माफीची वा सन्मानाची इच्छा न करता मानापमानामध्ये माध्यस्थ वृत्ती अथवा साम्यभाव ठेवणे व त्याद्वारा अपमानाच्या वेदनावर तत्त्वज्ञानपूर्वक विजय प्राप्त करणे हा सत्कारपुरस्कारपरीषहजय जाणावा.

२० प्रज्ञा परीषहजय - आपल्या ज्ञानाचा अथवा विद्वत्तेचा अभिमान उत्पन्न न होऊ देणे म्हणजे अहंकारावर तत्त्वज्ञानाने प्राप्त केलेला विजय आहे. त्यास प्रज्ञापरीषहजय म्हणतात.

२१ अज्ञान परीषहजय - अहंकारी, परमतवादी अज्ञानी यांचेद्वारा तिरस्कार करून “अज्ञानी-मुर्ख आहे झालं” असे म्हणून तिरस्कार व अपमान झाला असतांनाही त्यामुळे संयममार्ग व स्वाध्यायसाधनेपासून च्युत होऊ नये व अपमानाचे शल्यावर शांतपणे तत्त्वज्ञानपूर्वक विजय प्राप्त करणे ह्यास अज्ञानपरीषहजय म्हणतात.

२२ अदर्शन परीषहजय - “दीक्षा घेवून पुष्कळ वर्षे झालीत तरीही अद्याप मला ऋद्धि-सिद्धि काहीच प्राप्त झाली नाही” असा विचार मनास स्पर्श न करू देता त्या विकल्पाने कष्टी न होता त्यावर शांती राखून तत्त्वज्ञानाने विजय प्राप्त करणे हा “अदर्शन परीषहजय” होय.

याप्रमाणे या बाबीस परीषहाच्या वेदना शांतपणे सहन करून मुनीमार्गामध्ये अविचल स्थिरतेमुळे महान् संवर व निर्जरा होते. परीषहजय हे मुनीजीवनामध्ये खास करून प्रयोजनीय कर्तव्यामध्ये अंतर्भूत आहेत. गृहस्थानी सामायिक प्रसंगी या परीषहाना सहन करण्याचा प्रयत्न करावा.

याप्रमाणे मुनींची ही ब्रते यत्ताचार प्रवृत्ती वगैरे पाळण्याचा संकेताचा समारोप करतात -

इति रलत्रयमेतत्रतिसमयं विकलमपि गृहस्थेन ।

परिपालनीयमनिशं निरत्ययां मुक्तिमभिलषता ॥२०९॥

अन्यार्थ - (इति एतत् रलत्रयं विकलं अपि) याप्रमाणे हे रलत्रय - सम्यगदर्शन ज्ञानचारित्र - विकलरूपाने म्हणजे एकदेशतः जरी (निरत्ययां मुक्तिं अभिलषतां) साधले तरी अविनाशी मुक्तीची इच्छा करणाऱ्या (गृहस्थेन अनिशं परिपालनीयम्) गृहस्थाने अविरत पाळावेत.

या मोक्षमार्गाचे प्रतिपादन करणाऱ्ये ग्रंथामध्ये आतापर्यंत सकलरूप (सकलचारित्र) आणि विकलरूप (देशचारित्र) अशा दोन प्रकारच्या रलत्रयस्वरूप मोक्षमार्गाचे वर्णन केलेले आहे.

आता सांगतात की, सकलचारित्ररूप मोक्षमार्ग हा मुनींचा धर्म असून विकल चारित्ररूप मोक्षमार्ग हा गृहस्थधर्म आहे. परंतु दोन्ही मोक्षमार्गाच आहेतच. पहिला साक्षात् मोक्षमार्ग असून दुसरा परंपरेने मोक्षमार्ग आहे. कारण रलत्रयरूप परिणाम - शुद्धता कदापिही बंधास कारण असू शकत नाही. म्हणून मुमुक्षू गृहस्थाला जरी सकलचारित्राची साधना करण्याचे सामर्थ्य नसेल तरीही त्यानी विकल मार्गाची, देशचारित्राची साधना अवश्यमेव करावी.

बद्धोद्यमेन नित्यं लब्ध्वा समयं च बोधिलाभस्य ।

पदमवलम्ब्य मुनीनां कर्तव्यं सपदि परिपूर्णम् ॥२९०॥

अन्यार्थ - (च नित्यं बद्धोद्यमेन) आणि या विकल [अपूर्ण] रलत्रयासाठी प्रयत्नशील अशा मोक्षाच्या इच्छुक गृहस्थाने (बोधिलाभस्य समयं लब्ध्वा) रलत्रयाच्या प्राप्तीच्या काळ प्राप्त करून तसेच (मुनीनां पदं अवलम्ब्य) मुनींचे पद धारण करून (सपदि परिपूर्णम् कर्तव्यम्) शीघ्रच रलत्रयाची परिपूर्णता करावी.

भावार्थ - विवेकशील जीव गृहस्थदशेमध्ये राहूनही सांसारिक भोगविलासापासून विरक्त व मोक्षमार्गाच्या साधनेमध्ये तत्पर राहतो. त्याने वैराग्याच्या प्राप्तीचा अवसराचा योग्य शोध घेवून मुनीपद धारण करावे आणि पूर्वोपासून साधना केलेल्या रलत्रयाची पूर्णता करावी.

एकदेश रलत्रयाच्या साधकाला बंध दिसून येतो. त्याचे कारणाचा खुलासा व विचार पुढील गाथामध्ये करतात -

असमग्रं भावयतो रलत्रयमस्ति कर्मबन्धो यः ।

स विपक्षकृतोऽवश्यं मोक्षोपायो न बन्धनोपायः ॥२९१॥

अन्वयार्थ - (असमग्रं रलत्रयं भावयतो यः कर्मबन्धः अस्ति) असंपूर्ण रलत्रयाची साधना करणाऱ्यास जो काही कर्मबन्ध होतो (स अवश्यं विपक्षकृतः) तो निश्चितच विपक्षी रागद्वेषाच्या कारणाने आहे व (बन्धनोपायः न मोक्षोपायः) ते रागद्वेष नवीन बंधास कारण आहेत. मोक्षास कारण नाहीत. अथवा असाही अर्थ घ्यावा की, रलत्रय [निश्चय] हा तर मोक्षाचाच उपाय आहे. बंधाचा नाही.

भावार्थ - अपूर्ण रलत्रयाच्या साधकाला जो काही बंध होत असलेला दिसतो तो तेव्हा असणाऱ्या रागद्वेषाने आहे, ते मोक्षास कारण नाहीत, तर नवीन बंधासच कारण आहेत. त्यास रलत्रयाने बंध नाही. त्या साधकाला रलत्रय तर मोक्षाचा उपाय आहे.

विशेषार्थ - या गाथेचा जो अर्थ व भावार्थ पं. दौलतरामजींनी केल्याप्रमाणे १९०४ सालातील श्री. राजचंद्र ग्रंथमाला आगास प्रतिमध्ये छापलेला आहे तो अमृतचंद्राचार्याच्या पढ्यतीला धरून वाटत नाही म्हणून त्यास तळटीपेत दिलेला आहे.

२. सम्यग्हट्टी, देशसंयमी व सराग संयमीला जो काही बंध आहे त्याचे कारण रलत्रयाची विशुद्धता नसून तो विद्यमान अप्रत्याखानावरण, प्रत्याख्यानावरण व संज्वलन कषायांच्या उदयामध्ये असणाऱ्या रागद्वेषाने आहे व तेच रागद्वेष नवीन बंधास कारण आहेत. तत्त्वतः तो बंध मोक्षाचा उपाय नसून संसाराचेच कारण आहे. त्यास परंपरा मोक्षाचे कारण म्हणण्यापेक्षा तो सम्यग्हट्टी मोक्षमार्गी आहे तो त्यास मिथ्याहट्टीप्रमाणे अनंत संसारास कारणभूत बंधास करत नाही. परंतु सहचर भावाने त्या व्यवहार रलत्रयास उपचाराने परंपरा मोक्षास कारण म्हटले आहे, असे समजावे. ॥२९१॥

तर मग आस्ववंधाचे कारण आणि अकारण याचा तत्त्वहट्टीने निर्णयात्मक

(५२) या गाथेचा अन्वयार्थ अगासप्रतीमध्ये पं. दौलतरामजींनी खालीलप्रमाणे केला आहे.

(असमग्रं रलत्रयं भावयतः यः कर्मबन्धः अस्ति) अपूर्ण रलत्रयाची भावना (साधना) करणाऱ्या पुरुषाला जो शुभकर्माचा बंध आहे (स विपक्षकृतः अवश्यं मोक्षोपायः न बन्धनोपायः) तो बंध रागकृत आहे (स विपक्षकृतः अवश्यं मोक्षोपायः न बन्धनोपायः) तो बंध रागकृत म्हणून अवश्यमेव मोक्षाचे कारण आहे. बंधास उपाय (कारण) नाही. **भावार्थ -** विकल रलत्रयामध्ये शुभभावाच्या प्रादुर्भावाने जो पुण्यप्रकृतीचा बंध होतो तो मिथ्याहट्टीप्रमाणे संसारास कारण नाही, तर परंपरा मोक्षाचे कारण आहे. प्रत वीर नि. संवत्त २४३९, २५-९२-१९०४.

खुलासा पुढील तीन गाथेत करतात -

येनांशेन सुष्टिस्तेनांशेनास्य बंधनं नास्ति ।
येनांशेन तु रागस्तेनांशेनास्य बंधनं भवति ॥२९२॥
येनांशेन ज्ञानं तेनांशेनास्य बंधनं नास्ति ।
येनांशेन तु रागस्तेनांशेनास्य बन्धनं भवति ॥२९३॥
येनांशेन चरित्रं तेनांशेनास्य बन्धनं नास्ति ।
येनांशेन तु रागस्तेनांशेनास्य बन्धनं भवति ॥२९४॥

(विशेषक ३ गाथासमूह)

अन्वयार्थ - (येन अंशेन सुष्टिः तेन अंशेन अस्य बन्धनं नास्ति) ज्या अंशाने सम्यगदर्शन आहे त्या अंशाने सम्यगदृष्टीला बंध नाही आणि (येन अंशेन^{५३} तु रागः तेन अंशेन अस्य बंधनं भवति) परंतु ज्या अंशाने राग आहे त्या अंशाने सम्यगदृष्टीला बंधन आहे. (येन अंशेन ज्ञानं तेन अंशेन अस्य बंधनं नास्ति) ज्या अंशाने ज्ञान [सम्यगज्ञान] आहे त्या अंशाने धर्मार्थास बंध नाही. तसेच (येन अंशेन तु रागः तेन अंशेन अस्य बंधनं भवति) परंतु ज्या अंशाने त्यास राग शेष आहे त्या अंशाने त्यास बंधन आहे. (येन अंशेन चरित्रं तेन अंशेन अस्य बंधनं नास्ति) ज्या अंशाने चारित्र म्हणजे रागदेशभोगीचा अभाव आहे त्या अंशाने त्यास बंधनाचा अभाव आहे. परंतु (येन अंशेन तु रागः तेन अंशेन अस्य बंधनं भवति) ज्या अंशाने राग आहे त्या अंशाने मात्र बंधन आहे.

^{५४} भावार्थ - सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्र हे स्वदब्य प्रवृत्त-आत्माश्रित परिणाम असल्यामुळे आस्ववंधास कारण नसून संवरनिर्जरलाच कारण आहेत. त्या संसारी जीवास परंतु

(५३) येथे रागः हा सामान्य अर्थाने कषायवाचक शब्द असून त्यामध्ये जरूर तेथे कषायांचा समावेश त्या रागामध्ये करण्यात आलेला आहे. रत्नत्रयधारीच्या बंधाचे वर्णन तिन्ही श्लोकात राग शब्द आलेला आहे. त्यास मिथ्यात्वकृत बंध नाही. जो बंध आहे तो रागकृत-कषायकृत आहे.

(५४) याचा भावार्थ प. दौलतरामजी आगास प्रतीमध्ये याप्रमाणे लिहिलेला आहे.
“आत्मविनिश्चयप्रकाशक आत्मपरिज्ञानाने स्वयंहून आपल्या आत्मस्वरूपात स्थिर होणे याचेच नाव (अभेद) सकल रत्नत्रय आहे. तर मग अशा बुद्धीच्या परिणतीमध्ये बंधास अवकाश कोठे आहे. बंध तर तेव्हा होतो की जेव्हा या परिणतीच्या विपरीत होऊन परिणमन करतो. या सिद्धांताने हे अगदी स्पष्ट होते की, हा आत्मा ज्या अंशानी आपल्या स्वभावरूपाने परिणमतो ते अंश सर्वथा बंधास कारण नाहीत. परंतु ज्या अंशाने रागादि विभावरूपाने परिणमन करतो तेच अंश बंधास कारण आहेत.

जेवढ्या अंशाने राग-कषाय शेष आहेत त्या अंशानी तदनुकूल बंध होतोच. सम्यक्त्वाशिवाय तरं बंधाचा अभाव होतच नाही. आणि मिथ्यादृष्टीला संभवनीय सर्व प्रकृतींचा बंध प्रतिसमय आहेच. त्यामुळे पहिल्या गाथेवरून हेही स्पष्ट होते की असंपूर्ण रत्नत्रयसाधकाला मिथ्यात्वाचा अभाव असल्यामुळे जो बंध आहे तो मिथ्यात्वाने नाहीच तर मात्र रागद्वेषानेच आहे व तेही निश्चित बंधालाच कारण आहेत, तत्त्वतः कोणत्याही प्रकारे मोक्षास कारण नाहीत. सम्यगदर्शन ज्ञान चारित्र हे कोणत्याही अपेक्षेने वास्तविक बंधहेतू नाहीत. | २९२ ते २९४ ||

आता बंधभेदास कारणभूत विशेषाचा निर्देश पुढील श्लोकात करतात -

योगात्प्रदेशबन्धः स्थितिबंधो भवति तु कषायात् ।

दर्शनबोधचरित्रं न योगरूपं कषायरूपं च ॥२९५॥

अन्वयार्थ - (प्रदेशबंधः^{४४} योगात्) प्रदेशबंध व प्रकृतिबंध हे दोन बंध योगाने होतात. (स्थितिबंधः तु कषायात् भवति) स्थितिबंध अनुभाग बंध कषायानी होतात. (दर्शनबोधचरित्रं न योगरूपं च कषायरूपं) सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्र हे योगरूपही नाहीत. कषायरूपही नाहीत. म्हणून ते बंधास हेतू नाहीत.

भावार्थ - संसारी जीवाच्या मन-वचन-कायेच्या हलनचलनरूप परिस्पंदनाच्या निमित्ताने आत्मप्रदेशाच्या कंपनाला योग म्हणतात. हा योगच आस्ववपूर्वक प्रकृतिबंध आणि प्रदेशबंधास निमित्त आहे. रागद्वेषमोहरूप परिणाम हे अनादि काळापासून मोहनीय कर्माच्या उदयाने होतात. त्यांनाच कषाय असे म्हणतात.

विशेषार्थ - या सूत्रामध्ये योगाला प्रकृतिबंध व प्रदेशबंधास कारण सांगण्यामध्ये हेतू हा आहे की जोपावेतो योग आहे तोपावेतो आस्ववपूर्वक प्रकृतिबंध आणि प्रदेशबंध आहे. अनादिकालापासून हा जीव योगाने सहित आहे व मोहरागद्वेषाने परिणमतो आहे. त्यामुळे त्यास प्रतिसमय आस्व व प्रकृति-प्रदेश-स्थिति व अनुभाग बंध असतोच. त्यास ७ किंवा आठ कर्माचा आस्व-बंध अविरत सुख आहे. मिथ्यात्वाचाही बंध हा अखंड होतोच आहे. त्यामध्ये उत्तरप्रकृतिरूपाने जो काही फरक पडतो तो तर सम्यगदर्शन-ज्ञानाची प्राप्ती झाल्यानंतरच पडतो. परंतु जो पावेतो कषाय आहेत तो पावेतो ६-७ किंवा ८ कर्माचा बंध अविरत चालूच आहे. आयुकर्माचा बंध नसेल तर तेव्हा ७ कर्माचा आस्व-बंध आहे

(५५) प्रदेशबंधासोबत प्रकृतिबंध सहचर भावाने गृहीतच आहे. तद्वत् (३) स्थितिबंधासोबत सहचर भावाने अनुभाग बंधाचेही ग्रहण होते.

आणि तो सात कर्माचा बंध हा ९ व्या गुणस्थानाच्या अंतापर्यंत आहे. परंतु दहाव्या गुणस्थानामध्ये सूक्ष्म लोभाचा उदय असल्यामुळे तो लोभ कषाय हा जळलेल्या दोरीप्रमाणे असल्यामुळे तो उदय हा मोहनीय कर्माच्या आस्त्रवबंधास कारण नाही; परंतु आयु व मोहनीय कर्म सोडून शेष सहा कर्माचा आस्त्रवबंधास दहाव्या गुणस्थानातही होतो व तेथेही स्थितिबंध व अनुभाग बंध आहेच. याप्रमाणे दहाव्या गुणस्थानापर्यंत कषाय आहेत आणि तोपावेतोच अनुभाग बंध व स्थितिबंध आहे. आणि नंतर कषायही नाहीत आणि सांपरायिक आस्त्रवही नाही, स्थिति व अनुभाग बंधही नाही. ही अशी व्याप्ती आहे. म्हणून असा एक सामान्य नियम दिसून येतो की जोपावेतो कषाय आहेत तो पावेतोच स्थिति-अनुभाग बंध आहे आणि कषायांचा अभाव झाल्याक्षणापासूनच आलेल्या कर्मामध्ये स्थिति व अनुभाग पडत नाही. म्हणून कषायास स्थिति व अनुभागबंधास हेतू हा नियम सांगितलेला आहे.

पुढे कषाय नाहीत तरीही ११-१२-१३ या गुणस्थानाच्या अंतापर्यंत योग आहे. कषायपूर्वक योगाने होणारा आस्त्रव तो सांपरायिक आस्त्रव असून कषायाविना योगाने होणारा आस्त्रव हा ईर्यापथ आस्त्रव आहे. उपरोक्त तीन गुणस्थानामध्ये फक्त सातावेदनीयाचाच आस्त्रव व प्रकृति-प्रदेशबंध होतो. परंतु आल्याक्षणीच ते निघून जाते म्हणून तेथे सातावेदनीय कर्माचाही स्थिती व अनुभाग बंध नाही. म्हणून योग हा ९ ल्या मिथ्यात्व गुणस्थानापासून तो १३ व्या गुणस्थानाच्या अंतापर्यंत आहे म्हणून ११ ते १३ गुणस्थानातही तो पावेतो ईर्यापथ आस्त्रव, प्रकृतिबंध, प्रदेशबंध असतो, ही व्याप्ती घटते. चौदाव्या गुणस्थानात योगाही नाही आणि ईर्यापथ आस्त्रव देखील नाही. म्हणून योगास कर्माच्या आस्त्रव-प्रकृतिबंध-प्रदेशबंधास निमित्त कारण म्हटलेले आहे.

भावार्थ - यावरून हे सिद्ध होते की, योग-कषाय हेच आस्त्रवबंधास कारण आहेत. रत्नत्रयरूप-सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप परिणाम हा योगरूप ही नाही आणि कषायरूप ही नाही. म्हणून तो आस्त्रवबंधास कारण कसा होऊ शकेल ?

वर योगाचे स्वरूप सांगितलेले आहे की, कर्मनिमित्ताने आत्मप्रदेशातील परिस्पंदनरूप क्रिया म्हणजेच योग आहे. या योगद्वारा कर्माचा आस्त्रव होतो. म्हणजेच योग असताना कार्माणवर्गणा कर्मरूप होते व त्याचवेळी जेवढ्या परमाणूच्या संकंध कर्मरूप परिणत झाला तोच प्रदेशबंध असून ते आलेले कर्म त्याच समयी आपल्या उपादानानुसार ज्ञानावरणादि आठ प्रकृतिस्पृष्टाने स्वयमेव परिणमते.

हाच प्रकृतिबंध आहे. आणि त्याच समयी जे कषायभाव आहेत त्याच्या तीव्र-मंदतेनुसार त्यामध्ये स्थिति आणि अनुभाग पडतो. याप्रमाणे या सर्व प्रक्रियेला (ती एकसमयमात्र आहे) बंध असे म्हणतात.

केवळ आत्मप्रदेश आहेत तेथेच प्रविष्ट असणे एवढेच मात्र बंधाचे लक्षण नाही. कारण बंध होण्यापूर्वी सुद्धा कार्माणवर्गणा ही विस्तरापचयरूपाने आत्मप्रदेशांत होतीच. हीच नियती आहे. म्हणून जीवप्रदेशांत स्थित कार्माणवर्गणेला - ती आस्त्रबंधाच्या सन्मुख असल्यामुळे विस्तरा (स्वभावतःच, नियतीला) उपचय असे म्हटले आहे. जेव्हा ती कर्मसूल परिणामते तेव्हा जीवभाव आणि कर्मपरिणाम यामध्ये निमित्त नैमित्तिकपणाचा उपचार लागू होतो व हा व्यवहार उदयक्षणार्थ्यत असतो. तोच खरा बंध आहे. त्यासच उभयबंध संज्ञा आहे. निमित्तनैमित्तिक भावपूर्वक जी कर्मसूल परिणाम कार्माणवर्गणा जीवप्रदेशात आहे तोच बंध आहे. त्यासच परस्पर अवगाह असे म्हणतात. फक्त लोकाकाशाच्या एकक्षेत्रामध्ये राहणे या एकक्षेत्रावगाहास बंध म्हणत नाहीत. जर एकक्षेत्रावगाह हे बंधाचे स्वरूप मानले तर सहाही द्रव्यांचा परस्पर बंध मानावा लागेल. म्हणून तत्त्वार्थसूत्र अ. ८ सूत्र २ मध्ये बंधाचे लक्षण खालीलप्रमाणे सांगितलेले आहे. “सकषायत्वाज्ञीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते स बंधः”

अर्थ - कर्माच्या उदयाच्या वश जीव सकषायी होतो; तेव्हा तो जीव कर्मसूल होण्यायोग्य अशा (कार्मणवर्गणास्तु) पुद्गलास ग्रहण करतो तोच बंध आहे. (म्हणजे शरीरपुद्गल व जीवप्रदेश यांच्या संयोगासही बंधतत्त्व म्हणत नाहीत.)

भावार्थ - हा बंध चार प्रकारचा आहे. १ प्रकृतिबंध २ प्रदेशबंध ३ स्थितिबंध ४ अनुभागबंध. या बंधाचे स्वरूप समजण्यापूर्वी ज्यासह जीवाचा बंध सांगितलेला आहे त्यास चांगल्याप्रकारे जाणले पाहिजे, ते कर्म बनण्यायोग (कार्मणवर्गणा) पुद्गल ८ प्रकारचे आहे. (येथे हिंदी टीकाकार दौलतरामजीचा हा भाव दिसून येतो की आठ प्रकारे कर्म बनण्यायोग्य कार्मणवर्गणा वेगळी वेगळी आहे.) ९ ज्ञानावरणीय, २ दर्शनावरणीय, ३ मोहनीय ४ वेदनीय ५ आयु ६ नाम ७ गोत्र व ८ अंतराय.

ज्याप्रमाणे पडदा असेल तर तो पदार्थ यथार्थ ठीक पाहू देत नाही, तद्वत् ज्ञानावरणाची प्रकृति आहे. ज्ञानावरणीय कर्मपुद्गल आत्मप्रदेशासह बद्ध होऊन मतिज्ञानादि ज्ञानपर्यायास प्रगट होऊ देत नाही.

२ दर्शनावरण कर्माचा स्वभाव द्वारपालप्रमाणे आहे; अर्थात् ज्याप्रमाणे द्वारपाल राजा, मंत्री आदिकांचे दर्शनास प्रतिबंध करतो त्याप्रमाणे दर्शनावरण

कर्मपुद्रल आत्म्याशी बद्ध होऊन चक्षुदर्शनादि दर्शन^(५) गुणाचे पर्याय प्रगट न होण्यास निमित्त आहे.

३ मोहनीय कर्माची प्रकृति मदिरेप्रमाणे आहे; अर्थात ज्याप्रमाणे मद्य जीवास बेसावध, मूढ बनविते त्याप्रमाणे मोहनीय कर्मपुद्रल आत्म्यास पागलसदृश बनविते. (म्हणजे आत्मसहित सात तत्त्वाचे स्वरूपाबाबत व मार्गाबाबत मूढ बनविण्यास निमित्त आहे.)

४ वेदनीय कर्मपुद्रलाचा स्वभाव मधाने माखलेल्या सुरीप्रमाणे आहे; अर्थात् ज्याप्रमाणे मधलिप्त सुरी चाटल्याने तेव्हा गोड लागते परंतु ती जीभ छेदते; तद्वत् वेदनीय कर्म अल्प काळासाठी मात्र साता दाखवून शेवटी आकुलतेने पीडित करते.

५ आयुकर्मपुद्रलाचा स्वभाव खोड्याप्रमाणे आहे. ज्याप्रमाणे खोड्यामध्ये ज्याचे पाय अटकलेले आहेत त्यास खोडा तोडल्याशिवाय तो खोड्यातून बाहेर पडू शकत नाही; त्याचप्रमाणे आयुकर्माचे उदयाने जो भव मिळाला त्या भवातून आयुकर्माचा उदय आहे तोपावेतो सुटका होत नाही.

६ नामकर्माची प्रकृति चित्रकाराप्रमाणे आहे. ज्याप्रमाणे चित्रकार नाना प्रकारचे आकार बनवितो त्याचप्रमाणे नामकर्म आत्म्याशी बद्ध होऊन शरीर इंद्रियादिकांचे आकार बनविते.

७ गोत्र कर्मपुद्रलाची प्रकृति कुंभकाराप्रमाणे आहे. ज्याप्रमाणे कुंभकार लहान मोठी मडकी वगैरे बनवितो त्याचप्रमाणे गोत्रकर्म जीवाशी बद्ध होऊन त्याचा उदय उच्च-नीच गोत्रामध्ये उत्पन्न होण्यास निमित्तमात्र असते.

८ अंतराय कर्मपुद्रलाची प्रकृति राजभंडारीप्रमाणे आहे. ज्याप्रमाणे राजाने देण्यास सांगितल्यावस्तुनही भंडारी देत नाही त्यास लाभ होऊ देत नाही. अंतराय कर्म दान लाभ आदिकामध्ये बाधा उत्पन्न करण्यास निमित्त मात्र असते.

(येथे ज्या आठही कर्माच्या प्रकृती सांगितलेल्या आहेत त्याचा अर्थ कर्म जीवामध्ये काही उत्पन्न करते असा नाही. तर त्यावेळी जीवाची तशी अवस्था असताना त्या कर्माचा उदय त्यामध्ये निमित्तमात्र असतो असे समजावे. न कर्म जीवभावांचा कर्ता आहे, न जीव कार्मणवर्गणेच्या कर्मपरिणामांचा कर्ता आहे. फक्त निमित्तमात्रपणामुळे दोहोंचाही परिणाम ज्याच्या त्याच्या केल्याने होतो,

(५६) मूळ हिंदी टीकेत (पहा पुरुषार्थसिद्ध्युपाय, प्रकाशक राजचंद्र ग्रंथमाला १९०४ चे संस्करण) “त्याचप्रकारे दर्शनावरण कर्मपुद्रल आत्म्याचे श्रद्धान करू देत नाही.”

असे समजावे.)

आठ कर्माची प्रकृति जाणून घ्यावी. आतां चार प्रकारच्या बंधाचं स्वरूप सांगतात - उपरोक्त स्वभावयुक्त कर्माचा जीवासह संबंध होणे (व्यवहाराने) हा प्रकृतिबंध आहे. पृथकपृथक कर्मपुद्रलांची आपआपल्या नियतीप्रमाणे जीवासह संबद्ध होण्याची कालमर्यादा त्यास **स्थितिबंध म्हणतात.**

कर्मप्रकृतीचे नाव	उक्कट स्थिती	जद्यन्य स्थिती
१ ज्ञानावरण	३० कोडाकोडीसागर	अंतरमुहूर्त
२ दर्शनावरण	३० कोडाकोडीसागर	अंतरमुहूर्त
३ अंतराय	३० कोडाकोडीसागर	अंतरमुहूर्त
४अ दर्शनमोहनीय	७० कोडाकोडीसागर	अंतरमुहूर्त
४ब चारित्रमोहनीय	४० कोडाकोडीसागर	अंतरमुहूर्त
५ आयु	३३ सागर	अंतरमुहूर्त
६ नाम	२० कोडाकोडीसागर	८ अंतरमुहूर्त
७ गोत्र	२० कोडाकोडीसागर	८ अंतरमुहूर्त
८ वेदनीय	३० कोडाकोडीसागर	१२ अंतरमुहूर्त

उपरोक्त आठ कर्मामध्ये प्रकृतीला अनुसरून उदयकाली रस उत्पन्न होणे, फलदानशक्ति प्रगट होणे यास अनुभाग बंध म्हणतात. तो विषाक शुभ व अशुभ अशाप्रकारे दोन प्रकारचा आहे. निंब, कांजीर, विष आणि हालाहल या चार प्रकारे पापकर्माचे फल आहे. उस, गुळ, साखर आणि अमृताप्रमाणे पुण्यप्रकृतीचा रस आहे. तो उत्तरोत्तर अधिक आहे व त्यातही तरतमता आहे.

आत्माचे लोकाकाशप्रमित असंख्यात प्रदेश आहेत. त्याच्या प्रत्येक प्रदेशावर अनंतानंत कर्मवर्गणा बंधकजीवाचे प्रदेश आणि कर्मपरमाणू एक क्षेत्रामध्ये (परस्पर अवगाह करतात) होऊन राहतात त्यास प्रदेशबंध म्हणतात. (अर्थात् आलेल्या कर्मपरमाणूंची संख्या निर्धारित होणे हा प्रदेशबंध होय.) प्रतिसमयाला अनंतानंत कर्मपरमाणू आसावित होतात. योगाच्या अनुसार कर्माची प्रकृति आणि प्रदेश असतात. म्हणून योग आस्वावाचे तर प्रधान कारण आहेच. परंतु प्रकृतिबंध आणि प्रदेशबंधासही कारण आहे. जोपावेतो योग आहे (योग १३ व्या गुणस्थानाच्या अंतापर्यंत आहे) तोपावेतो आस्व व प्रकृति प्रदेशबंध आहे. ११-१२-१३ या तीन गुणस्थानामध्ये कषायरहित योग असल्यामुळे तेथे फक्त ईर्यापथ आस्व आहे. पुढे योगाचा अभाव असल्यामुळे आस्वबंधच नाही. १० व्या गुणस्थानापर्यंत कषाय आहेत म्हणून तोपावेतो सांपरायिक आस्व व चारही

प्रकारचा बंध आहे. म्हणून कषायअनुसार स्थितिबंध व अनुभागबंध असे या गाथेत आचार्यदेव सांगतात. व योगाने आस्वव तसेच प्रकृतिबंध व प्रदेशबंध होतो असे आगमांत सांगितलेले आहे. (तथे कषायामध्ये मिथ्यात्व, अविरति व प्रमाद अंतर्भूत आहेत.)

दर्शनमात्मविनिश्चितिरात्मपरिज्ञानमिष्ठते बोधः ।

स्थितिरात्मनि चारित्रं कुत् एतेभ्यो भवति बंधः ॥२९६॥

अन्वयार्थ - (आत्मविनिश्चितः दर्शनम्) आपल्या शुद्ध आत्म्याचा श्रद्धेने निश्चय हे सम्पर्दशन आहे; (आत्मपरिज्ञानं बोधः इष्ठते) आपल्या शुद्ध आत्म्याचे ज्ञान म्हणजेच जाणणे वेदन करणे यास शास्त्रात सम्यग्ज्ञान म्हटले आहे; (आत्मनि स्थितिः चारित्रं) शुद्ध आत्मस्वरूपात लीनता यास आगमामध्ये चारित्र म्हटलेले आहे. (एतेभ्यःबंधः कुतः भवति) तर मग या तीन रत्नवयद्वारा बंध कसा होतो ?

भावार्थ - चेतनास्वरूप अनंतगुणयुक्त आत्म्याचे स्वतत्वाचा निश्चित निर्णय-मान्यता – असा श्रद्धेचा विशेष परिणाम सम्पर्दशन आहे; निर्णीत आत्म्याची अनुभूति-परिचय-स्वरूपाचा चेतनापरिणाम सम्यग्ज्ञान आहे; यथोक्त परिचित आत्म्यामध्ये निराकुलपणे स्थिरता हा चेतनापरिणाम म्हणजे सम्यक् चारित्र आहे. याप्रमाणे श्रद्धा-ज्ञान-चारित्र तिहीमध्ये विषयाच्या अपेक्षेने एकाग्रता आहे म्हणून त्यास अभेद रत्नवय म्हटलेले असून तोच आत्मवस्तूचा सहजभाव आहे. तर या तिहींनी बंध होईल हे कसे संभवनीय आहे ? अर्थात् नाहीच. कारण अभेदरत्नवयस्वरूपापासून कथंचित् भिन्न रागादि परिणामांनी बंध होतो. अभेद अनुभूतीने बंध होत नाही. ॥ २९६ ॥

तर प्रश्न होतो की शास्त्रामध्ये सम्यक्त्वास देवायूच्या बंधास व सम्यक् चारित्रास तीर्थकरत्व, आहारकशरीरनामकर्मास हेतू कसे सांगितले? त्याचे उत्तर पुढील दोन श्लोकात देतात -

सम्यक्चारित्राभ्यां^{५७} तीर्थकराहारकर्मणो बंधः ।

योऽप्युपदिष्टः समये न नयविदां सोऽपि दोषाय ॥२९७॥

अन्वयार्थ - (अपि सम्यक्चारित्राभ्यां यः तीर्थकराहारकर्मणो बंधः) आणि सम्पर्दशन व चारित्रामुळे तीर्थकरप्रकृति व आहारक शरीर नामकर्माचा जो बंध (समये उपदिष्टः) शास्त्रामध्ये सांगितलेला आहे (स अपि नयविदां दोषाय न) ते

(५७) येथे ‘भ्याम्’, हे तृतीयेचे द्वीपवचन आहे. त्यामुळे सम्यक्त्व वा चारित्र या दोहोंचेही ग्रहण सूचित होते.

देखील यथार्थ नय जाणणाऱ्यांना दोषास्पद भासत नाही.

भावार्थ - करणानुयोग शास्त्रात असे सांगितलेले आहे की तीर्थकर प्रकृतीचा बंध चौथ्या गुणस्थानापासून आठव्या गुणस्थानाच्या तिसऱ्या भागापर्यंत होतो; आणि आहारकशरीर प्रकृतीचा बंध चारित्रसंपन्न मुरींनाच होतो. परंतु नयविवक्षा जाणणाऱ्यास त्यामध्ये काहीच आश्रय नाही; कारण अभूतार्थ व्यवहारनयदृष्टीने सहचरभावाने सम्यक्त्व व चारित्र यास उपचाराने बंधहेतू म्हटले आहे. परंतु तत्त्वतः भूतार्थ निश्चयनयाने सम्यक्त्व चारित्र हे बंधहेतू नाहीत. तसेच सम्यक्त्व दोन प्रकारचे आहे. १. सरागसम्यक्त्व २ वीतरागसम्यक्त्व. सरागसम्यक्त्व किंचित् रागभावासहित असते आणि वीतरागसम्यक्त्व निर्मल श्रद्धानमात्र आहे. सराग अंश जो चौथ्यापासून आठव्याच्या तिसऱ्या भागापर्यंतच आहे त्या कारणाने सम्यक्त्वाशी राग सहचर असल्याने सम्यक्त्व-चारित्रास उपचाराने बंधहेतू म्हटले आहे. वास्तविक तर निर्मल श्रद्धा परिणाम बंधास कारणच नाही. || २९७ ||

सति सम्यक्त्वचरित्रे तीर्थकराहारबंधकौ भवतः ।

योगकषायौ नासति तत्युनरस्मिन्नुदासीनम् ॥२९८॥

अन्वयार्थ - (सम्यक्त्वचरित्रे सति) सम्यक्त्व आणि सम्यक् चारित्र असताना (तीर्थकराहारबंधकौ योगकषायौ भवतः) तीर्थकर आणि आहारक शरीर कर्मास बांधणारे योग आणि कषाय असतात. (म्हणून उपचाराने सम्यक्त्व-चारित्रास बंधहेतू म्हटले आहे.) आणि (पुनः असति न) पुनश्च सम्यक्त्व चारित्र नसेल तर योग-कषाय त्या दोन प्रकृतीस बंधहेतू होत नाहीत (तत् अस्मिन् उदासीनम्) म्हणून ते सम्यक्त्व-चारित्र त्यांच्या बंधामध्ये उदासीन आहेत.

भावार्थ - सम्यक्त्व-चारित्र असताना योग व कषाय असतील आणि त्या वर्गणेची तीर्थकरादिद्वय परिणमनाची नियती असेल तरच ते बंधहेतू उपचाराने म्हटले जातात. म्हणजे नियति ही की सम्यक्त्व व चारित्राशिवाय त्या दोन प्रकृती बांधल्या जात नाहीत हा नियम आहे. बांधल्या गेल्याच पाहिजेत हा मात्र नियम नाही. म्हणून सम्यक्त्व-चारित्र या दोन प्रकृतीचे बंधास हेतू नाहीत. जसे तीर्थकरांचे अस्तित्वांत जन्मजात विरोध असणारेही वैर विसरतात, तीर्थकर न वैरविसरणाचे कर्तव्य आहेत, असाच सहजयोग आहे, कारण ते तर पर पदार्थाबाबत अति उदासीन आहेत. तसेच या दोन प्रकृतीचे बंधाबाबत जाणावे. || २९८ ||

आतां सम्यक्त्व देवायूच्या बंधास हेतू कसे याचा खुलासा करतात -

ननु कथमेवं सिध्यति देवायुःप्रभृतिसत्यकृतिबंधः ।

सकलजनसुप्रसिद्धो रत्नत्रयधारिणां मुनीवरणाम् ॥२९९॥

अन्वयार्थ - येथे शंकाकार विकल्प समोर ठेवतो की, (ननु रत्नत्रयधारिणां मुनीवरणाम् सकलजनसुप्रसिद्धः देवायुःप्रभृतिसत्प्रकृतिबंधः) रत्नत्रयधारी मुनीश्वरांना देवायु वगैरे पुण्यप्रकृतीचा बंध होतो ही गोष्ट सर्व लोकांना माहीत आहे, (एवं कथं सिद्धति) हे मागील श्लोकातील विधानाने - रत्नत्रय बंधास कारण नाही यामुळे - कसे सिद्ध होते ?

भावार्थ - रत्नत्रयधारी मुनीश्वरादिकांना देवायु वगैरे पुण्यप्रकृतीचा बंध होतो हे सर्व लोक घांगल्याप्रकारे जाणतात. परंतु आतां आपण तर ते बंधहेतू नाहीत, असे सांगताहात. तर या बंधाचे कारण दुसरे कोणते विशेष आहे कां? की रत्नत्रयच आहे? ॥ २९९ ॥

याचे उत्तर पुढील गाथेत देतात -

रत्नत्रयमिह हेतुर्निर्वाणस्यैव भवति नान्यस्य ।

आस्ववति यत्तु पुण्यं शुभोपयोगोऽयमपराधः ॥२२०॥

अन्वयार्थ - (इह रत्नत्रयं निर्वाणस्य एव हेतुः भवति) या लोकांमध्ये रत्नत्रय हे तर फक्त निर्वाणाचेच कारण आहे (अन्यस्य न) दुसऱ्या कोणत्याही गतीस कारण नाही. (तु यत् पुण्यं आस्ववति) परंतु जो काही पुण्यास्व होतो (अयं अपराधः शुभोपयोगः) हा तर अपराध शुभोपयोगाचा आहे.

भावार्थ - पूर्व श्लोकातील प्रश्नाचे उत्तर आचार्य देतात की, गुणस्थानाच्या अनुसार रत्नत्रयाचे आराधक मुनीश्वर ज्याप्रमाणे रत्नत्रयाची आराधना करतात तसेच ते देव-गुरु-शास्त्राची भक्ति, दान, शील उपवासादिक शुभोपयोगाचे अनुष्ठानही करतात. निश्चितपणे हा शुभोपयोग परिणामच देवायुप्रभृति पुण्य प्रकृतीच्या बंधास हेतू आहे. अर्थात् पुण्यबंधास हेतू शुभोपयोगरूप रागपरिणतीच आहे, तो शुभोपयोगामुळे होणारा बंध आहे. सारांश रत्नत्रय हे पुण्यप्रकृतीचे बंधास हेतू नाही. तर त्यासोबत सहचरराग बंधास कारण आहे, परंतु सहचरपणामुळे सम्यक्त्वास उपचाराने बंधहेतू म्हटले आहे. ॥ २२० ॥

याचेच समर्थन दृष्टांताने पुढील श्लोकांत करतात -

एकस्मिन्समवायादत्यन्त विरुद्धकार्य्योरपि हि ।

इह दहति घृतमिति यथा व्यवहारस्तादशोऽपि रुद्धिमितः ॥२२१॥

अन्वयार्थ - (हि एकस्मिन् अत्यंतविरुद्धकार्य्योः अपि समवायात्) वस्तुस्थिती कधी दिसून येते की एकाच वस्तुमध्ये परस्पर अत्यंत विरुद्ध अशा दोन कार्याचा

योग झाल्याने (तादेशः अपि व्यवहारः रुढिं इतः) तसाच व्यवहार रुढ होतोः (यथा इह घृतं दहति इति) ज्याप्रमाणं या लोकामध्ये 'तूप जाळते' असे व्यवहाराने म्हटले जाते.

भावार्थ - ज्याप्रमाणे अग्री हा दाहक कार्यास कारण आहे आणि तूप दाह शांत करण्यास कारण आहे. परंतु या दोन्ही अत्यंत विरोधी कारणांचा समवाय होतो तेव्हा म्हटले जाते की, अमुक व्यक्तीस गरम तूपाने जाळले. याचप्रमाणे शुभोपयोग पुण्यबंधास हेतू आहे आणि रलत्रय मोक्षास हेतू आहे. तेव्हा असे उपचाराने म्हटले जाते की, गुणस्थान परिपाटीमध्ये जेव्हा मोक्षमार्ग आणि शुभोपयोग दोन्ही युगपत् राहू शकतात तेव्हा रलत्रयास बंधंहेतू म्हटले जाते. जर खरोखर रलत्रय बंधास कारण होईल तर मोक्ष व मोक्षमार्गाचा सर्वथा अभाव मानावा लागेल. || २२१ ||

सम्यक्त्वबोधचारित्रलक्षणो मोक्षमार्ग इत्येषः ।

मुख्योपचाररूपः प्रापयति परमपदं पुरुषम् ॥२२२॥

अन्वयार्थ - (इति एषः मुख्योपचाररूपः सम्यक्त्वबोधचारित्रबोधलक्षणः) याप्रमाणे पूर्वी सांगितलेला निश्चय आणि व्यवहाररूप सम्यगदर्शन-सम्यग्ज्ञान-सम्यकचारित्र लक्षणरूप (मोक्षमार्गः पुरुषं परमपदं प्रापयति) मोक्षमार्ग हा आत्म्यास परमात्मपदाची प्राप्ती करून देतो.

भावार्थ - अष्टांग सम्यगदर्शन, अष्टांग सम्यग्ज्ञान आणि मुनींचे महाब्रतरूप आचरणास व्यवहार सम्यगदर्शन - सम्यग्ज्ञान आणि महाब्रतरूप आचरणास व्यवहार रलत्रय म्हणतात; तसेच आपल्या ज्ञायक आत्मस्वरूपाची रुची, आत्मतत्त्वाचे परिज्ञान आणि आत्मतत्त्वामध्ये अविचल स्थिरता यास निश्चय रलत्रय म्हणतात. याप्रमाणे दोन प्रकारे निरुपित मोक्षमार्ग त्यामध्ये सहचरपणाने व्याप्ति आहे. परंतु एकच वास्तविक मोक्षमार्ग आहे. निश्चयमोक्षमार्ग हा तत्त्वतः एकमेव साक्षात् मोक्षमार्ग आहे आणि व्यवहारलत्रयास सहचर असल्यामुळे परंपरेने मोक्षमार्ग म्हणतात. वाटसरु ज्या मार्गाने आपणास अभीष्ट स्थानास क्रमाक्रमाने जागोजागी थांबत पोचतो तो आहे परंपरामार्ग आणि कोठेही न थांबतो ज्या वाटेने आपल्या स्थानास सरळ पोचतो त्यास साक्षात् मार्ग म्हणतात. || २२२ ||

आतां पुढील दोन श्लोकांत मोक्षप्राप्त परमात्म्याचे स्वरूप सांगतात -

नित्यमपि निरूपलेपः स्वरूपसमवस्थितो निरूपधातः ।

गगनमिव परमपुरुषः परमपदे स्फुरति विशदतमः ॥२२३॥

अन्वयार्थ - (नित्यमपि निरूपलेपः स्वरूपसमवस्थितः निरूपधातः विशदतमः) सदैव कर्मस्ती मलाने रहित, आपल्या अनंतस्वभावामध्ये अविचल रमणाण, स्वरूपामध्ये सर्वप्रकारच्या प्रतिबंधाने रहित स्थिर, अत्यंत निर्मल (परमपुरुषः गगनम् इव परमपदे स्फुरति) असा हा परमपुरुष, परमात्मा आकाशप्रमाणे लोकाग्रभागी सिद्धशीला या परमपदामध्ये प्रकाशमान होतो.

भावार्थ - ज्याप्रमाणे आकाश रजलेपाने विरहित अत्यंत निर्मल असते, सदैव स्वभावतः असते, कोणाकडून त्यास प्रतिबंध संभवत नाही तद्वत् मुक्तात्मा आपल्या निरावरण अमर्याद सामर्थ्याने विराजमान, स्वभावामध्ये लवलीन होऊन तसाच तो अनंतकाळपर्यंत राहतो. ॥ २२३ ॥

कृतकृत्यः परमपदे परमात्मा ५८ सकलविषयविषयात्मा ।

परमानन्दनिमग्नो ज्ञानमयो नन्दति सदैव ॥२२४॥

अन्वयार्थ - (कृतकृत्यः सकलविषयविषयात्मा) तो संसारातील सर्वच हेय पदार्थापासून भिन्न ज्ञाल्यामुळे त्यापासून भिन्न व सर्वच उपादेय कर्तव्याची पूर्ण प्राप्ती ज्यांनी करून घेतली आहे, जो विश्वातील समस्त विषयांना पदार्थाना युगपत् जाणतो, जो विश्वातील सर्वच विषयापासून विरक्त आहे, (परमानन्दनिमग्नः) जो विषयानंदापासून दूर होऊन परम अतीन्द्रिय आनंदामध्ये निमग्न आहे (ज्ञानमयः परमात्मा) असा हा ज्ञानमय परमात्मा (परमपदे सदैव नन्दति) सर्वश्रेष्ठ मोक्षपदी सदैव अतीन्द्रिय आनंदाने विभोर, पूर्ण होऊन सदैव याखूपाने अनंत काळ स्थिर राहतो. ॥ २२४ ॥

ग्रंथाची समाप्ती करताना जैन स्याद्वादनीति जयवंत प्रवर्तो असा भाव ग्रंथकार श्री आचार्य अमृतचंद्रदेव प्रगट करतात -

एकेनाकर्षती श्लथयन्ती वस्तुतत्त्वमितरेण ।

अन्तेन जयति जैनी नीतिर्मन्थाननेत्रमिव ॥२२५॥

या श्लोकाचा अर्थ हिंदी टीकाकार पं. दौलतरामजींनी दोन प्रकारे करून भावार्थही दोन प्रकारे लिहिले आहे.

अन्वयार्थ - (मन्थाननेत्रं गोपी इव) रवी दही घुसलणाऱ्या दोरीला फिरविणाऱ्या गोपीप्रमाणे (जैनी नीतिः) जिनेन्द्रप्रभूंची स्याद्वादपद्धती अथवा निश्चय व्यवहाररूप

(५८) **सकलविषयविषयात्मा -** समस्त विषय म्हणजे पदार्थाना युगपत् ग्रहण करणारा असा पूर्ण ज्ञानघनरूप. **सकलविषयविरतात्मा -** असाही पाठ आहे. समस्त विषयापासून विरक्त असा.

निरुपणशैली (वस्तुतत्त्वं एकेन आकर्षन्ती) वस्तुच्या स्वरूपाला एका सम्यग्दर्शनद्वारा आपणाकडे ओढणारी व (इतरेण श्लथयन्ती) आणि दुसऱ्या अर्थात् सम्यज्ञानाने ग्रहण करते आणि (अन्तेन जयति) अंतिम म्हणजे सम्यक्चारित्रद्वारा सिद्धरूप कार्य साधणारी प्रवर्तमान होते. ती जयवंत वर्तो!

भावार्थ - ज्याप्रमाणे दह्यास लोण्यासाठी घुसळणारी गौळण रवीच्या दोरील एका हाताने ओढते आणि दुसऱ्या हातातील दोरी ढिली करते आणि अशा दोन गोष्टीमुळे दह्यापासून लोणी मिळते. त्याचप्रकारे ही जिनवाणी गौळणीप्रमाणे सम्यग्दर्शनाने तत्त्वाच्या स्वरूपाला आपणाकडे (आत्मसन्मुख) ओढते, सम्यज्ञानाचे द्वारा पदार्थाच्या स्वरूपाला ग्रहण करते आणि तसेच दर्शन-ज्ञानपूर्वक आचरणाने अर्थात् सम्यक्चारित्ररूप परिणतीने परमात्मपदाची प्राप्ती करून देते.

अथवा दुसऱ्या प्रकारे अन्यवार्थ -

अन्यवार्थ - (मन्थाननेत्रं गोपी इव) रवीच्या दोरीला ओढणाऱ्या गौळणीप्रमाणे जी (वस्तुतत्त्वं एकेन अन्तेन^{१३} आकर्षन्ती) वस्तुच्या स्वरूपाला एका अंताने (धर्मद्वारा) अर्थात् द्रव्यार्थिक अथवा निश्चयनयद्वारा आकर्षण करते, अर्थात् प्रधानतेने निरुपण करते आणि (इतरेण श्लथयन्ती) दुसऱ्या पर्यायार्थिक नयाने अथवा व्यवहारनयाने शिथिल करते ती (जैनीनीतिः जयति) जैनांची न्यायपद्धती स्याद्वादशैली जयवंत वर्तो!

भावार्थ - ज्या नयाच्या प्रवृत्तीमध्ये द्रव्य म्हणजे सामान्य, त्याचे (द्रव्य आणि गुण हे व्यापक असल्यामुळे सामान्यरूप आहेत) प्रयोजन असते, वस्तूचे ज्ञान करून देण्यास्तव प्रधानतेने निरुपण करते त्यास द्रव्यार्थिकनय म्हणतात आणि ज्या नयाच्या प्रवृत्तीमध्ये विशेषाचे म्हणजे उत्पादव्यव्यरूप पर्यायांचे (पर्याय सामान्याकरवी त्या पर्यायकाळी व्याप्य असल्यामुळे विशेष आहे) प्रयोजन असते, जो प्रधानतेने निरुपण करतो तो पर्यायार्थिक नव होय. या दोन नयद्वारा वस्तूच्या (द्रव्यगुणपर्यायात्मक अथवा उत्पादव्यव्यधौव्यात्मक) यथार्थ स्वरूपाची सिद्धी होते. अन्यद्वारा निरुपित तर्कपद्धतीने वस्तूच्या यथार्थ स्वरूपाची सिद्धी होत नाही. या दोन पद्धतीपैकी (१ अनेकान्त पद्धती व २ एकान्तपद्धती) जैन कोणत्या पद्धतीने वस्तुतत्त्वाचे निरुपण करतात याचे येथे दिग्दर्शन केलेले आहे. यासाठी आचार्यदेवांनी रवी घुसळणाऱ्या गौळणीचा वृष्टान्त दिलेला आहे. ज्याप्रमाणे

(५९) अनेकान्तामध्ये अनेक शद्वाचा अर्थ दोन असा असून अंत या पदाचा अर्थ धर्म असा आहे.

गैलण लोणी प्राप्त करण्याचे प्रयोजनाने दही रवीने घुसळते त्याप्रमाणे आत्मस्वरूपाच्या प्राप्तीचे प्रयोजन साध्य करावयाचे असेल तर अनेकान्तद्वाराच वस्तुतत्त्वाची यथार्थ प्रतीती होणे संभव आहे. ज्याप्रमाणे गैलण एका हाताने दोरी ओढते व दुसऱ्या हातातील दोरी ढिली सोडते परंतु सर्वस्वी सोडत मात्र नाही. तेहाच दह्यातून लोणी वर येते.

विशेषार्थ - त्याप्रमाणे साधक अनेकान्तपद्धतीमध्ये उपरोक्त दोही नयांचे गौणमुख्य रूपाने ग्रहण करतो तेहाच त्यास वस्तुस्वरूपाचा यथार्थ बोध होतो; व त्यातून स्वपर तसेच हेयोपादेयाचा निर्णय करून उपादेय स्वचा स्वीकार केला तर आत्मस्वरूपाची प्राप्ती होते. वस्तूच्या गौण प्रतिपक्षी धर्माचे निराकरण केले तर सर्वच प्रकारे साधना विपर्यस्त बनते व स्वार्थ-परमार्थाची हानी होते. गौणमुख्यव्यवस्था ही पदार्थाच्या सिद्धीसाठी आहे; त्यासाठी गौण करणे म्हणजे निराकरण नव्हे. निराकरण केल्याने सर्वथा एकान्त पक्षामध्ये न कार्यकारणभाव, न साध्यसाधकभाव, न कर्ताकर्मभाव काहीच सिद्ध होत नाही. व त्यामुळे सर्व साधारण जीवांची व एकान्त करणाऱ्याचीही प्रतारणा होते. त्याच्या प्रयोजनाची हानि होऊन निराकुलतारूप सुखाची प्राप्ती संभव होत नाही.

आतां अंतिम गाथेमध्ये ग्रंथाचा समारोप करून त्यांत वाच्यवाचक संबंधाचे यथार्थ दिग्दर्शन करून विनयभाव प्रगट करतात -

वर्णःकृतानि चित्रैः पदानि तु पदैः कृतानि वाक्याणि ।

वाक्यैः कृतं पवित्रं शास्त्रमिदं न पुनरस्माभिः ।

अन्वयार्थ - (चित्रैः वर्णः पदानि कृतानि) नाना प्रकारच्या स्वरव्यंजनरूप अक्षरांनी पदे बनविली जातात. (तु पदैः वाक्यानि कृतानि) तसेच पदांनी वाक्ये बनतात. (इदं पवित्रं शास्त्रं वाक्यैः कृतं) हे पवित्र शास्त्र पदांनी बनलेले आहे. (पुनः अस्माभिः न) पुनश्च अस्मदादिकाकरवी - आमचेकडून - रचलेले नाही.

भावार्थ - या ग्रंथाचे कर्ता श्रीमद् आ. अमृतचंद्र ग्रंथ पूर्ण करतेवेळी वस्तुतत्त्वाचे कथन करून आपला निरभिमान व लघुता प्रगट करतात. हे ‘पुरुषार्थसिद्ध्युपाय’ नावाचे शास्त्र आम्ही रचले नसून ते तर वाक्यसमूहाने रचित आहे. त्याचा कर्ता वाक्य पुद्रल. आम्ही नाही. वाक्य पदांनी बनलेले असल्यामुळे वाक्यांचा कर्ता पदे आहेत. आणि पद वर्णानी बनलेले असल्यामुळे पदांचा कर्ता वर्ण आहे. (ही वास्तविक भूमिका आहे) येथे आम्ही कर्ता आहोत कोठे ? त्यात आमचे कर्तव्य ते काय ? या द्वारा ग्रंथकाराची निरभिमानी विनयशीलता प्रगट होते.

••

(दोहा)

अमृतचन्द्र मुनीन्द्रकृत ग्रन्थ श्रावकाचार,
 अध्यातमरूपी महा आर्या छन्द जु सार ।
 पुरुषारथकी सिद्धिको जामें परम उपाय,
 जाहि सुनत भवभ्रम मिटै आत्मतत्त्व लखाय ॥
 भाषा टीका ता उपरि कीनी टोडरमल्ल,
 मुनिवर वृत्त बाकी रही ताके माँहिं अचल्ल ।
 यह तो परभवको गए जयपुर नगर मँझार,
 सब साधर्मी तब कियो मनमें यही विचार ॥
 ग्रन्थ महा उपदेशमय परम धामको मूल,
 टीका पूरण होय तो मिटै जीवकी भूल ।
 साधर्मिनमें मुख्य हैं रतनचन्द्र दीवान,
 पृथ्वीसिंह नरेशको श्रद्धावान सुजान ॥
 तिनके अतिरुचि धर्मसों साधर्मिनसों प्रीति,
 देव-शास्त्र-गुरुकी सदा उरमें महा प्रतीति ।
 आनन्दसुत तिनको सखा नाम जु दौलतराम,
 भृत्य भूपको कुल वर्णिक जाको वसवे धाम ॥
 कुछ इक गुरु परतापसें कीनों ग्रन्थ अभ्यास,
 लगन लगी जिनधर्मसों जिन दासनको दास ।
 तासों रतन दीवानने कही प्रीति धरि येह,
 करिये टीका पूरणा उर धरि धर्म सनेह ॥
 तब टीका पूरण करी भाषारूप निधान,
 कुशल होय चहुँ संघको लहै जीव निज ज्ञान ।
 सुखी होय राजा प्रजा होय धर्मकी वृद्धि,
 मिटें दोष दुख जगतके पावें भविजन सिद्धि ॥
 अठारहसें ऊपरे सम्बत् सत्ताईस,
 मास मार्गशिर क्रतु शिशिर सुदि दोयज रजनीश ।
 इति श्री अमृतचन्द्रसूरिन्द्रकृत पुरुषार्थसिद्धि-उपाय अपरनाम जिन
 प्रवचनरहस्यकोष संपूर्ण ।

परिशिष्ट ९

पुरुषार्थसिद्धि-उपायातील श्लोकांची वर्णनुक्रमणिका

	श्लोक	पृष्ठ		श्लोक	पृष्ठ
अ			आ		
अक्रमकथनेनयतः	१९	३३	असदपि हि वस्तुस्तुपं	९३	८९
अतिचारा: सम्यक्त्वे	१८९	१४४	असमग्रं भावयतो	२९९	१७३
अतिसंक्षेपाद् द्विविधः	१९५	१००	असमर्था ये कर्तुं	१०६	१४
अत्यन्तनिशितधारं	५९	७३	असिधेनुहुताशन	१४४	११६
अथ निश्चितसचित्तौ	१९७	१०९	अस्ति पुरुषश्चिदात्मा	१	१८
अनवेक्षितप्रार्जित	१९२	१४९			
अध्युवमशरणमेकत्व	२०५	१५८	आ		
अनवरतमहिंसायां	२९	४८	आत्मपरिणामहिंसन	४२	६९
अनुसरतां पदमेतत्	१६	३२	आत्मा प्रभावनीयो	३०	४८
अबुधस्य बोधनार्थ	६	१२	आमां वा पक्वां वा	६८	७६
अप्रादुर्भावः खलु	४४	६३	आमास्वपि पक्वास्वपि	६७	७६
अभिमानभयजुगुप्ता	६४	७५	आहारो हि सचित्तः	१९३	१५०
अमृतत्वहेतुभूतं	७८	८०			
अरतिकरं भीतिकरं	१८	१०	इ		
अर्कलोकेत्विना	१३३	११०	इति यः परिमितभोगैः	१६६	१२८
अर्था नाम य एते प्राणा	१०३	१३	इति यो व्रतरक्षार्थ	१८०	१४३
अवबुद्ध्य हिंस्यहिंसक	६०	७३	इति यः षोडशयामान्	१५७	१२२
अनशनमवमौदर्य	१९८	१५३	इति रत्नत्रयमेतत्	२०९	१७२
अवितीर्णस्य ग्रहणं	१०२	१२	इति नियमितदिग्भागे	१३८	११३
अविधायापि हि हिंसा	५९	६९	इति विरतो बहुदेशात्	१४०	११४
अविरुद्धा अपि भोगा	१६४	१२७	इति विविधभंगगहने	५८	७२
अष्टावनिष्टुत्स्तर	७४	७८	इत्यमशेषितहिंसः	१६०	१२४

	श्लोक	पृष्ठ		श्लोक	पृष्ठ
इदमावश्यकषट्कं	२०९	१५५	कन्दर्पः कौतुक्यं	१९०	१४८
इत्याश्रितसम्प्रकृत्ये:	३९	५०	कस्यापि दिशति हिंसा	५६	७२
इयमेकैव समर्था	१७५	१३४	कामक्रोधमदादिषु	२८	४७
इह जन्मनि विभवादीन्य	२४	४३	कारणकार्यविधानं	३४	५५
उ			किंवा बहुप्रलिपितैरिति	१३४	१११
उक्तेज ततो विधिना	१५६	१२१	को नाम विशति मोहं	१०	८८
उपलब्धिसुगतिसाधन	८७	८६	कुछेण सुखावाप्तिर्भवन्ति	८६	८५
उभयपरिग्रहवर्जन	११८	१०९	कृतकारितानुमननै	७६	७९
ऊ			कृतकृत्यः परमपदे	२२४	१८४
ऊर्ध्वमधस्तात्तिर्यग्	१८८	१४७	कृतमात्मार्थ मुनये	१७४	१३३
ए			ग		
एकमपि प्रजियांसुनिहन्त्य	१६२	१२५	गर्हितमवद्यसंयुत	१५	१०
एकस्मिन् समवायाद	२२९	१८२	गृहमागताय गुणिने	१७३	१३२
एकस्य सैव तीव्रं	५३	७०	ग्रन्थार्थोभयपूर्ण	३६	५७
एकस्याल्पा हिंसा	५२	७०	च		
एकेनाकर्षन्ती श्लथयन्तौ	२२५	१८४	चारित्रान्तर्भावात् तपोपि	१७	१५२
एकः करोति हिंसा	५५	७१	चारित्रं भवति यतः	३९	६०
एव न विशेषः स्यादु	१२०	१०२	छ		
एवमतिव्याप्तिः स्यात्	११४	११	छेदनताडन बन्धा	१८३	१४५
एवमयं कर्मकृतेभावै	१४	२१	छेदनभेदनमारणकर्षण	१७	१०
एवंविधमपरमपि ज्ञात्या	१४७	११७	ज		
एवं सम्पर्दशनबोध	२०	३५	जिनपुङ्गवप्रवचने	२००	१५५
ऐ			जीवकृतं परिणामं	१२	२५
ऐहिकफलानपेक्षा	१६९	१३०	जीवाजीवादीनां	२२	३८
क			जीवितमरणाशंसे	१९५	१५१
कर्तव्योऽध्यवसायः	३५	५६	त		
तज्जयति परं ज्योतिः			पुरुषार्थसिद्धचुपाय	१८९	

	श्लोक	पृष्ठ
तत्वार्थाश्रद्धाने निर्युक्तं	१२४	१०५
तत्रादौ सम्यक्त्वं	२९	३६
तत्रापि च परिमाणं	१३९	११३

द

दर्शनमात्मविनिश्चिति	२१६	१८०
द्वाविंशतिरव्येते	२०८	१६७
दृष्ट्वा परं पुरस्तादशनाय	८९	८७

ध

धनलवपिपासितानां	८८	८६
धर्मध्यानासक्तो वासर	१५४	१२९
धर्ममहिंसासुरं	७५	७९
धर्मः सेव्यः क्षान्ति	२०४	१५७
धर्मोऽभिवर्धनीयः	२७	४६
धर्मो हि देवताभ्यः	८०	८९

न

नवनीतं च त्याज्यं	१६३	१२६
ननु कथमेवं सिद्ध्यति	२१९	१८२
न विना प्राणविधातान्	६५	७५
न हि सम्यग्यपदेशं	३८	५९
नातिव्याप्तिश्च तयोः	१०५	१४
निजशक्त्या शेषाणां	१२६	१०७
नित्यमपि निरूपलेपः	२२३	१८३
निरतः कात्स्त्यनिवृत्तौ	४९	६९
निर्बाध संसिध्येत्	१२२	१०३
निश्चयमबुद्ध्यमानो	५०	६९
निश्चयमिह भूतार्थ	५	९
नीयन्तेत्रऽकषाया	१७९	१४२

श्लोक	पृष्ठ
नैवं वासरभुक्तेर्भवति	१३२ ११०

प

परदातृव्यपदेशः	११४ १५०
परमागमस्य जीवं	२ ४
परिणममानस्य चित	१३ २७
परिणममानो नित्यं	१० २९
परिधय इव नगराणि	१३६ ११२
पात्रं त्रिभेदमुक्तं संयोगो	१७९ १३९
पापद्विन्यज्यपराजय	१४९ ११४
पुनरपि पूर्वकृतायां	१६५ १२७
पूज्यनिमित्तं घाते	८९ ८२
पैशून्यहासगर्भं	९६ ९०
पृथगाराधनमिष्टं	३२ ५४
प्रविधाय सुप्रसिद्धै	१३७ ११२
प्रतिस्तुपव्यवहार	१८५ १४६
प्रविहाय च द्वितीयान्	१२५ १०६
प्रागेव फलति हिंसा	५४ ७७
प्रातः प्रोत्थाय ततः कृत्वा	१५५ १२९
प्रेष्यस्य संप्रयोजन	१८९ १४८

ब

बद्धोद्यमेन नित्यं	२१० १७२
बहिरङ्गादपि सङ्गात्	१२७ १०८
बृहुः समस्तविरतिं	१७ ३३
बृहुसत्त्वयातजनिता	८२ ८२
बृहुसत्त्वयातिनोऽभी	८४ ८४
बृहुदुःखासंज्ञपिता:	८५ ८४

भ

भूखननवृक्षमोहन	१४३ ११५
----------------	---------

श्लोक पृष्ठ

भोगोपभोगमूला	१६९	१२४
भोगोपभोगसाधनमात्रं	१०९	१२
भोगोपभोगहेतोः	१५८	१२२

म

मधु मध्यं नवनीतं	७९	७७
मधुशक्लमपि प्रायो	६९	७७
मध्यं मांसं क्षौद्रं	६९	७४
मध्यं मोहयति मनो	६२	७४
मरणान्ते ऽवश्यमहं	१७६	१३५
मरणे ऽवश्यं भाविनि	१७७	१३६
माणवक एव सिंहो	७	१५
माधुर्यप्रीतिः किल दुग्धे	१२३	१०३
मिथ्यात्ववेदरागात्	११६	१००
मिथ्योपदेशदानं	१८४	१४६
मुख्योपचारविवरण	४	७
मुक्तसमस्तारं भः	१५२	१२०
मूर्छालक्षणकरणात्	११२	१८

य

यत्खलुकषायोगाद्	४३	६२
यदपि किल भवति मांसं	६६	७६
यदपि क्रियते किंचिन्	१०९	१६
यदिदं प्रमादयोगाद्	११	८८
यद्वेदरागयोगात्	१०७	१५
यद्येवं तर्हि दिवा	१३९	१०९
यद्येवं भवति तदा	११३	१९
यस्मात्सकषायः सन्	४७	६६
यानि तु पुनर्भवेयुः	७३	७८
या मूर्छा नामेयं	१११	१७

श्लोक पृष्ठ

युक्ताचरणस्य सतो	४५	६४
येनांशेन चरित्रं	२१४	१७४
येनांशेन सुदृष्टिस	२१२	१७४
येनांशेन ज्ञानं	२१३	१७४
ये निजकलत्रमात्रं	११०	१७४
योगात्प्रदेशबन्ध	२१५	७८
योनिरुद्म्बरयुग्मं	७२	७८
योऽपि न शक्यरस्त्वकु	१२८	१०८
यो यतिधर्ममकथयन्तु	१८	३३
यो हि कषायाविष्टः	१७८	१३७

र

रत्नत्रयमिह हेरुनिर्वाण	२२०	१८२
रजनीदिनयोरन्ते	१४९	११८
रसजानां च बहूनां	६३	७५
रक्षा भवति बहूनामेक	८३	८३
रागद्वेष्टत्यागान्निखिल	१४८	१४९
रागद्वेषासंयममद	१७०	१३०
रागादिवर्द्धनानां	१४५	११५
रागाद्युदयपरत्वाद्	१३०	१०९
रात्रौ भुआनानां	१२९	१०९

ल

लोकत्रयैकनेत्रं निरूप्य	०३	७
लोके शास्त्राभासे	२६	४५

व

वचनमनः कायानां	१११	१४८
वर्णः कृतानि चित्रैः	२२६	१४
वस्तु सदपि स्वरूपात्	१४	८९

श्लोक पृष्ठ

वाग्मुनेनास्त्यनृतं न	१५९	१२२
वास्तुक्षेत्राष्ट्रापदहिरण्य	१८७	१४७
विगलितदर्शनमोहैः	३७	५९
विद्यावाणिज्यमसीकृषि	१४२	११५
विधिना दातृगुणवता	१६७	१२८
विनयो वैयावृत्यं	१९९	१५४
विपरीताभिनिवेशं	१५	३२
व्यवहारनिश्चयौ यः	८	१६
व्युत्थानावस्थायां	४६	६५

श

शंका तथैव कांक्षा	१८२	१४४
श्रित्वा विविक्तवसतिं	१५३	१२०

स

सकलमनेकान्तात्मक	२३	४३
सति सम्यक्त्वचारित्रे	२१८	१८९
सम्यक्त्वचारित्राभ्यां	२१७	१८०
सम्यक्त्वबोधचारित्रे	२२२	१८३
सम्यग्मनागमनं	२०३	१५६
सम्यग्दण्डो वपुषः	२०२	१५६
सम्यज्ञानं कायं	३३	५५
सर्वविवर्तोत्तीर्णं यदा	११	२३
सर्वस्मिन्नप्यस्मिन्	१९	१९
सर्वानर्थप्रथमं मथनं	१४६	११७
सामायिकश्रितानां	१५०	११९
सामायिक संस्कारं	१५९	११९
सूक्ष्मापि न खलु हिंसा	४९	६७
सूक्ष्मो भगवद्भर्मो	७९	८९
संग्रहमुद्घस्थानं पादोदक	१६८	१२९

श्लोक पृष्ठ

स्तोकैकेन्द्रियघाताद्	७७	७९
स्पर्शश्वतुणादीनाम्	२०७	१६७
स्मरतीव्राभिनिवेशो	१८६	१४६
स्वक्षेत्रकालभावैःसदपि	१२	८९
स्वयमेवविगलितं यो	७०	७७

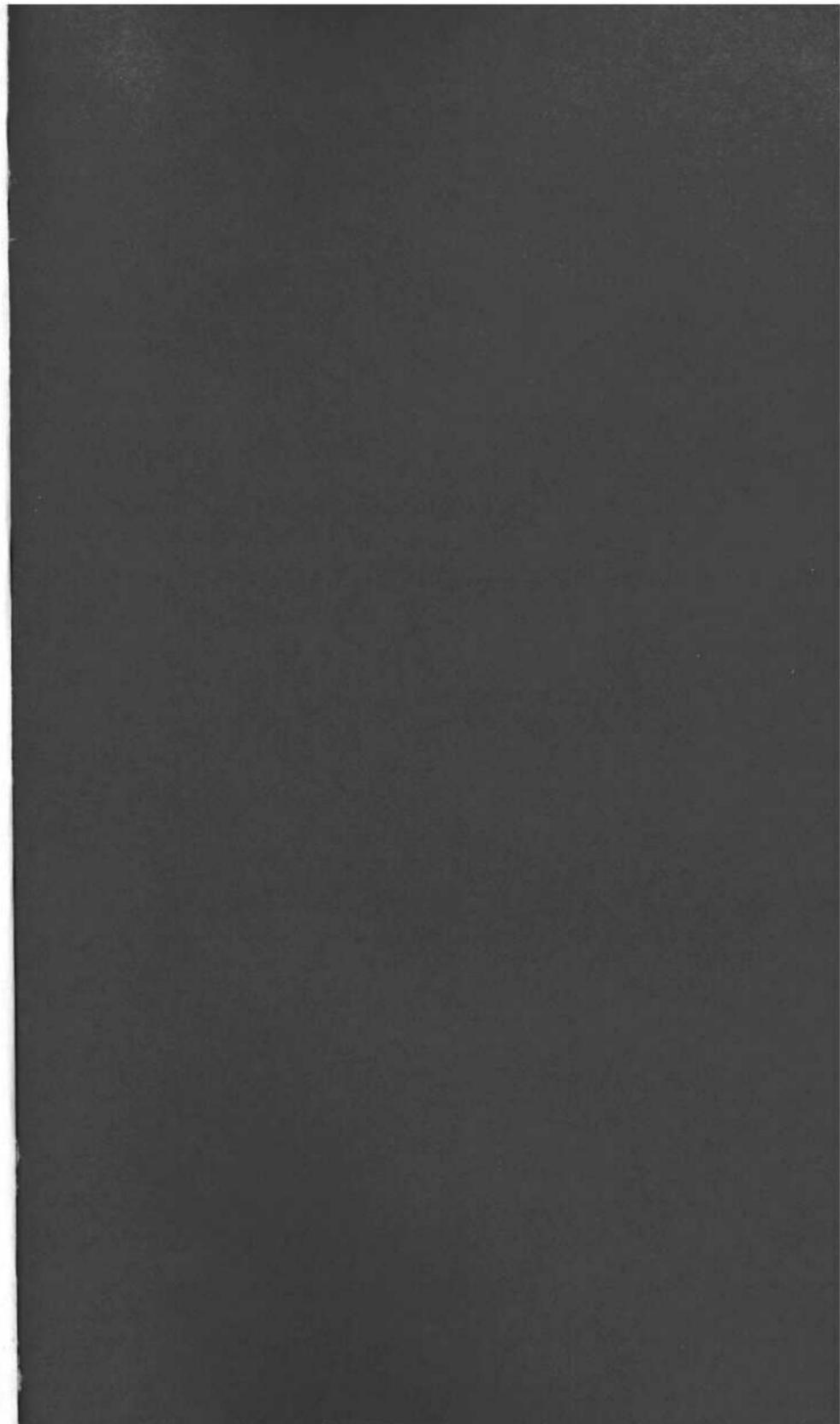
ह

हरिततृणांकुरचारिणि	१२९	१०२
हिंसातोऽनृतवचनात्	४०	६९
हिंसापर्यायत्वात्	११९	१०९
हिंसाफलमपरस्य तु	५७	७२
हिंसाया अविरमणं	४८	६७
हिंसायो पर्यायो	१७२	१३२
हिंसायाः स्तेयस्य च	१०४	९३
हिंसन्ते तिलनाल्यां	१०८	९६
हेतौ प्रमत्तयोगे	१००	९९

क्ष

क्षुत्तुष्णाशीतोष्णि	२५	४४
क्षुत्तुष्णा हिमुष्णि	२०६	१६७

जैनं जयतु शासनम्

Printed At : Narayan Offset Works, Dhantoli, Nagpur-12